54 metmenys

1988 kūryba ir analizė

metmenys

Alfonsas Nyka-Niliūnas, Autobiografija 1986 3; Vėlinės 4, Ryto akimirkos 5; Diena 6; Mirusieji 7; Žvejo baladė 8; Lindau 9; Oniriška melodija 10; Iš 1942 metais eilėmis rašyto laiško Tanitai 11 * *Judita Vaičiūnaitė,* Jaunieji Lietuvos poetai 12 * *Austė,* Kavinė — „Salizzada" 30; Betono krantai 32; Žodžių šykštuolis 34; Tamsioji sesuo 36; Stikso kūdra 38; Hiucelės akys 40 * *Violeta Kelertienė,* Gamta ir kultūra lietuvio sąmonėje: kelių prozos tekstų analizė 42 * *Kostas Ostrauskas,* Raudonkepuraitė 69 * *Vytautas Kubilius,* Vertės problema kritikoje 82 * *Živilė Bilaišytė,* Siena 95; Liepsna 96; Skenduolė 98; Šventykla 99; Mano pradžioje yra mano pabaiga 101; Emblemos 102; Aistros ir įsakymai 103 * *Vytautas Kavolis,* Represyvioji sistema lietuvių kultūroje 104 * *Vitalija Bogutaitė,* Ištraukos iš ciklo „Kelionė" 128 * *Jurgis Blekaitis,* Iš mūsų teatro praeities I 132 *

Amerikos naujieji konservatoriai, *Julius Šmulkštys* 156 * Architektūros paminklų apsaugos ir restauracijos problemos Lietuvoje, *Rimvydas Glinskis* 171 * Šliogeris ir egzistencializmas, *Algis Mickūnas* 181 * Metmenų redakcijai, *Juozas Girnius* 190 *

[illegible] valsi
respublikinė
biblioteka

Dailės darbai: R. Augutis p. 155; *Austė* p. 30-41; *G. Didelytė* p. 94; *S. Eidrigevičius* p. 81; *G. Treinytė-Sakalas* viršelyje ir p. 61-68.

AUTOBIOGRAFIJA 1986

ALFONSAS NYKA-NILIŪNAS

Gimiau ir augau dar tėvų
Fantazijos sukurtoje valstybėje.
Turėjau savo
Namus ir savo vardą.

Dabar aš gyvenu
Savo paties lagamine, susidėliojęs
Reikalingiausius kasdienybei daiktus, —
Miniatiūrinius baldus ir knygų
Lentynėles su savo
Discours de la méthode,
Su savo Sein und Zeit, *su savo*
Baigiančiom susidėvėti

Kaukėm, — ir be perstojo
Vežiojuosi save lėktuvais
Ir traukiniais
(Kartais nusisiunčiu paštu),
Mėgindamas surasti vietą
Laike ir būtyje. Dabar

Aš vadinuosi Killalusimeno.

Baltimore, 1986

VĖLINĖS

Šaltas rudenio lietus į sunkų
Širdies granitą. Baigiančios apakti
Tavo vardo raidės geltonam
Žvakutės virpuly. Apsinešioję
Kaip verkiančios senutės skėtis
Veidai. Ir juodas liūdesys.

Baltimore, 1986

RYTO AKIMIRKOS

Kelias į girią. Išbėga
Lapė ir, galvą atsukus į mus,
Grįžta ūksmėton tankmėn.

Rugiai abipus tako, sunkūs
Kaip švino siena, bliaukia
Šalta ryto sperma.

Basas priešaušris tyliai
Įeina ir antklodėj piešia
Kubistišką tavo krūtį.

Baltimore, 1985

DIENA

Granitas yra arčiau
Vasaros ir laiko
Negu įdegęs saulėj tavo kūnas.

Silurinėje būtyje
Aš kantriai laukiau
Vandens gyvūnais
Knibždančio pasaulio
Antplūdžio,

Kol vėl atėjo sunki
Diena negyvos
Žuvies akimis.

Rehoboth Beach, 1984

MIRUSIEJI

Jie žaidžia mūsų būtimi
Ir, susidėję
Su ciniškais dievais,

Mus valdo,
Saugūs savo nebūty,
Negrįžime ir vienprasmybėj,
Šypsodamies, kad mums
Šiandien ir rytoj
Nėra tas pats, —

Todėl raudoti reikia
Ne mirusiųjų, bet gyvųjų.

Rehoboth Beach, 1980

ŽVEJO BALADĖ

Aukštaitija.
Prie ežero skamba
Liūdna daina:

Žvejas šilko tinklu
Sugavo dyviną žuvį
Kanapių plaukais
Ir rubino blakstienom
Gimtam ežere

Ir palaidojo ją
Aukštam pušų kalne.

Naktį aukštam kalne
Skamba žvejo daina.

Žvejas liovės žvejoti.
Daina amžina.

Baltimore, 1979

LINDAU

Nemigos žemėlapyje aš randu
Mūsų nakvynės miestą — Lindau —
Ir seną viešbutį
Su pelargonijų vazonais
Palangėse ir pro sunkias

Užuolaidas vėl įeinu
Į skambantį mergaitės sapną, pilną
Erotiškų kvapų, obsceniškai nervingų
Linijų ir gestų, — į kambarį,

Kur tu tada gulėjai
Numaustytais žiedais nuo pirštų,
Nuoga prieš sužeistą Apvaizdos akį,
Nebesislėpdama ir niekam
Neatsakydama, pati jau tapus
Erdvės ir laiko dichotomija, —
Žinodama, kad mums nei kūnas,

Nei laikas nebetaps žodžiu.

New York, 1957

ONIRIŠKA MELODIJA

Tūkstantį ir vieną naktį mes abu
Sapnavom juodo Arlekino karalystėj,
Neklaužados lėlės name, kol jai
Viršugalvy surišo plaukus,
Aptempė šilku krūtis ir, pasodinę
Prieš veidrodį sunkių žvakidžių menėj,
Išrengė kelionėn tolimon, mane palikę
Piktos neklaužados lėlės name,
Piktos neklaužados lėlės name,
Oniriškoj kaukėto Arlekino karalystėj
Už upių devynių, už girių
Su porceliano nimfomis ir faunais
Saugoti jos paslapties, kurios
Lig šiol aš negaliu atverti.

Hinterzarten (Schwarzwald), 1947

IŠ 1942 METAIS EILĖMIS RAŠYTO LAIŠKO TANITAI

Atsimeni juodalksnį? Kregždės ten skraidė.
Nepakeldamas skausmo, keliuos ir einu.
Pajuodo ant stalo išpjaustytos raidės;
Nebegrįžo žuvėdra palaužtu sparnu.

Nemeikščiai, 1942

JAUNIEJI LIETUVOS POETAI

JUDITA VAIČIŪNAITĖ

Šiame straipsnyje neaprėpiu visų dabar rašančių lietuvių jaunųjų poetų. Nesusisteminu, nesuklasifikuoju, neapibendrinu jų kūrybos. Tai tik skaitytojo interpretacija. Praleidau juos pro savo sąmonės prizmę ir bandau parodyti tuos, kurie pasirodė man savesni, lyg ir priartinti juos prie jūsų. Problemiškas ir jų jaunumas — tai tie, kuriems dabar trisdešimt ir daugiau, tai penkiasdešimtųjų metų generacija, šeštojo dešimtmečio vaikai. Visi jie yra išleidę bent po vieną knygą, o kai kurie po antrą ir trečią. Debiutavę jie yra ne tuo pačiu metu — vieni jau prieš dešimt metų, kiti visai neseniai.

Pati ryškiausia, brangiausia man **Nijolė Miliauskaitė** (gim. 1950 m.). Jos pirmoji knyga *Uršulės S. portretas* iškart padarė brandaus vientiso kūrinio įspūdį. Mūsų poezijos fone ji yra visiškai originali, nepalytėta banalumo. Didelė vidinė kultūra susijungia su jos asmenybės unikalumu. Eilėraščiai atskleidžia mergaitės vaikystės ir paauglystės esmę, lėtą ir nesutramdomą moteriškumo prasiskleidimą. Tarytum regėtumėm, kaip iš lėliukės išskrenda peteliškė. Pati autorė 1984 m. *Poezijos pavasary* sako: „prozoje klasikinis tokios literatūros pavyzdys galėtų būti Charlotte Bronte ‚Jane Eyre' (pas mus Šatrijos Raganos ‚Viktutė')". Analogijų galima būtų ieškoti ir daugiau, bet literatūros patirtis neužgniaužia Nijolės

Miliauskaitės eilėraščių individualumo, o tik jį išryškina. Transformuotos realybės detalės sukuria tik jai būdingą koloritą. Konkretūs vaikystės prisiminimų daiktai persipina su labai mėgstama XIX amžiaus atributika ir šių dienų buitim, visa tai kiek senamadiška ir labai šiuolaikiška ir suteikia eilėraščiams skaidraus žavesio. *Uršulės S. portretas* — ryškiai vizualinė knyga. Lyrinės herojės išvaizda, ypač vaikystėj, neužmirštamai nupiešta: nedrąsi liesa mergytė lygiai prišukuotais plaukais, per vidurį sklastymas, ruda prieglaudos suknelė „iš velnio odos, velveto, tvirčiausio varguomenės audeklo", balta apykaklaitė, juoda prijuostė, mergytė, neturinti kur dėti per ilgų rankų, slepianti krūtinę po sunkiom kietai supintom kasom, po raukiniais ir po klostėmis, baikštaus žvėrelio žvilgsnis iš padilbų, „budriai sergstimas vienatvės plotas / koks išdidumas tos, kur buvai". Raudoni prieglaudos mūrai, aukšti kambariai, klaidūs ilgi koridoriai, tamsūs vingiuojantys laiptai, šaltos akinančiai baltos sienos, senų drevėtų liepų alėjos, išvestų pasivaikščioti vaikų eisena. Nuolat pasikartojantis siuvimo motyvas, kaip kūrimo procesas, kaip namų ilgesys, išauga ligi namų kulto. Toks ryškus paauglystės portretas vėliau jaučiamas lyg pro miglą, lyg pro švelnų dulsvą gležnų gėlių žydėjimą, tarytum slepiamas drovumas neleistų atsiverti. Jos meilės eilėraščiai subtiliai stilizuoti („kultūrinių sluoksnių / rekonstruojama / siela"). Čia susilydo Sapfo motyvas, viduramžių heraldika, senovinis prancūzų kilimas „Drama su vienaragiu". Bonifratrų ligoninė — užmirštas Vilniaus beprotnamio pavadinimas, lenkų dainininko Česlavo Niemeno balsas ir jos pačios pergyvenimas. Tie eilėraščiai kiek manieringi, bet jų dvasia — taurus paprastumas. Poetinį efektą padeda išgauti prasmingas verlibras, frazės muzikalumas, net savotiška ortografija.

Gražus Nijolės Miliauskaitės poezijos bruožas, kad ji lieka atvira gyvenimo brutalumui, „užburtam kasdienybės konvejeriui", jos eilėraščiai humaniški, pilni šilumos. Todėl juose atsiranda ir trenkiančios chlorkalkėm valgyklos grindys,

ir įbėgęs basas nepažįstamas vaikas ilgais marškinėliais, besiprašantis paimti ant kelių, ir moterys permirkusiais nunešiotais batais, lyjant laukiančios autobuso, ir apysenė moteris nutriušusiu beformiu vaikų parduotuvėj pirktu paltu, gramdanti nuo tako sniegą, ir visas tas svetimas nuslėptas nuovargis ir vargas. Kartais priartėjama prie fotorealizmo, kur trapus lyrinės herojės portretas užtemdomas ryškaus realybės veido. Visa tai būsimoj jos knygoj atrodo dar sustiprės — įsiveržia grubi gyvenimo tikrovė, autorė nebijo priartinti prie skaitytojo kasdienių tamsiųjų pusių. Nijolė Miliauskaitė nebijo prarasti savo poetiškumo, eilėraščio žavesį sudaro jo etinė vertė, literatūrinė kultūra, rafinuotas jo paprastumas. Man atrodo, kad tai poetė su didele perspektyva, potencija, visos savęs dar neatskleidusi.

Šalia Nijolės Miliauskaitės norėčiau paminėti dar tris poetes. Jos galbūt mažiau talentingos, mažiau rafinuotos, negu minėta autorė. Tačiau jos man atrodo lyg ir kažkuo artimos — visų kūryboj gyva vaikystės autentika, švarus eilėraščių kamerinis žavesys, visos rašo verlibru. Jos vyresnės už Nijolę Miliauskaitę, bet debiutavo maždaug tuo pačiu metu. Tai — Daina Pranckietytė, Paulina Žemgulytė ir Gynė Dineikaitė.

Daina Pranckietytė (gim. 1949 m.) pirmą knygą *Žemės duktė* išleido 1977 m., prieš dešimtmetį. Rašydama eilutes po vieną žodį pačia eilėraščių forma ji mėgdžiojo Joną Meką, jos poetinė kalba buvo bespalvė ir gana pretenzinga, nors kai kam darė įspūdį. Tačiau dabar ji yra išspausdinusi ryškių eilėraščių, rašytų iš vaikystės įspūdžių, su kupiškėnų koloritu, su gyva pagarbia Lietuvos kultūrine atmintim, pilnakrauju moteriškumu.

Paulina Žemgulytė (gim. 1942 m.) debiutavo 1983 m. eilėraščių rinkiniu *Iš žilvičio šakos*. Tai romantinės prigimties poetė, kurios maištinga dvasia apsišarvavusi kantrybe ir kuklumu. Jėgų semiamasi iš Žemaitijos žemės, iš protėvių atminimo. Vietos dvasia primena Ievos Simonaitytės *Aukštųjų Šimonių likimą*. Yra gražių miniatiūrų:

AGOTA

Atėjau iš pereitų metų
Rami kaip medinė šventa Agota,
Kurią buvo kažkur palėpėj užmiršę.
Ir stoviu,
visų nuostabai,
Nesigėdydama voratinklių ir dulkių.

Gynė Dineikaitė (gim. 1932 m.) pati vyriausia, pirmąja, gana beveide knyga *Žalia upė* debiutavusi 1981 m. Ką tik išėjusi jos antroji knyga *Vėjy skrendanti sėkla* jau pilna gyvybės, atsivėrimo. Ne viskas lygios vertės, yra nemaža tuščiažodžiavimo, „Mažoji Rocha" lyg ir mėgdžioja Algimanto Mackaus „Jureką". Bet yra taip skoningai įmontuotų gryna dzūkų tarme parašytų posmų (eil. ciklas „Kaimo kapinaitėse"), rodančių pagarbą artimiesiems, prisirišimą prie jų, šventumą, kurio nepaliečia užmarštis. Ypač tai ryšku skyriuje „Dzūkijos varpai". Nes niekas neišnyksta, perduodama kartų kartoms ir išlieka mums:

Vidurnaktį
Elzbietos austa
rožė
iš kandžių
suvarpytos
priejuostės
lyg iš švento
paveikslo
nužengia.

Man atrodo, kad tokia poezija, nors jų autorės ir nėra pirmo ryškumo žvaigždės, turi savo moralinę vertę.

Visiškai kitokia yra **Gražina Cieškaitė.** Jos poezijos šaknų nerasim jos vaikystės dirvoj. Peno ji ieško abstrakčiam grožio ir gėrio pasauly, šviesiųjų ir tamsiųjų jėgų sandūroj, poezijos ir muzikos sąlyty. G. Cieškaitė (gim. 1951 m.) yra išleidusi tris eilėraščių rinkinius: *Tylos žydėjimas* (1975), *Mylėti — gyventi* (1979) ir *Gerti iš gėlių* (1984). Tai gana produktyvi poetė, jau daugiau kaip dešimt metų dažnai pasirodanti spaudoje. Jos poezija žodžių lavina užgriūna skaitytoją lyg simfoninė

muzika, kartais pereidama į gražbyliavimą. Iš daugiaprasmio daugiažodžio poezijos srauto išryškėja svarbiausios — kūrybos, meilės temos, amžinoji gėrio ir blogio kova žmoguje. G. Cieškaitė visiškai atsisako konkretaus daiktų pasaulio („nuo realybės dulkių atsiskyręs vienatvės menas — angelas vampyras"). Tai tokia metafizinė kalba, kraštutinis idealizmas („o siela, o naivi! su amžinai lengva bedugnės nuojauta", „sparnai po ledu"), tai šauksmas („leisk į pavasario vandenis liūdnas mylėjimo angele"), tai būsena („kai sielos erdvei erdvėje tvanku", „kai banguoja naktis", „kryžiuojas šviesulių keliai", „ugnis ir laikas ir bežadė plunksna virš M žvaigždės"), tai išdidus vienatvės kreipinys („nebūtie, tamsi nuo rožių", „naktie, su vakaro šešėliu po Žeme"). Tai ir begalinis tikėjimas poeto misija, įkvėpimo šventumu („poeto ašara ir žodžių eilės kaip sėklos po sustojusia žeme", „jame spurdėjo siela kuo ji tapo garsiaraščiu ar ašarom ant lapų"), eilėraščiai jai yra „erdvės šaltiniai, praeities pilnieji". Todėl tokia simbolinė leksika: širdis, karūna, rožė, žodžio perlas, pelenai, deimantas ir pan. G. Cieškaitei būdinga kosminė pasaulėjauta, einanti gal dar nuo Čiurlionio ir V. Mikolaičio-Putino („girdžiu po delnais ugnikalnio erdvę", „o gyvybė viena — tiktai vaisius ant kraujo šakos"), veržimasis „į tą giedančią šviesą". Todėl ir jos „Autoportretas su kometa". Jos eilėraščiai iš tirštų spalvų: juoda tamsos, nakties spalva, raudona („liepsna, po delnu pasėta", „purpurinė kraujo jūra"), šviesos auksas („tavo meilė visiems — aureolė, garsais nupiešta"). Dažniausiai siekiama ovalo — saulė, karūna, vainikas, rožė. Tai eilėraščiai su žodžių magija, su muzika, su kažkuo tikru, kas užgniaužia gerklę:

Ta polėkio šviesa kai spindulingu kūnu
regėdama ribas už vėjų su kuriais
ji siaučia išsemta kaip auksas iš karūnų
ir nyksta erdvėje su šviesulių koriais
.....
žaibolaidžio strėlė akimirka iš aukso
ir stingdantis lietus viršūnėje kuria

klausysi kaip naktis o ateities nelauksi
kol dūžta praeitis kaip vynas su taure

Toji žodžių magija visom dvasios galiom stengiasi įveikti daiktų kultą, standartizacijos pavojų, susvetimėjimą. G. Cieškaitės vizijoms būdingas kiek mistinis atspalvis:

tu erdvėjanti rože
nuo pasaulio kančios atsiskyrusi
savo spygliais
tu kvepėjimo saule
aromato viršūne
medaus vidury
tu įterpusi kūną
į materijos dulkes
.....
ir esi jau atspalvių bangos
jų ritminga griūtis
tu erdvėjanti rože
.....
atsiskyrėle
vėjo viršūnėj
nuo materijos ašarų
tu jau toli kambary

Vaizduotės jėga G. Cieškaitei nenusileidžia lyg ir atokiai stovintis poetas **Kornelijus Platelis** (1953 m.). Pirmoji jo knyga *Žodžiai ir dienos* pasirodė 1980 m. Tai buvo įspūdingas poezijos debiutas. Autorius didelis eruditas ir estetas. Poezijoj siekia įkūnyti ir įprasminti grožį, ne efemerišką, o su kūnu ir krauju. Pirmąkart antikinis eilėraščių koloritas (eilėdara, strofų skulptūriškumas), renesanso dailės ir architektūros dvasia taip raiškiai ir harmoningai susiliejo su dabarties pulsu, šiuolaikinio žmogaus pasaulėjauta. Įsiminė didingi Kornelijaus Platelio eilėraščiai — „Bėgančioji", „Fedra", „Drugys", „Pakelti nuo žemės" ir kiti. Tuose eilėraščiuose yra gražios erotikos — tai žemiškos, kūniškos meilės, aistros eilėraščiai. 1984 m. išėjo Kornelijaus Platelio antroji eilėraščių knyga — *Namai ant tilto.* Ji rodo poeto brandą, jam vienam būdingą

LSSR valst. respublikinė biblioteka

savitą eilėraščių struktūrą, yra natūrali pirmosios knygos tąsa. Pasaulinės kultūros patirtis, antikos giedra ir toliau disciplinuoja autoriaus dramatizmą, nerimą, nervą, suteikia jam ypatingo žavesio. Lyg kristalo struktūra, jo paties žodžiais „aukštosios akimirkos marmuras" amorfiniame žodžių sraute, kuris dabar užplūdęs mūsų poeziją. Tokie eilėraščiai, kaip Kornelijaus Platelio, galėjo atsirasti tik jau išaugusioje literatūroje. *Namuose ant tilto* (simbolinis pavadinimas, siekimas įsiveržti į „verdančią pavasario erdvę") yra naujų pradmenų — baltų mitologijos atšvaitų, natūraliai susiliejusių su kitų tautų pirmykšte pasaulėjauta (kai kurie „Himnai", „Mėnulio darželis", „Pastoralės"). Senosios kultūros žinojimas, šiuolaikinės literatūros, gyvenimo pulso jutimas, autoriaus vartojama sąlyginė poetika padeda įprasminti dramatišką dabarties žmogaus būseną. Jis labiau sąlygiškas negu Nijolė Miliauskaitė, kuri šiuo metu skamba lyg kamertonas. Kornelijus Platelis produktyvus, leidžia trečiąją knygą, dar ir eseistas, kritikas, daug žadantis vertėjas iš anglų kalbos, pasirenkantis didelius ir beveik neverstus poetus — John Keats, Thomas Stearns Eliot, Edward Estlin Cummings, Ezra Pound.

Šiuo metu tam tikrą jaunųjų poetų dalį grįžta prie klasikinių eilėraščio formų. Lyg ir neoklasicizmo banga. Ryškus dėmesys klasikinėms formoms būdingas **Antano A. Jonyno** poezijai. A. A. Jonynas (gim. 1953 m.) debiutavo knyga *Metai kaip strazdas* (1977), vėliau rinkiniai — *Atminties laivas* (1981) ir *Parabolė* (1984). Tai šiuolaikinio miesto poetas lyrikas, jo poezija yra sugėrusi ir savą, ir svetimas kultūras, jo eilėraščiai kartais sumirga kitų kalbų citatom, jo kasdienybė pilna nostalgijos:

aš prie lango rūkau o laiptinėj tranzistoriaus
angelas verkia apraudodamas mūsų dienų
greitai pingančią vertę
tuo tarpu šviesa išsisklaidžius lašeliuos lietaus
abejodama slysta iš lėto molbertu
.....

laikas viską nuplaus bet ir nuodėmės tos kurią
reiktų nuplauti atrodo nebėr jau
aš prie lango rūkau ir tavęs nematau virš
prausyklos kriauklės pasilenkusi mano
venera
ten toli prie kalnų ežerų vandeny atsispindinčią
dengia tave lietaus lengvas šydas
ir paauksina tavo rankas tarp šakų supintų
debesų properšėlėje saulė pražydus
.....
vėl pavasaris šaltas kaip stiklas bet dabar
jis atminimų dėžutėj ant gėlėto aksomo

Bendrosios amžinos žmogaus būties, meilės, kūrybos problemos A. A. Jonyno eilėraščiuose persipina su gyvenimo tikrove. Kartais juose yra kažkas iš seno filmo, ką pastebi jis pats („banalybė tarsi senas filmas"), toks prieškarinis retro, tėvų gyvenimas jame. Vaizdinga yra jo „centrinė gatvė", kur asociacijos ir aliteracijos pagilina gerai pažįstamą vaizdą:

marmurinėm kolonomis srūva lietus
o secesinio namo tarpuvartėj slepias
kareivėlis karmen ir karvelių
šeima

A. A. Jonyną įsiurbia šiuolaikinis miestas, kur „ankšta širdžiai žodžiams erdvu", kartojasi paukščio narvely, keturių sienų aklinumo, „lango kryžiaus" motyvas. Amžinai lekiantis ir amžinai jaunas laikas, ir jame amžinas menas. Gyvenimas pilnas atminties, kurią fiksuoja muzikali, paveikta džiazo A. A. Jonyno frazė:

Sniegas melodijos smogas
laikraščių smurtas apnuogintas
.....
ilgesio savo vaikystės
ieškote
stumdomės tavo klystkeliuos
viešpatie
net vienišo seržanto
širdis ieško bendravimo

bet dieve mano
ko tik neranda kulka
vaikystės pusrūsių klubuose
.....
širdyje tuštuma
nejaukus metų laikas —
diena

Prasmingi ir gražūs A. A. Jonyno eilėraščių pakartojimai, jų muzikalumas, asociatyvus mąstymas, sugebėjimas įsijausti į minią yra stiprioji jo kūrybos pusė, kaip šiame eilėrašty su folkloro atgarsiu:

Tūkstantis brolių juodvarniais lakstančių
tūkstantis brolių juodalksniais augančių
tūkstantis brolių ir vienas iš tūkstančių
toks neapsaugotas toks neapsaugotas

tūkstantis brolių miestą apgulusių
tūkstantis brolių ginkluotų ir žuvusių
tūkstantis brolių — bet ar apgins jie
mano vienintelį brolį vienintelį

Dar vienas iš kiek estetizuojančių poetų, rašančių klasikine eilėdara, **Liutauras Degėsys** (gim. 1953 m.), 1985 m. išleidęs knygą *Meilės akys*. Tai kamerinio tipo, labai stilingas poetas. Jo eilėraščiai neįprastai subtilūs, grakštūs, prislopintų blausių tonų, vyrauja balta ir sidabrinė spalva, gelsvi, melsvi, žalsvi atšešėliai. Juose galima įžvelgti dekadansą — pastovūs rudens, vystančio sodo kvapai, senėjimo ženklai ir jų žavesys. Prie skyriaus „Metų sonatos" vienintelis knygoj epigrafas iš Fausto Kiršos: „Aš gyvenu kaip tavo sapnas. . .". Gana dažnas kreipinys vietoj „tu" — „jūs". Toks begalinis „rudens liūdesys pro rūką", „tuštėjančiuos miškuos suspindęs aidas", toks švelnumas, kai „guli bejėgis žolėj / gracingas plaštakės šešėlis, /saulė pro virpantį sparną — / šalta aguonos galva," toks gyvenimas su lengva ironija „lyg žalsvų papūgėlių narvelyje". Tokie trapūs Liutauro Degėsio vaizdai — lyg piešinys ant porceliano, lyg perlamutro besimainantys atspalviai, lyg

filigraninis sidabro nėrinys. Kodėl turėtų patikti tik ryškių spalvų ir stipraus kvapo gėlės (gėlės motyvas čia varijuojamas lyg muzikos kūriny)? Juk žavesys sklinda ir nuo blyškių ilgastiebių augalų, ir nuo šarmos žiedynų. Kai Ana Achmatova pirmą ir vienintelį sykį 1941 metais susitikus su Marina Cvetajeva, paskaitė jai ištrauką iš poemos, ši gana nuodingai pasakė: „reikia būti labai drąsiam, kad 41 metais galėtum rašyti apie Arlekinus, Kolombinas ir Pjero". Achmatova trumpuose atsiminimuose rašo: „Laikas parodė, kad yra ne taip". Dramatiškame mūsų amžiuje tokia poezija iš tiesų atrodo keista. Bet ji egzistuoja ir žavi, nes joje nėra tuščio patoso, o tuo pačiu ir melo, o su kaupu yra „to efemeriško trumpo nematomo balto švelnumo". Knyga *Meilės akys* atitinka savo pavadinimą — ji pilna lengvo graudulio dėl praeinančių dalykų. Jos leitmotyvas, jos siela yra siekimas grožio stebuklo visur, kur tik jis gali pasireikšti — gamtoj, žmogaus veide, jausmų išraiškoj, meno kūriny. Toji begalinė grožio meilė sustiprina laiko pojūtį, suvokimą, kad visa neišvengiamai tampa „prarasto laiko paveikslais". Todėl „bandyk atminti", sugebėk atsigręžti į praėjusį nutolusį laiką, į kitą žmogų, sugebėk jį pajusti, spinduliui slystant mylimu veidu. Todėl toks gražus eilėraštis „In memoriam. Daugų močiutei Marijai", kurios veidas „pro mėlynus vakaro dūmus", „pro naktinių drugių debesį", jai iš lėto virstant vėdrynų šešėliais, tamsoj besišypsančiomis akimis. Todėl atsiranda toks psichologiškai tikras įsimenamas eilėraštis, kaip „Elektrinis traukinys lapkričio mėnesį":

Šeštą ryto ir tu prisimerkęs,
ir graži tau stotis bet kuri,
tarsi moteris tam traukiny,
po nakties neregėtai išvargus,
jos plaukai pernelyg išsidraikę,
ji visai netikėtai triukšminga,
jos beveik nenusakomas veidas
išsisklaido lyg byrantis tinkas.

Vakare tu grįžti iškankintas,
vagone prirūkyta, nešilta,
traukinys nepaliaujamai bilda,
tavo rankos sugrubo, sustingo,
tu skaitai iš arti, prisimerkęs,
knygos puslapiai dreba ir virpa,
o kažkas nepažįstamas verkia,
ir jo balsas užkimęs ir girtas.

Apie ką tu kas dieną galvoji,
pro tą pačią važiuodamas stotį,
traukiniams netikėtai sustojus,
tu rūkai ir nenori miegoti,
jau ir saulė visai nusileido,
jau beviltiškai lyja ir temsta,
vis prie stiklo priglausdamas veidą,
tu žiūri į pažįstamą tamsą. . .

Visa, kas taip skausmingai laikina, neišnyksta, meilė yra ta jėga, kuri padaro amžinu tą kitą, buvusį laiką. Ta mintis gyva programiniame knygos eilėrašty „Mus stebi meilės akys", skirtame tėvui:

Tėvų ten dienos vėsta, vysta greitai.
Jie bėga, mėto diską, svaido ietį.
Jie mokosi lotynų, latvių, graikų,
Pavėsy skaito Tomą Akvinietį.

Jie žvelgia kiek kitaip. Ten kitas laikas.
Ten tokios liaunos, grakščios jų figūros.
Jie tyli. Lyg vaikai už rankų laikos,
Jie supasi šaltoj vasario jūroj.

Žiūrėk žemyn pro skaidrų skaidrų ledą.
Žiūrėk ilgai, o liksi nesupratęs,
Kodėl, kodėl, kai jie tave pamato,
Jų tokios gražios, tokios gražios akys!

Ilgam įsimena L. Degėsio „Baladės apie vėją". Jos visos parašytos penkiapėdžiu, labai lengvu grakščiu jambu. Iš žiemos vėjo Dauguose, iš jūros vėjo, iš karšto pietų gūsio (Tbilisio, Bachčisarajaus) L. Degėsys išgauna bendrą baltą plazdesį — rūko, sniego, pajūrio smėlio, skraistės, girtų išsidažiusių

mergaičių rūbo, paukščių, debesų. Vos juntama tų eilėraščių ironija susilieja su naivumu, nostalgija, iliuzoriniu spindesiu:

Pažvelk pro langą, vėjau, jiems į veidus,
Kai jie užmigę tyliai šypso naktį,
Lėtai nuo medžių guoto nusileidęs,
Žiūrėk ir verk, norėdamas apakti.

Jie prieblandoj neryškūs tarsi gėlės,
Jų rūbuose dar pilna balto vėjo,
Jų nuogus kūnus uždengiąs šešėlis —
Tai meilės dievas, taip arti praėjęs.

Vėliau, vėliau, juos bandant prisiminti,
Suknelė nuo kėdės tarp tavo pirštų
Suyra sudūlėjusi ir krinta —
Jinai seniai voratinkliu pavirto.

Ką tik pasirodė vertėjo iš vokiečių kalbos (Tomo Mano *Daktaras Faustas*, F. Kafkos *Procesas*, Rainer Maria Rilke *Maltės Lauridso Brigės užrašai*, J.W. Goethės eil.) **Antano Gailiaus** (gim. 1952 m.) pirmoji eilėraščių knyga *Peizažas su žmogum*. Jai būdinga pagarba klasikai, santūrumas, siekimas harmonijos, eleginė nuotaika, filosofinis požiūris į kasdienybę. Tie eilėraščiai nelygiaverčiai, yra ir žodžių balasto, bet pro jį prasiveržia gyvas žmogaus balsas. Kaip sako pats A. Gailius eil. „Ars poetica":

Mes ne meistrai. Mes uolūs mokiniai.
Palinkę prie spalvotų pergamentų,
Mes mokomės kalbėti ir gyventi,
Kartojame žodžius, kuriuos seniai
Visi jau tariasi žiną, atspėti
Mėginam prasmę, ir liežuvis pinas,
Ir prieš akis mums regis tankumynas,
Gūdi giria, kur kerplėšos, rauplėti
Stori kamienai šviesą mums užstoja.

Šioje knygoje nostalgiška, bet niūroka vaikystė (daugiausia lietaus, rudens ir speigo fone, lyg triušio raudonoj aky saulėlydis, girdėt, kaip pila bulves, motina sugrįžta takeliu, gūnia pridengus galvą, parnešdama su savim vandens ir molio,

lapų, obuolių, užraugto vyno, dūmų ir apvytusios žolės kvapus, vaikišką sekmadienį girdėti šventųjų gyvenimo skaitymai: „Pranciškaus klauso paukščiai ir vilkai, / o Vitas vidury žiemos apsiaustą / per pusę plėšia ir drauge numiršta / su elgetà, kuriam padėt norėjo, / ir pervertas strėlėm Sebastijonas / į mus nuo sienos žvelgia atidžiai". A. Gailius nelieka abejingas ir vienišai kaimo močiutei („štai keturios sienos, į miestą / vis iš balkono dairais, vis viena") Bet iš tiesų tai dabartinio miestiečio, vilniečio, balsas. Gražiausias ir yra tas lydinys — tikslus, dažnai rimuotas žodis, kultūra ir kasdienybė. Ta kasdienybė be architektūros puošmenų, be romantinės didybės. Tai naujų miesto kvartalų, blokinių namų pilka erdvė, garažas, dykvietė, kurioje „nutapytus Breigelio šią naktį diena mus randa", kur šmėkščioja „suolelis kapuose prie grafo rūsio", kur vienodom teisėm egzistuoja žodžiai „žvakė" ir „garažas", „laikraštis" ir „hekzametras", kur „vandentiekis gražiai užgroja Bachą", kur „lėktuvai skrenda kaip benamės dvasios / kažkur aukštai virš debesų", tai miestas („kur niekas dar neužbaigta, bet ritas / kūrimo gaivalingoji banga / per visą erdvę, matomą nuo kalno"). Tai miestas kasdienis Vilnius, savo nuotaika kartais primenantis jauno prozininko Valdo Papievio romaną *Geležiniai paukščiai*. Tik čia daugiau pusiausvyros, laimingos santūrios vyriškos meilės, čia dažnas eilėraštis rašytas intymia „mes" forma, čia „vasaros didžiulis margas skėtis / mus saugojo nuo negeros akies". *Peizažas su žmogum* ir lieka siekiantis žmogiško bendravimo, ryšių tarp sielų, keliantis aukštyn:

> Kam šitą dangų, angele, tapai?
> Lietus per veidą liejasi. Jau temsta.
> Tas miestas didelis. Šviesos stulpai
> kaip skęstančiųjų rankos graibo tamsą.
>
> Padėk paletę. Ir spalvas padėk.
> Čia eskalatoriuose žmonės — lyg prieš vėją,
> skvernus suspaudę rankomis, išėję
> iš kambarių pasižiūrėt žvaigždės.

O požemiuose lekia traukiniai.
Ir girtas senis prašo cigaretės.
Padėk paletę, angele, seniai
tapytojų nereikia ir poetų.

Kažkur pagarba klasikinėms eilėraščio formoms prie Antano Gailiaus šliejasi ir **Vaidotas Daunys** (gim. 1958 m.), 1985 m. išleidęs eilėraščių knygą *Metų laikai*. Jau pats pavadinimas rodo, kad knyga paremta besikartojančiais metų laikų įvaizdžiais, kurie padeda atskleisti gyvą poeto ryšį su istorija, literatūrine tradicija ir su muzika. *Metų laikai* lyg tolimas atgarsis Vivaldžio, kuris Lietuvoje labai populiarus. V. Daunio poezija be gyvenimo realijų, gana senamadiškos intonacijos. Joje nėra didelio vaizduotės žaismo, aistros, ji bespalvė, tik šviesos — tamsos kaita, vėjo judėjimas. Būdama abstraktoka, sunkiai įsimintina, ji yra inteligentiška ir įdomi kaip jauniausios kartos grįžimas prie klasikos, prie tradicijų.

Prie tos pačios grupės norėčiau priskirti ir kitą jauną poetą **Rolandą Rastauską,** tik gaila, kad pirmoji jo eilėraščių knyga *Albumas* dar spaustuvėj, nors tuoj turėtų pasirodyti. Šis poetas (gim. 1954 m.), prieš 15 metų, būdamas dar paauglys, debiutavo populiaria pjese „Lenktynių aitvaras". Jis yra taip pat prozininkas ir dramaturgas. Jo eilėraščiai griežtai rimuoti, iš pažiūros lyg ir konservatyvūs, tradiciški. Bet tuose rėmuose siūbteli gyvenimo aistra ir kartėlis („kai šviesa sužeista ir gili"), jie skaudūs ir tikri, iš jų aiški jauno žmogaus dramatiška situacija šiuolaikiniame pasaulyje. R. Rastauskas galbūt yra vienas iš pačių inteligentiškiausių poetų, jis kartais moka būti subtilus, rafinuotas kaip trumpame eilėrašty, pagal kurį kompozitorius Rytis Mažulis parašė lyg ir senovinį kanoną:

karalius karolis vienplaukis miršta lyjant
jo laisvas kraujas patręšia liliją
karalius karolis į laumžirgį pavirsta
jo fleitos iš lietaus ir vėjo pirštų

Tačiau pasaulis, kuris telpa jo klasikine eilėdara parašytuose posmuose, nėra harmoningas, jis pilnas vidinių prieštaravimų,

moderniosios tapybos atšvaitų (Paul Klee, Vlaminckas), šnekamosios kalbos („Paskutiniam trenktam bestiariumo žvėriui, pasmeigtam ant vienatvės ragų", „dvynukės ištaria „Šakės", „ir neprapūs gauruotų smegenų", „medelius nykštukus adidasais išspardai"), pilnas ir tokių subtilybių: „debesis ant perlamutro / miške, kurį ranka nulipdė, / akivare vaikystės kūdroj, / kur virpa karštas gulbės kaklas", ir „dėmės ant paklodžių / kur griūname su batais ir be žodžių", „tyros tardymų lempos" ir „guolio smarvė". Pacituosiu jo eilėraštį „Grafaitė", kurio ištakos — buvęs Tiškevičiaus parkas Palangoj:

balkonas aprištas tamsiausia drobule
tau ant galvos iš ryto nusileido
norėjai būti drebule egle
neslėpti veido

švari kaip smėlis vėjo gerklėje
norėjai šviesti kopose prie jūros
eksvegetarė aidinti deja
ne iš kriauklės — iš kaulų partitūros

lietus dabar liūdnesnis už tave
o tu liūdnesnė už liūdniausią liūtį
Tiškevičiaus duktė juodam grabe
sustaugia liūtė

kurią ant laiptų pririštą laikys
ir svetimus laižyti įsakys

R. Rastausko eilėraščiuose didelę reikšmę, prasmę turi prisiminimas, sapnas, jo paties žodžiais „atminties negatyvas". Polinkis į intelektualų estetizuotą eilėraštį.

Poetų lyrikų romantikų grupei priklauso **Edmondas Kelmickas** (gim. 1954 m.), 1983 m. debiutavęs knyga *Durys už durų*, o šiais metais išleidęs antrąją knygą *Smėlis ant slenksčio*. E. Kelmicko eilėraščiams būdinga vandens stichija, tai tikras Baltijos vaikas. Skandinaviško, hamsuniško panteizmo atgarsiai, uostamiesčio, dažnai naktinio vaizdai („Ar tu girdi, kaip keliasi naktis nuo švarko, / lyg moteris nuo stalo

pasitrauktų, / paglosčiusi pečius. . .“). Rūkas, migla, prieplauka, vėjas, juodas paltas, „diena ant drėgno akmens“, tolumoj nakty lediniai kaimai („vandens sutrūkinėjęs sparnas / pajudina durpyną kildamas į lietų / tyloj po spanguolynais sujuda vanduo“, „pilnaty tamsiai žalias gabalas ledo / iš ežero iškirstas guli ant stalo / netikėtai suprantam kaip kvepia vanduo“). Vanduo ir erdvė atsiveria E. Kelmicko poezijoj. Yra toje poezijoj impresionizmo, toks patrauklus egzotiškas tas jo uostas, kuriame poetiniai vaizdai kuria jo nepakartojamą — truputį laukinį koloritą: „kiaunė per tilto turėklą nubėga, / į rūką įsminga / prieš auštant — / išnyksta“, giliuose vasaros kambariuose, kur tylūs kambarių langai, „balti rūbai ant kėdės“, „polaidžio vanduo ąsotyje / raugerškio šaka“, „rugsėjo salėje šviesu — prie jūros / lyg peiliais žaidžia vėjas paukščiais“. . . „E. Kelmickui būdingas polėkis ir subtilumas. Verta įsiklausyti kad ir į šį eilėraštį — „Du tylūs žmonės. Pokalbis naktį“:

Giliai šuliny
tamsoj
šviečia šermukšnis
    bet tai dar ne vandens kvapas
du drėgni akmenys temstant
suremia galvas šešėlyje
tyliau
tėvas sūnų sustabdo
    ir išlaisto varlių balsus nešdami naktį
    nuo šulinio prie šulinio
supasi kibiras po žvaigždėm
kibire lakštingalos ulba
geležiniame kibiro slėnyje
ant žydrų vandens karklų
    po tamsiu veidu virš vandens
svirties viršūnėje pilka pilaitė
spindinčiais kaimais kalno papėdėje
    per pilnatį
visai slėnyje
du tylūs žmonės prie lapės olos

Antros knygos bendras įspūdis, kad E. Kelmickas keičiasi, tai pereinamas etapas. Ypač sustiprėjo psichologinė eilėraščių pusė. Dviejų žmonių buvimas drauge kaip mažas stebuklas su visais kaltės, atgailos niuansais. Tai vedybinė meilė, ir ją lydi dviejų mažų vaikų — brolio ir sesers motyvas. Tai nauja, juk nedažnai vyras poetas pasakys sonete: „Aš prie lango stoviu su vaiku ant rankų", tai taip skiriasi kad ir nuo K. Platelio meilės eilėraščių. Du vaikai atkartoja, pratęsia mylinčiųjų gyvenimus („taip keistai ir graudžiai /suplazda jų drabužėliai/ tarsi mūsų sielos"), ir sykiu subtiliai parodo gyvenimo trapumą („pilkame mieste, / du vaikai per juodą žolę, / po juodais didžiuliais skėčiais vaikšto iki vakaro per visą dieną"). Toks jausmas, kad E. Kelmickas labai intymiai bendrauja su skaitančiuoju, perduodamas jam savo jautrumą ir laikinumo paslapties pojūtį („virtuvėn vakaras tarsi vagis įeina, / kampe pavargęs atsisėda, / ant kelių skrybėlė, pilna nakties. . .").

o paskui
ta vienintele kopa
kapinaičių spalvos
kelio vėlyvas ruduo
kelios mašinos laukiančios kelto

arba:

Ant kaliausės rankovės stikliniai karoliai,
bėga vėjas lauku, tilindžiuodamas laiką,
rudeniniam sode sėdi vaikas ir klausosi,
prie ausies prisidėjęs senovišką laikrodį.

E. Kelmicko žodis šioje knygoje jau linkęs į filosofiją, kosminę pasaulėjautą, bet sausesnis, kartais kiek nuobodokas.

Šiuo metu mūsų poezija ar dėl mados, ar dėl vidinės būtinybės yra orientalizmo poveikyje (kad ir Sigitas Geda). Iš jaunųjų toks ryškesnis atstovas būtų **Donaldas Kajokas** (gim. 1953 m.), 1980 m. išleidęs pirmąjį eilėraščių rinkinį *Žeme kaip viršūnėmis* ir 1985 m. antrąjį rinkinį — *Lapkritis veidrodyje*. D. Kajoko poezijoje daug širdies šilumos, atlapaširdiškumo, romantikos, atmieštos bravūra. Jo paties žodžiais —

„bohemiškas žaidimas". Tačiau jo eilėraštis skiriamas paprastam žmogui, ne intelektualui. Jis už eilėraščio gyvybę, jo spontaniškumą. Kaip jis pareiškė pokalbyje su literatūros kritike Gražina Ramoškaite šių metų *Poezijos pavasary*. „Menas — tik subtili aukščiausių žmogaus būsenų mistifikacija", o jį jaudina „ligi ašarų paprastas sielų ritualas". D. Kajoko poezija šiek tiek eklektiška — yra joje kažko iš Henriko Radausko, yra „kažkas beprasmiškai gražaus", yra bjaurumo estetikos, einančios nuo Ch. Baudelaire *Piktybės gėlių*. Į orientalinės poezijos valdas jis pasuko pastaruoju metu. D. Kajokas yra parašęs subtilių meilės eilėraščių:

Dar penkios minutės nakties
šiam vėjų pilnam kambary,
šioj meilėj bastūnėj, kuri
alsuoja prie balto peties

arba

koks tu negražus
kužda lūpos
bučiuoja sutaršytus plaukus
o dieve koks tu negražus

D. Kajokas yra parašęs subtilių peizažinių miniatiūrų:

Artėjame, ir vandeniu skaidriu
be garso slysta mūsų lengvos valtys,
ir tik žuvėdros vėjuose suveltos
mus pasitinka mėlynu būriu;
ir jųjų klyksmas skamba ausyse,
ir jau jaučiu vėjuotą tavo ranką,
tačiau dvi tuščios valtys prasilenkia,
nes mes tik atsispindime jose.

Toli gražu nepaminėjau visų Lietuvos jaunųjų poetų. Daugelis jų, kaip Gintaras Patackas, Vladas Braziūnas, pirmąją knygą leidžianti Marija Jurgelevičienė, arba vos pora metų vyresni — Onė Baliukonytė, Almis Grybauskas yra verti dėmesio. Kitas rašantis apie jaunuosius būtų kitaip išdėstęs vardus. Laikas išrinks iš jų tuos, kurie liks mūsų literatūros istorijoj.

Ilgai Silvasrė klajoja amžinosios Romos beturčių priemiesty: apleisti cementiniai pastatai, sutrūkinėję šaligatviai, sunkvežimiai panašūs į užlopytas palapines. Vaikų tamsios kojos dingsta pašiūrėn. Išblukusiom lentom aptverta aikštelė, patvoriuose išmėtytos marmuro kaladės, suolai. Tai skaldytojų kavinė — „Salizzada".

Netoliese stoviniuoja kreidos debesėliuose paskendę skaldytojai. Staiga prie kojų tupiasi motina ir Duktė, tariasi. Tarnautojas atvelka iš atsiknojusių lentų sukaltą karstą, laužia dangtį. Tarp apskilusių kaladžių išryškėja sumėtyti nebaigti paminklai. Cypia vinis. Siaube lekiu per *stradą*, tamsion dirbtuvėn. Malonaus veido Mechanikas siūlosi pavežėti. Smarkiai užveda plerpiantį motorą. Apgriuvusi mašina šauna keliolika pėdų.

Vyriškis stumteli mane lauk prie to Paties Karsto. "Ak!" Suprieštarauju pasibaisėjusi grėsminga apgavyste. Matau tamsios, sustyrusios suknelės klostes.

Tarp pušų Žiburys. Keistieji krembliai subyra kraitelėn. Susikvietusi vaikus, Silvasrė skubiai išdalina laimikį. Riešą veržia laikrodukas. Rodyklės kasa griovį ir meta, meta Juodžemį į akis. Pro grumstus Silvasrė įžiūri — Lietuvos upėse driekiasi Moksleivių garbanos. Skardūs balsai pasiekia ją. Iš burnyčių spinksi šviesa — Raudona ir-r-r Mėlyna! Silvasrė deklamuoja:

Šviesūs! Šviesūs Plaukai!
Kaip Viduramžių Gairės,
Plevėsuoja Smagiai!

Ilgai Silvasrė klajoja amžinosios Romos beturčių priemiesty: apleisti cementiniai pastatai, sunkvežimiai panašūs į užlopytas palapines. Vaikų tamsios kojos dingsta pašiūrėn. Išblukusiom lentom aptverta aikštelė, patvoriuose išmėtytos marmuro kaladės, suolai. Tai skaldytojų kavinė — „Salizzada".

Betono krantai

Saulėleidis, Kunigaikštytė Ly maudosi Kanale. Poezijos jungas kaip tamsi pelerina slepia ją. Nuoširdūs valstiečiai stovi tarp neaukštų pušų. Kunigaikštytė Ly nerūpestingai taškosi gyvsidabriniame vandenyje. Knygą kunigaikštytė Ly paliko betono pakrantėje.

Atsirėmęs stulpan ernis - rusva lepežėle sklaido puslapius ir švilpauja, švilpauja. Švilpaudamas skaito, bet ne kiekvieną žodį ir ne taip, kaip parašyta:

„. . .*Seni* miegamojo baldai".

„. . .Mergaitės *čia* apsistojo".

„. . .*Namai,* atsiskyrę".

„. . .Buvo *saulėta* prie jūros".

„. . .Bangos bangavo *be garso".*

„. . .Šitoje jaukioje vietelėje vaidenosi *Dvasios*!"

„. . .Numigęs vėlyvą popietę, atsiradau netoliese figūros, apsirengusios devyniolikto šimtmečio rūbais. Jos veidas buvo pilkas, akys juodos kaip nuotraukoj. Aš supratau, kad tai ADELĖ. Ji ištiesė ranką, lengvai palytėdama mano smakrą".

„. . .Aš sustingau, praradau *žadą*".

„. . .Iš sienos *sklido* Jėga".

„... .Nusileidome laiptais žemyn. Viskas tapo prabangiai išpuošta".

„... .Sienomis plačia srove *krito* vanduo".

„... .Atsiradau gatvėje, prie skrybėlių krūvos".

Žvėriukas prispaudė knygą prie ovalios krūtinės ir žvelgdamas į tolį iš savo siaurutės kaukuolės jau be pajuokos suniurnėjo:

„... .Susipynusios miglos per rankoves plaukė kaip rankos.
Pro duris, pro dureles, amuletus čia įmes".

Ernis sviedė knygpalaikę į verdančius vandenis ir nušuoliavo. Kunigaikštytė tyliai susijuokė, nes ji buvo tiktai Sidabrinė Kolona.

Bedugnė vilioja
Gražiu takeliu.
Į liūną įpuolu,
Riešai neišduos paslapčių.

Platesniame, laukiniškesniame mieste spoksau į eiles balkonų. Pirmame aukšte karieton įkinkytas briedis ją pratempia pro ąžuolinę arką. Antram aukšte šlovingas asmuo mėlyna sutana bronziniais pakraščiais pasirodo iš vidinio sanctum. Aukštai iš mažyčio langelio mano mirusioji senelė iškišusi galvą kinkuoja. Galva išpiešta herbais ir juodom Arabeskom. Mes negalėjome viena į kitą nežiūrėti. Aš supratau, kad ji savo Įsikūrime spinduliuojanti Valdovė.

Pastebėjau, kad grindinys — žvynai. Neabejotinai aišku, kad mes vaikštome ant didžiulės gyvatės. Aš supratau, kad šis miestas pastatytas ant Gyvačių mazgo. Kur pirma maniau, kad šaligatvyje įstatyti Opalai, yra niekas kitas, o šių nerimaujančių šliužų akys.

Pagaliau atėjo naktis. Prisėdau parke ant suoliuko prie mažo kauburėlio. Kai nuleidau išvargusias akis, pamačiau, kad knibžda sliekais. Negalėjau akių atitraukti nuo blizgančių kūnų, landžiojančių po drėgną juodžemį. Niekad nebuvau tiek vienoje vietoje mačiusi sliekų. Šapeliai svyravo virš jų nepaliaujančio, alkano šokio. Dirbdami, kad patenkintų savo apetitą, jie puikiai pasitarnavo galingom, storais kotais gėlėm — „Lituatom". Nežinau, kaip ilgai sėdėjau užsisvajojus.

Staiga būrys įniršusių padaužų vienu šuoliu peršoko per mane ir suoliuką, kaudamiesi ir aikčiodami. Aš sustingau tikėdamasi išvengti jų kaprizingo pykčio, negalėjau į juos nežiūrėti.

Aksomuoti keturžiedžių lapai stumteli plonas besikaunančių šlaunis. Mažiausios perlinės lūpytės sujuda:

Dvi karaliūnės greit žygiavo,
Iki kryžkelės lenktyniavo.
Smunkančias karūnas skraistėse sugavo.

Susipainiojusios galūnės pradingo. Siauros įniršusių moksleivių pėdos paliko simetriškus gėlių raštus įtryptus žemėn, įkandin. Kas gi, gal tiktai Tu ir Aš, galėtumėm atspėti, kad šis spontaniškas gyvumas buvo sistemingas karo šokis.

Dvi mergiotės abejingai lenkiasi. Kojos — ilgi balti identiški stulpai. Jos tyčiojasi iš manekenų, aprengtų jų kūriniais: Auksiniai sijonai įplaukia į plačius, juodus banguojančius marškinius. Mergaičių plaukai kasdada persiverčia šonu ir momentui tampa viena mase.

Dvejoju skersgatvy. Pilki keliai blyksteli pro oranžines raituzes. Rauktų renesansinių drabužių skiautės lenda pro maišų plyšius. Siaurosios pusseserės susikabina rankomis ir uždainuoja:

Vertingesnė nei brangakmenis
Meilės sėbrė
Ištremtoji Sesuo.

Man pasiūlo žvaigždelių. Jos puikiai nulydytos, visai kaip auksinės, kuriomis ką tik apsagsčiau juokingąjį švarkelį. Atpažįstu siūlytoją:

Sąsiuviniais
Paplūdusiais Rašalu
Bėga į Tamsųjį Karnavalą.
Aukštų karūnų girlianda
Uždengia Dangų.

Atgavo sąmonę ir apsigyveno viešbučio pačiam mažiausiam kambary. Tai buvęs *mano* kambarys. Jame tebetilpo didžiulės tapybos. Aš ragauju tik aplaužytas žvaigždes. Pakeldama akis nuo padėklo metalinio dugno, matau, kad kaimyno durys nesiekia slenksčio, kad tarpas tikrai daugiau negu metras.

Slenksčiai — krantinės.
Pro juos skverbiasi kareiviai — Piktžolės!

Pro angą matau nelygias žemines grindis ir kelis kaimiškus baldus — puiki skrynia ir indauja. Blausios ružavos sienos. Gotiški žibintai kabo ant ilgų grandinių. Savotiškai išdėstyti, nežymiais raštais kilimukai. Berniukas sumaniai išneša otomanę — smulkią, jam tinkančią, tuoj pat seka Tėvas, — neša tobulai apmuštą, kietą pagalvėlę.

Matau, kad yra daugiau kambarių ir mąstau — kaip jauku tenai. Didžiausias galvosūkis: Kodėl mano Motina, kuri taip toli gyvena, čia lankosi? Pilnatis duoda pasitikėjimo jos misijai. Aiškiai, matau karolinę trobelę, kurioje ji praleis sekančią dieną.

— Švelnus žaismingumas tampa Izoliacija, — prabilo Kontessa, spausdama žvilgančią Atitikmens doktriną prie nereikšmingos krūtinės. Ji dėvėjo ankštą, persišviečiantį Drabužį.

— Aš įsiutęs! Paveikslas sunaikintas! Ly!, — šaukia berniukas. Jo sesuo iš tapybos iškirpo savo figūrą.

— Košmaras, mažyli, — ramino ji. — Negi neatsimeni, iš kur jis? — Jie sėdėjo senoviniam akmeniniam kabinete. Kastuvas kabėjo tarp skliautų kaip švytuoklė. Kontessa įpuolė į aštrų prisiminimą:

Gulėjo tamsiam kambarėly ir vartė vaikišką akvarelių Knygelę: „Laidotuvės". Be perspėjimo atsirado Motina su Kastuvu, susivėlusi, neperkalbama. Ji žėrė žemes per Kontessą Ly į gilią Duobę, kitoje lovos pusėje. Grasiai bloškėsi žemės. Grumstais apkrito Kontessos veidas, knygelė ir lovatiesė.

Nubudo girdėdama melodingą balsą: — Čampako aromatai svaigina kaip saldžios mintys sapne. . . —

— Čampakas, — Kontessa Ly pratarė, — gražiausias Indijos medis.

— Sese! Susikivirčiojusios voveraitės nebelaipioja, o gvildena riešutus. Ar girdi jaukų Traškenimą? —Kontessa susijuokė ir stebėjosi šiuo pietavimu, bet buvo išsiblaškiusi. Kūdroj Kontessos dailios draugės irstėsi. Kontessa Ly lipo valtelėn. Joje jau sėdi draugės. Laiviūkštis apsiverčia. Kontessa ir merginos įniršusiai, džiaugsmingai plaukioja. Atsiskyrusi Ly neria po sutrūnijusia prieplauka. Ten, laive ištiesta guli jos prosenelė, baisiai sudžiūvusi. Šalia prosenelės, susirietusi iš baimės, guli Kontessos Motina.

Išgąstingu balsu Motina maldauja, „Ly, paimk mano rankas!" Ak! Sustingęs lavonas pašoka, pasisuka į Motiną, griebia ją už gerklės! Motina nebepaleidžia Kontessos rankų. . .

Virpėdama nuo šio Vaizdo, Kontessa Ly atsisuko į brolį sakydama: „Prabočių grandinė — Stikso Kūdra".

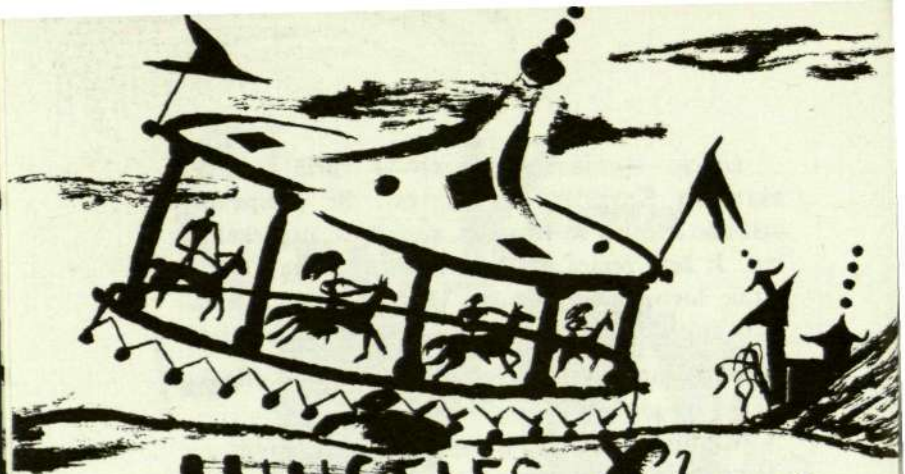

Hiucelės Akys

Margai apsitaisę sodiečiai kūlvirsčiais supasi karusėlėse apsvaigusioj Šaly. Iš Minaretų, bokštelių žvelgia Hiucelė. Kaimeliai rodos — spalvingos Dėmės. Hiucelė rašo:

Medinėj karuselėj sukas Širdis užkerėta.
Nugarkauly radau Monetą,
Teatre valstietę vaidinau.

Čia norėjosi pridėti:

Nesu tokia kaip *Jie*!

Bet skubiai parašė:

Po siauru Žiedynkočiu sėdi Wavelis. Kur turėtų plakti Širdis, jis laiko prispaudęs permatomą delną.

Saulė apšviečia jo pakreiptą Veidą. Lapų Šešėliai duoda jam Svetimą išraišką. Mylimoji Sesuo, Hiucelė, netoliese, nepastebima, Spindėdama gležnumu, plūduriuoja už raštuotos Prijuostės, kurios klostės nei gilios, nei smulkios, nei plačios.

Burvė vaikšto žvyruotais Takais, pirmyn, atgal, įstrižai. Kykas aukštas, tamsus, smailas. Jis atima Hiucelei kvapą. Burvės smakras pamėlęs. Vienoj kišenėj žolės, ropliai; kitoj Šaukštai, kuriais ji trina juos, kol supūtoja tirpalas ir Pasiūlo Hiucelei.

Baimingai Hiucelė kelia žvilgų stiklainį prie lūpų, ragauja. Siaura gerkle nuvarva gėralas — toks lengvas ir saldus. Hiucelės suknia šiandien tviska.

— Ar kunigaikštytė tikrai išgėrė Sulą? — klausinėjo kryžeivis Gėlininką.

— Taip! — sušuko gerasis pareigūnas, — Iki dugno! Ir kad pradės lenktyniauti — šen, Ten! Už užuolaidų, aplink Užuolaidas. Iki nuleipimo.

— Na, ir? — Kryžeivis sparčiai žingsniavo tarp žiedynkočių.

— Jos akys sustingo įkypai kaip žvilgsnio atspindys gelžbetoninės urnos pilve.

Medinėj karusėlėj supas Širdis užkerėta.
Teatre valstietę vaidinau.
Nugarkauly radau Monetą.

GAMTA IR KULTŪRA LIETUVIO SĄMONĖJE: KELIŲ PROZOS TEKSTŲ ANALIZĖ

VIOLETA KELERTIENĖ

Dažnai miške lietuvis,
ko verkia, nežino.
A. Baranauskas

Iš dažnų peizažų mūsų mene susidaro įspūdis, kad gamta užima ypatingą vietą lietuvių tautinėje sąmonėje. Kai kuriose užsieninėse literatūros istorijose (pvz., Cz. Miłoszo) netgi nurodoma, kad lietuviai itin išvystė gamtos aprašymų žanrą ir pasiekė didžiausių laimėjimų būtent šioje srityje. Tačiau gamtą traktuoti kaip atskirą kategoriją — ne itin vaisinga. Antropologai ir struktūralistai seniai teigia, kad žmogus savo sąmonėje pasaulį organizuoja ir suteikia jam prasmę, remdamasis binarinėmis priešpriešomis, ypač gamtos/kultūros opozicija. Laikydama šią išvadą esmine ir orientuodamasi daugiau į C. Lévi-Straussą negu A.J. Greimą, pamėginsiu pagvildenti minėtą priešpriešą mūsų literatūroje. Apsiribosiu keliais šio šimtmečio pirmosios pusės prozos kūriniais.

Janina Žėkaitė, nagrinėdama nepriklausomybės laikų impresionistinę ir ekspresionistinę prozą, panašiai kaip ir kiti literatūrologai, daro tradicinę išvadą: lietuviui kaimas ir gamta buvo dvasinio nusiraminimo šaltinis*(1)*. Iš tikrųjų, mūsų prozos herojui gamta yra erdvė, į kurią jis bėga nuo gyvenimo negandų. Kaip Saulius Žukas įrodo dar nespaus-

1 Žr. Žėkaitė J., „Impresionizmas ir ekspresionizmas lietuvių prozoje." — Kn.: *Literatūra ir kalba*, t. 14, 1977, p. 42.

dintoje knygoje, jau S. Daukantas pripažino miško estetiką ir jo utilitarinę funkciją*(2)*. Dar daugiau: gamtoje, ypač miške, lietuvis atranda fizinį prieglobstį. Pagal mitologinį modelį, lietuviui miškas buvo šventa vieta, tam tikra prasme net gyvos kapinės: ten susirinkę jo mirę proseneliai, pavirtę medžiais. Visi Lietuvos sukilėliai ir partizanai iki pat šių laikų slėpėsi miške, ten rado pastogę ir galėjo sėkmingai gintis nuo priešo. Kai Jonas Biliūnas „Liūdnoje pasakoje" (1907) išsiunčia savo herojų Juozapotą į mišką ieškoti sukilėlio vyro, Juozapota tikisi šioje erdvėje pasijusti saugi: „[Juozapota] žvilgterėjo ton pusėn, kur netoli miškas žaliavo, ir drebančia širdžia kuone tekina ėmė bėgti. Norėjo greičiau miškan įeiti: tenai niekas jos nebematys, nesuturės" („Liūdna pasaka", p. 209). Tačiau miškas jau nebenuramina ir nebepriglaudžia herojės. Saugi erdvė sudrumsta kazokų ir girtų rusų kareivių, kurie kėsinasi į Juozapotą. Biliūnas perša mintį, kad Juozapota saugi tik savo namuose. Vos peržengia namų slenkstį (eina pas kaimynus ar į miestelį), jos laukia nesėkmės ir siaubas. Miško užteršimas svetimais elementais yra ženklas, rodantis, kokia nenormali situacija vyrauja krašte — įprasta šventojo miško kategorija nebegalioja.

Tipiškesnį požiūrį į gamtą Biliūnas išreiškia „Liūdnos pasakos" prakalboje, kurioje ryškus praėjusio laiko ir nepažintos meilės ilgesys: „Kodėl nepažinau tavęs, dar mažutis, nekaltas būdamas! Tada tokios gražios, laimingos buvo dienos. Būtume, už rankų susitvėrę, Šventosios pakraščiais vaikščioję, lakštingalos giesmių klausę. Būčiau tave po miškus ir krūmus išvedžiojęs, paukščių lizdus parodęs, išsirpusių uogų parinkęs. Bet tu buvai toli nuo manęs, toli, ir aš net nežinojau, kad tu gyveni pasaulyje". . . (p. 193). Šio epizodo prasmės šifras, ko gero, slypi žodžiuose *„nekaltas būdamas"* (pabraukta cituojant, V. K.). Lietuviui

2 Žr. Žukas, S., „S. Daukanto gyvenimas ir kūryba" (rank.).

miškas ne tik mistiška, pagoniškai šventa vieta, bet ir krikščioniškas prarastasis rojus, kuriame gali gyventi tik vaikiškai nekalti ir gyvenimo nesutepti žmonės. Taigi jau šiame palyginti ankstyvame tekste išryškėja tradicinis požiūris į gamtos/kultūros opoziciją. Gamta suponuoja vaikiškumą, moralinį švarumą, paprastumą, gal net naivumą; kultūra, priešingai, yra brandumas, išmintis, kartais suktumas, (nuodėmės) pažinimas. Šios kategorijos, įtvirtintos ankstyvosios lietuvių prozos, dažnai kartojasi.

Prasmingiau į gamtos/kultūros esmę žvelgė Vincas Krėvė garsiojoje novelėje „Skerdžius", kurioje šią priešpriešą jis perkėlė į giliausią kūrinio sluoksnį. Novelei galima pritaikyti greimišką, tiesa, kiek suprastintą, semiotinį kvadratą. Jis čia atrodytų šitaip:

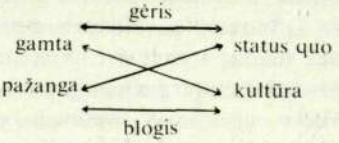

Toks traktavimas paaiškina kai kuriuos sunkiau suvokiamus novelės elementus. Krėvė teigia, kad senovėje (kai lietuviai dar buvo medžiotojai ir natūralių gamtos dovanų rinkėjai, o ne žemdirbiai) žmonės buvo geresni, laimingesni egzistavo tikra bendruomenės (Gemeinschaft, o ne Gesellschaft) visuomeninė struktūra. Užtat gamtos kūdikis Lapinas ir jo žmona gyveno „nelyginant kokie ponai": „Kaip ir kuo gyveno senas Lapinas, niekas gerai nežinojo ir nesidomėjo. Kas vieną vasarą Lapinas ganė gyvulius, (. . .), o Lapinienė rinko uogas, kremblius, nešiodavo artiman miestelin ir pardavinėdavo žydams" („Skerdžius", p. 207). Tuo tarpu ūkininkai, kurių buitis, jų pačių žodžiais, esanti sunki, pavydėdavo Lapinams „poniško gyvenimo". Tokioje visuomenėje kiekvienas individas reikalingas, o žmonės natūraliai priklauso vieni nuo kitų. Grįždamas iš ganyklų,

Lapinas vienai šeimininkei parneša trūkžolių, kitai skujinę šluotą, o vaikams išdrožinėja lazdeles. Lapinui šeimininkės duoda sūrio, kiaušinių, pabaltina jo buizą, kad skerdžius kaime nepaskleistų kokių gandų apie jų šykštumą. Vaikai iš tėvų jam turi nukniaukti degtukų. Ir taip toliau. Taigi visiems iš to nauda. Krėvė aprašo tarpusavyje idealiai sugyvenančią bendruomenę. Kai ateina laikas Lapinui mirti, kaimynai subėga jo slaugyti ir pagaliau supranta, kad Lapinas jiems buvo naudingas. Krėvė favorizuoja gamtos polių. Tai aišku jau iš to, kad Lapinas mėgsta netvarką. Kur tik jis eina, ten sukelia kivirčus, ginčus, krečia pokštus. Kaip ir pati gamta, skerdžius toleruoja betvarkę, tam tikrą nerūpestingumą gyvenimo džiaugsmo fone.

Lapino požiūris į mišką išryškina Krėvės nostalgišką senovės Lietuvos ilgesį: rašytojas skerdžiaus lūpomis romantizuoja miškus. Lapinui miškas ne tik šventa vieta, skerdžius tiesiog nesupranta, „kaip gali būti gera kur nėra miško" (p. 211). Užtat jis širsta ant kaimiečių, kam šie kerta medžius, pyksta ant žydų, kam pinigus žmonėms už medieną moka, suviliodami juos tokiai šventvagystei. Apskritai Krėvė savo novele kelia klausimą: ar pažanga iš viso reikalinga. Lapinas teigia: „seniau miško niekas nei sėjo, nei sodino, patsai sau augo kaip siena, o dabar jį kaip kopūstus ir sėja, ir sodina, bet miškas vis nyksta ir nyksta" (p. 210). Taigi Krėvė Lapino mintimis remia seną pagonišką Lietuvos kultūrą. Šį įspūdį dar sustiprina Lapino nesusigaudymas krikščionių religijoje. Kunigo paklaustas, kiek yra dievų, atsako: gal trys; ar siela miršta, atsako: gal ir miršta. Be to, būdamas ištikimas hierarchiškam visatos supratimui, Lapinas nuvertina kunigą tik dėl to, kad šis kilęs ne iš ponų. Skerdžius dar atsimenąs, kaip kunigėlis kiaules ganęs, todėl, koks jis gali būti autoritetas. Šios Lapino pastabos liudytų, kad Krėvė turėjo omenyje ne senosios Europos tikėjimą, kuriame pagal M. Gimbutienę deivės ir dievai kolektyviai dalinasi įtakos sferomis. Greičiau jis galvoja apie viduramžių laikotarpio

hierarchiškas visuomenės struktūras ir sąvokas, apie įsitvirtinusią luomų sistemą. Tai šiek tiek anachronistiška detalė Krėvės schemoje, turint galvoje šiuolaikinį tautosakos mokslą. Krėvė suplaka senus ir pačius seniausius laikus. Kad ir kaip ten būtų, Lapino negalima peikti už nežinojimą, o krikščionišką kultūrą Krėvė ir kituose kūriniuose ne itin aukština.

Pažangos sąvoką Krėvė kvestionuoja Grainio liepos nukirtimo epizode. Vienintelė rimta nukirtimo priežastis yra ta, kad medis užstoja Grainių ir Valainių daržą, neleidžia daržovėms augti; daržuose vien dilgėlės ir atžalos. Taigi liepa (o kad liepa ir Lapinas yra vienas ir tas pats senovės vertybių elementas, pabrėžia net sąskambis tarp jų vardų) yra miško kultūros dalis ir trukdo pažangai (jai čia atstovauja daržas), neleidžia žemdirbių visuomenei plėtotis. Nukirtęs liepą, pats Grainis nebegali pasakyti, kodėl taip padarė (p. 225). Vadinasi, neaišku, kam iš viso pažanga reikalinga ir kas jąja pasiekiama. Krėvė visur pasisako už senąsias vertybes, už amžių amžiais įsitvirtinusią tvarką (t. y. už gamtos natūralią betvarkę), už žmonių „ponišką" bendravimą, luomų diferenciaciją, už visuomenę, priklausančią nuo visų jos narių darbo ir savitarpio susiklausymo. Jo kūryboje apmąstomi lemtingi tautos žingsniai ir istoriniai posūkiai, senųjų vertybių atsisakymo rezultatai. Tai bene vienintelis toks kultūriškai prasmingas tekstas iš ankstyvojo mūsų prozos laikotarpio. Kiti autoriai (pvz., Vaižgantas) rūpinasi siauresnės apimties klausimais. Vėliau prozoje išpopuliarėjo individo atsakomybės ir jo natūralių polinkių problemos. Visi tie autoriai ne mažiau įdomūs už Krėvę, bet jų akiratis ir gamtos/kultūros santykio traktavimas ne toks platus.

Gamta kaip žmogaus paguodos šaltinis iškyla ir Antano Vienuolio novelėje „Paskenduolė" (1912). Pasidavęs instinktams ir norams, individas čia praranda ryšį su bendruomene ir, nebeturėdamas kur dėtis, turi grįžti į gamtos

svetingą glėbį. „Paskenduolės" giluminį sluoksnį būtų galima išreikšti taip:

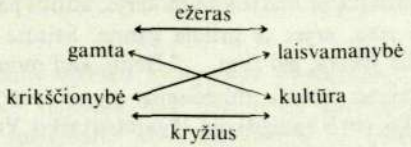

Kaip ir Krėvės kūryboje, kultūra čia identifikuojama su tvarka. O Veronika dar prieš savo didžiąją nuodėmę gerokai pasipriešino tai kultūros/krikščionybės tvarkai. Panašiai kaip ir Lapinas, ji buvo pokštininkė: „Žiemą, būdavo, ims ir pogulio vietoj perbėgs per sodžių: vienoje troboje pavogs kieno ratelį ir užvertusi jį ant pečių pirmam pasipainiojusiam vaikinui, lieps nešti ten ar ten; iš kitos draugės pagriebs linų kuodelį, dar kitos nuriš raikštį, išsuks verpetą, iškrapštys špūlę" („Paskenduolė", p. 159). Taigi Veronika ardo nusistovėjusį kaimo ritmą, trukdo ūkio našumui, gyvenimą ir darbą traktuoja nerimtai, kaip pagonišką, bakchanališką karnavalą (naudojuosi M. Bachtino terminu). Turi Veronika ir dar didesnę ydą: jai trūksta dievobaimingumo. Per gegužines pamaldas ji triukšmauja, kirkina kitas merginas ir taip nusikalsta prieš pačią mergelę Mariją, kurios garbei atnašaujamos maldos. Kaip ir Lapinas, ji yra pagoniškos kultūros sluoksnio palikuonė ir atstovė. Įdomu, kad iš pradžių gamta lyg ir palaiko dabartinės kultūros požiūrį į maištininkę Veroniką, kritikuoja ir smerkia ją: „Šit, kažin ką negera prieš Veroniką tardamies, suūžė, sušnibždėjo viršūnėmis medžiai" (p. 166), „medžiai tarytum vis dar nenorėjo nusileisti ir tebešnibždėjo kažin ką priešinga žmogui" (p. 148). Be abejonės, gamta iš dalies čia pakeičia Veronikos sąžinės balsą. Bet prisiminkime: visados tas balsas sklinda iš išorės, viduje Veronika nesijaučia kalta. O tada, kai Veroniką atstumia kaimo bendruomenė, tėvas ir bažnyčia, kai ji nebegauna išrišimo, gamta atvirai pradeda ją užjausti. Sapne mirusi motina vilioja į aną pasaulį, kapinėse sutikta senutė,

pasiūliusi mažą bandytę, duoda sekuliarinį išrišimą (bandytė — komunijos ekvivalentas) (p. 178). Taigi vyrų ir kultūros atstumtą Veroniką priima tokios moterys, kurios pačios yra už visuomenės ribų, ergo: ją priima gamta. Senutė sako, „Jo [Dievo] valia šventa, gal žino. . ." Išeitų, kad moterys savaip aiškina tikėjimo tiesas, žiūrėdamos ne iš patriarchalinės moralės taško, bet iš žmogiškojo, iš gamtos taško. Yra paplitusi nuomonė, kad krikščionybę palaiko moterys, kad būtent motinos savo vaikus moko tikėjimo tiesų. Literatūra, beje, tokios pažiūros nepatvirtina. Prozos kūrinių moterys dažniausiai yra eretikės ir pagonės. Na, o vyrų įvestą ir palaikomą socialinę tvarką reikia vadinti krikščioniška. Vienuolis senutės lūpomis lyg ir nori pasakyti, kad Dievas geriau negu Jo įstatymų vykdytojai žino, jog Veronika nekalta. Gamtos požiūriu, Juozelis ir Veronika iš tiesų yra „vedę", nes gamta nereikalauja viešų sakramentų. Novelėje sakoma: „viską žino tik jiedu ir Dievulis trečias" (p. 157). Dievas yra, bet Jis dar labai pagoniškas, nereikalaujantis bažnytinių ritualų.

Gavusi atleidimą, Veronika pasidaro stiprios dvasios: ji „atstūmė nuo savęs šunį, atsistojo sutvirtėjusi, sveika, puikybės pilna ir perlipusi per tvorą į daržą, nuėjo rugių lauku" (p. 188). Įsidėmėkime keletą detalių: ji perlipa per kultūros pastatytą tvorą į daržą — į gamtą, dabar ji sveika ir puikybės pilna. Puikybė — viena iš krikščioniškųjų nuodėmių, o Veronika (ir pasakotojas!) tiesiog mėgaujasi tuo posakiu. Žodžiai „puikybės pilna" dusyk pavartoti tame pačiame aprašyme. Toliau skaitome: „Tarytum ką jai siūlydami, šnibždėjo miegūsti rugiai" (p. 188). Dabar, kai Veronika visiškai susitaikiusi su savo nuodėmingos maištautojos būsena, gamta ją kviečiasi pas save, ežeras ją priima į savo gelmes, nesvarbu, kad ji savižudė, savo negimusio kūdikio žudikė, kad bus palaidota pakaruoklių kapinėse. . .

Kadangi Veronika pasirenka gamtą, tai ji ir laimi „prisikėlimą", antrą gyvenimą, suteiktą jai gamtos. Žmonės mato ją su kūdikiu kaip vaiduoklę:

braidžiojan[čią] rugius, skinan[čią] rugiagėles, raškan[čią] tarp meldų ir nendrių vandens lelijas ir [. . .] rankiojan[čią] kitados čia jos pabertus rožančiaus poteriukus. (p. 190).

Taigi Vienuolis sukeičia kategorijas: prisikėlimas įvyksta ne krikščionybės rėmuose, bet pagonybės sferoje, rožančiaus poteriukai sulyginami su rugiagėlėmis — nereikšmingais buities papuošalais. Veronika nėra sąmoninga nusikaltėlė, susirūpinusi tik savo nemirtinga siela. Priešingai, ji laiminga su savo kūdikiu, džiaugiasi gamtos grožiu, nerūpestingai skina gėles.

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad Vienuolis sukūrė naują herojės modelį: moterį, maištaujančią prieš konvencijas. Tačiau įsigilinę pastebime, kad Veronika maištauja ne iš filosofinio įsitikinimo, kaip tai darytų vyrai. Veroniką aplinkybės verčia maištauti. Ji yra sąlygų veikiama, o ne pati sukuria sąlygas. Herojus vyras panašiose aplinkybėse elgtųsi priešingai. Vienuolis įtvirtina daugmaž pasyvios, etiškai nesąmoningos moters figūrą. Lietuvė moteris mūsų prozoje turi tik labai ploną, paviršutinišką kultūros/krikščionybės sluoksnį. Ji intuityviai linksta prie gamtos arba (kaip Veronika) yra sąlygų pastumta gamtos glėbin. „Paskenduolėje" vyro, kaip Veronikos antipodo, figūros iš viso nėra. M. Martinaitis yra teisingai pastebėjęs, kad Juozelis, neatsiuntęs suvedžiotai Veronikai „šipkartės", yra panašesnis į pasakų velnią ir novelėje beveik nedalyvauja. Vėlesnių laikų mūsų prozoje moteris irgi bus arčiau gamtos, nors ji iš sugundytos taps gundytoja. Taigi lietuvių literatūroje moteris — Ieva pereina du etapus: pirmajame ji velnio sugundyta (Veronika); antrajame (I. Šeiniaus Gundė ir A. Vaičiulaičio Valentina) pati gundo vyrą — Adomą. Šias dvi alternatyvas ir teturės mūsų vyrų sukurta proza: žemiška arba puolusi moteris, kuri taip ir netaps motina — madona. O vyro, kultūros nešėjo ir kovotojo, svarba kaskart augs. Todėl gamtos ir kultūros opozicija išliks

konstanta, vartojama daugiausia individo ir aplinkos konfrontacijai išryškinti.

Nors Igno Šeiniaus *Kuprelis* (1913) buvo parašytas beveik tuo pačiu laiku kaip Vienuolio „Paskenduolė", tačiau nagrinėjamos problematikos požiūriu jis yra akivaizdus žingsnis į priekį. *Kuprelio* konfliktas tai ne dviejų skirtingų visuomenių konfrontacija (kaip buvo Krėvės kūryboje), ne individo ir visuomenės (kaip Vienuolio novelėje) konfliktas. Konfliktas čia susiaurėja iki vieno individo susidūrimo su kitu. Tai dviejų pasaulio interpretacijų, dviejų psichologijų kolizija. *Kuprelio* giluminę priešpriešą galėtume išreikšti panašiom sąvokom kaip ir anksčiau:

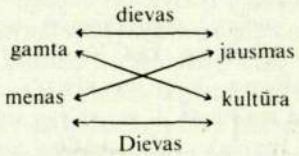

Vargonininkas Kuprelis ir jo mylimoji Gundė yra dvi vertybinės priešybės: Kuprelis atstovauja Vakarų kultūrai (jo kuprą galima traktuoti ne tik kaip fizinį defektą, kuris pastoja kelią į meilę, bet ir kaip kultūrinį bagažą, kuris atlieka tą pačią trukdymo funkciją), o Gundė reprezentuoja gamtą ir lietuvybę. Atsiminkime, kad Kuprelį į lietuvybę pakreipia tik Gundės patriotizmas (vienoje vietoje Šeinius jos patriotizmą net vadina fanatišku). Kuprelis ir Gundė gana skirtingi charakteriai ir vien dėl to jie negalėtų sugyventi. Kuprelio pasaulis — tai uždarų erdvių pasaulis. Jam saviausios erdvės yra kambarys, bažnyčia, kurioje vargonuoja, vėliau malūnas. Jose Kuprelis gali atsiduoti savo tikrajam gyvenimui — muzikai, knygoms, filosofijai, žodžiu, — kultūrai. Jausmus jis išsako grodamas, o muzikos veikalas jau yra sustruktūrinta emocija. Tiesioginio ir nežaboto jausmų antplūdžio Kuprelis tiesiog bijo. Bijo kaip vandens stichijos. Jo regėjimuose irgi vyrauja vandens ir bangų

baimė: jam atrodo, kad Gundę nuneš banga, o bangą jis interpretuoja kaip nelaimę. Sužinojęs, kad Gundė pas kitą vyrą pabėgo, jis pasijunta lyg skęstantis, jam vaidenasi, kad prieš jį „stovi baisi, milžiniška moteriškė" (*Kuprelis*, p. 138) (Žemyna?), kurią jis pastumia nuo savęs, ir tada ji pasidaro mažesnė, t. y. mažiau grėsminga, silpnesnė negu jis. Po to „atlekia per kitas bangas šokdama ir putodama milžinė banga. Kaip bažnyčia, o ilga kaip sodžius. Prilėkė mane, sutrenkė, panėrė visą ir vėl iškėlus nunešė. Akyse vien balti, sidabriniai taškeliai mirgėjo ir aplinkui žalsvi ratai sukaliojasi. Paskui ir tai išnyko. Buvo tamsu ir gera" (p. 139). Taigi, pažvelgus į Kuprelio pasąmonės pasaulį, pasirodo, kad herojus bijo ne tik pasiduoti stiprioms emocijoms, jis bijo ir moterų. Moterys jį gundo (Gundės vardas antroje romano redakcijoje neatsitiktinai Šeiniaus parinktas), bet jos jam atrodo grėsmingos, stipresnės, valingesnės už jį, taigi gamtos gaivalai.

Kupreliui Gundė yra šėlstantis pavasaris, kuris siejasi su „eteringa, ore virpan(čia) energija" (p. 9). Priešingai Kupreliui, Gundės aplinka susideda iš atvirų erdvių — paupiai, miškas, o ypač vanduo (beje, tai ir laumių natūrali aplinka). Kartą Kuprelis sapnuoja, kaip Gundė eina per ežerą ir neskęsta (p. 108). Vanduo — natūralus jos pasaulio elementas. Kad Gundė nežabota energija ir erotika, rodo jos santykiai su menininku Staševskiu, pas kurį ji galų gale pabėgs. Pirmą sykį Kuprelis juos mato prie ežero, „kur Gundė beveik nuoga vandeny stovėjo, o Staševskis jos paveikslą piešė" (p. 106); kitąsyk, vaikštinėdamas po jos langais, išvysta, kaip Gundė pasiduoda Staševskio bučiuojama (tai viena erotiškiausių scenų tuometinėje lietuvių literatūroje). Kažin ar Kuprelio reakciją šioje scenoje galima aiškinti vien įsižeidimu ir pavydu — tais normaliais jausmais. Atrodo, Kuprelį šokiruoja ir Gundės emocijų stiprumas, stichiškumas, nes jos veiksmai nėra valios kontroliuojami. Kuprelio emocijų antplūdžiai visai priešingi, jie, kaip minėta, apvaldyti muzikinės struktūros, sukultūrinti. Gundė — gaivališka gamtos jėga — kaip vanduo, kaip tvanas,

kuris nepaiso nieko. Užplūdus naujos meilės jausmui, ji be jokių skrupulų palieka Kuprelį sėdintį vieną miške.

Tiesa, Gundės ir Staševskio meilės scenoje Kuprelis irgi netenka savitvardos, jam atrodo, kad jis sužvėrėja ir tuo momentu galėtų nužudyti Staševskį. Iš tiesų jis ir paleidžia jam iš pasalų akmenį į krūtinę. Bet tuojau pat išsigąsta, nes, jo nuomone, „žmogus turi būti stipresnis neg jo jausmas. Tai ir turi skirti žmogų nuo gyvulio, kad žmogus gali save suvaldyti". Kuprelis nori sutaikyti pasaulį, padaryti, kad „žmonės mylėtų žvėris, o žvėrys — žmones" (p. 29), jis svajoja tapti galingesnis už patį Dievą (p. 29). Taigi kultūra čia dominuoja virš visko: norisi sutvarkyti gamtą, pagerinti pasaulį. Visi Kuprelio instinktai yra kultūros kontroliuojami, jis negali priimti gamtos, pagrįstos džiunglių įstatymu. Tą naktį kai Gundė nusprendžia palikti Kuprelį, įvyksta toks pokalbis:

> Olesis: „Aš šiandien kažką padaryčiau. . ."
> Gundė: „Ir nepadarytum".
> Olesis: „Viską aukštyn kojom apverščiau".
> Gundė: „Ne, neapverstum. Tau tik taip regis, tu neapverstum" (p. 130-31).

Gundė puikiai supranta, kad gaivališkumo požiūriu Kuprelis — silpnas, kad jis viską atiduoda menui, o gyvenimui nebelieka nei energijos, nei sumanumo, gal net ir džiaugsmo. Ne Kuprelio kupra kalta, kad jis praranda Gundę, o jo „lėnumas" — ramumas, pasyvumas, dinamiškumo stoka. Ar ne panašų modelį sutinkame ir Vaižganto „Dėdėse ir dėdienėse", kur Severija palieka meniškos ir pasyvios sielos Mykoliuką ir nueina pas stiprių žemiškų emocijų Geišę, nuo kurio pabučiavimų jai akys aptemdavo?

Meilė gamtos gaivalui Gundei, o vėliau per kančią pasiektas savęs pažinimas priveda Kuprelį prie gana tolerantiškos, labai lietuviškos nuomonės, kurią sunku integruoti į žinomas filosofines schemas. Ją galima laikyti gimininga Krėvės išreikštam pagonybės ilgesiui. O pagonybė lietuvių intelektualų net ir šiais laikais įsivaizduojama kaip kažkoks humaniškas

aukso amžius*(3)*. Neatsitiktinai ir Šeiniaus Kuprelis prisipažįsta, kad krikščionybė ir Dievas jam patrauklūs, bet pagonybė gal būtų net tiesesnis kelias į Dievą: „Lietuvis jautė Dievą per saulę, mėnulį, vėją ir audrą — ar tai blogas kelias?" (p. 156). Dievas, jo nuomone, yra visur, o ypač gamtoje. Po dvasinių kovų ir abejonių Kuprelis bando sutaikyti kultūrą su gamta. Tai kažkokia kosminė visatos vizija, artima to laikotarpio mąstytojams (pvz., M. K. Čiurlioniui, Vydūnui), bet ji rodo tam tikrą ambivalentiškumą krikščioniškosios kultūros atžvilgiu, nes Kuprelis aiškiai pasako, kad jis priima Kristų tik kaip istorinę asmenybę, o ne kaip Dievo sūnų. Tad Kuprelio pastangas sujungti gamtą ir kultūrą reiktų suprasti kaip prisipažinimą, kad jo ankstyvesnė laikysena ir buvusi kalta dėl Gundės praradimo: krikščioniška/kultūrinė kupra jam pastojo kelią į laimę. Vis dėlto bandymas sulydyti dvi priešingybes — gamtą ir kultūrą — veda prie erezijos. Nors Kuprelis stengiasi nuduoti, kad jis nepasikeitęs, o tik radęs malūne ramybę bei gyvenimo prasmę, iš tikrųjų jis nejučiom pereina į gamtos pusę. Bet tai įvyksta per vėlai: Gundę kaip savo žmoną jis gali matyti tik sapne, judviejų nebuvusio sūnaus čiauškėjimą girdėti tik vaizduotėje.

Nemaža Šeiniaus *Kuprelio* minčių pasikartoja Antano Vaičiulaičio romane *Valentina* (1936). Bet ketvirtis amžiaus, prabėgęs tarp šių romanų, pastūmėjo vyrą — herojų dar arčiau kultūros ir nutolino jį nuo gamtos. Herojus Antanas; kaip lietuviai visais laikais, „kopė į tas žilas aukštumas, iš lėto plaukė su jomis, plaukė netekęs minčių ir jausmų, laimingas savo sielos ištuštėjimu ir ana gilia žydruma tolybėje" (*Valentina*, p. 9). Knygos pradžioje Antano santykis su gamta — tradicinis: gamta jam prieglobstis nuo pasaulio, nuo jausmų ir

3 1986 m. Europos lietuvių studijų dienose P. Rabikauskas irgi kėlė mintį, kad lietuvių pagonybė turėjo savyje kažką „krikščioniška", ji jau buvo išsiugdžiusi humaniškumą ir toleranciją.

išgyvenimų įtampos. Tai savotiškas išsivadavimas nuo kultūros, kurią čia sudaro apmąstymų turinys. Toks sielos ištuštėjimas reiškia kažką panašaus į sielos neigimą ar jos visišką nebuvimą. Vaičiulaičio binarinės priešpriešos atrodytų šitaip:

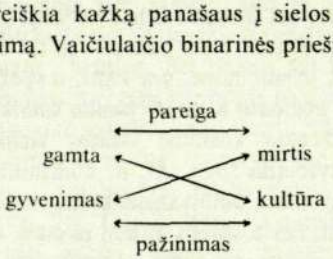

Kadangi artimumas gamtai suponuoja sielos neturėjimą ar bent jos numalšinimą, todėl suprantama kodėl Valentina, kaip ir Gundė, turi tam tikrą savybių kompleksą. Svarbiausi jos bruožai, pabrėžiami ir pasakotojo, ir Antano, yra vaikiškumas, gerumas (pastarasis išplaukia iš pirmojo). Štai kas sakoma apie Valentinos žvilgsnį: „Tose akyse buvo ir kažko vaikiško" (p. 28), „josios akys buvo geros". Vėliau Antanas apie ją galvoja: „Kokia vaikas, kokia nepatyrusi buvo ta širdis šalia jo" (p. 121). Išeidama į mirtį, Valentina „stuktelėjo duris kaip maži vaikai" (p. 132). Taigi — moterys nekaltos, nesąmoningos, nesupranta nei žmonių nei Dievo įstatymų (tai pasikartos ir šio laikotarpio Vaičiulaičio novelėje „Šiaurietė", 1937). Užtat jos geros. O gerumas susijęs su vaikiškumu, nekaltybe. Antanas dar beveik nepažindamas Valentinos žino, kad ji gera. Be vaikiškumo ir gerumo akcentavimo, romane Valentina iš pat pradžių siejama ir su gamta. Štai kaip ji pristatoma skaitytojui: „Ji nešėsi bijūnų, žiedais nuleistų į grindis, ir jais pritarė savo vilnijančiai eisenai, nerūpestingam linijų žaismui kūne" (p. 28). Taigi Valentina „su gėlėmis, o jos kūno linijos *nerūpestingai,* savaime žaidžia." Ši moteris — gamtos būtybė, o ne sąmoninga Vakarų kultūros žinovė ir dalyvė. Kultūra priklauso tik herojui Antanui, senojo profesoriaus asistentui.

Valentinos santykiai su gamta natūralūs, kaip vaiko, ji tartum gamtos detalė. Kadangi šiame prozos laikotarpyje

gamta nebėra griežtai atskirta nuo tikėjimo, Valentina palaiko šiltus santykius su vienuole Gertrūda. Antanas irgi ją mato karštai besimeldžiančią vienuolyne. Bet niekur nepaaiškinama, ko jinai meldėsi. Valentinos dievotumas iš viso neminimas. Kalbama tik apie tai, kad vienuolynas ją traukia kaip žemiškų problemų sprendimas. Į vienuolyną ji galėtų stoti, bet ne dėl to, kad ypatingai myli Dievą. Čia vėl parodytas moters naivus požiūris į atsiskyrėlės gyvenimą. Toks požiūris — tai ne sielos būtinybė, ne įsisąmonintas intelektualinis sprendimas. Kaip ir kitų mūsų prozos herojų moterų, taip ir Valentinos sieloje krikščionybės sluoksnis paviršutiniškas. Užtat santykis su gamta — organiškas ir įgyja ypač ryškius kontūrus, kai priešpastatomas Antano santykiui. Kaip matėme romano pradžioje, Antanas irgi galėjo natūraliai bendrauti su gamta, naudotis jos paguoda. Tačiau vėliau, kai jo sąmonėje intelektualinis gyvenimas pradeda imti viršų, kai jis pasiskaito Nietzsches *Also sprach Zarathustrą*, jo bendravimas su gamta pasikeičia. Jis jaučia, kad „tarp daiktų ir jo sielos nutrūko ryšys, kad jo dvasioj jau neatliepė nei gandrų kalenimas, nei lėtai skrendantis kovas, nei bičių dūzgimas: visa tai gaudė ir mirgėjo pro jo akis, bet nepasiekė jo vidaus, tarsi jis nuo pasaulio būtų atskilęs, tarsi laikas būtų sustojęs bėgti, o jį patį nuo daiktų būtų pridengęs didelis stiklinis vožtuvas" (p. 85). Nors romane daugiausia pasakojama apie Antano meilę Valentinai, kuri atrodytų viską užgožia, tačiau herojaus sąmonėje tuo pat metu vyksta tam tikras brendimo ir intelektualėjimo procesas, stikline siena skiriantis jį nuo gamtos, o vėliau — ir nuo Valentinos. Toje pačioje scenoje, kur Antanas pajunta savo nutolimą nuo gamtos, jis netrukus pamato Valentiną sode impresionistiškame šviesos ir spalvų žaisme. Paaiškėja, kad, priešingai Antanui, Valentina bendrauja su gamta natūraliai — laisto gėles, neša joms gyvybės vandenį, kažką iš to bendravimo gaudama pati. Tarp Valentinos ir daiktų pasaulio (t. y. gamtos) nėra jokių barjerų, „stiklinių vožtuvų".

Literatūroje gamta dažniausiai būna siejama su gyvenimo perteklium, įvairiausių gyvybės formų besaikiu dauginimusi. Vaičiulaičio kūryboje priešingai: gamta siejama su mirtimi. Tai gana neįprastas požiūris. Protarpiais gamtos atstovė Valentina jaučia mirties trauką, kuri prieštarauja krikščionybės esmei. Kadaise Valentina, čiuožinėdama ant ežero, kone įkrito į eketę. Mintis, kad geriau būtų buvę tada žūti (p. 70) ją pastoviai aplanko. Pasitaiko ir kitokių jos apmąstymų: žemė ją slegia, ji nelabai vertina gyvenimą. Jai būtų galima pritaikyti Šeiniaus herojaus Kuprelio išvadą — ji jaučia „medžiagos palinkimą susivienodinti, aprimti, amžinai nutilti" (*Kuprelis*, p. 157). Tokį jausmą Kuprelis priskyrė antikūrybiškumui, arba mirčiai. Valentina net cituoja Omarą Chajamą: „Tu pasaulį matei ir visa, ką tu matei: niekai. Ir visa, ką tu pasakei ir ką tu girdėjai: niekai" ir savo minties nebaigia: „Aš nė nesigailėčiau, jeigu. . ." (p. 123). Tai reikia suprasti: jeigu jai dabar tektų mirti. Tokie žodžiai eina iš lūpų merginos, kuri dar gyvenimo beveik neragavusi, kurią anksčiau Antanas vadino „žebenkštuke" (p. 30), kuri pilna energijos irklavo greičiau negu Antanas, skynė liepžiedžius greičiau negu jis, kopė medų, buvo tikra gamtos deivė.

Antanas, kaip ir Kuprelis, nepasižymi nei vitališkumu, nei energija. Jis pats prisipažįsta: „Kai ją pamatau vieškely, aš netenku drąsos; o lėtumas yra nuodėmė prieš meilę" (p. 77). Tačiau Antano lėtumas (arba Kuprelio žodis — lėnumas) nėra vienintelis barjeras tarp jo ir Valentinos. Tiesa, Antanas neturtingas, jis negali konkuruoti su Valentinos žadėtuoju inžinierium Modestu, bet ne tai svarbiausia. Svarbiausia, kad judviejų gyvenimo supratimas visai skiriasi. Antanas žengia kultūros — krikščionybės keliu, ir jo santykius su Valentina reguliuoja pažinimas (bibline prasme). Užtat jis ilgisi prarastos žmogaus nekaltybės, sakydamas: „Garbė tau, pirmapradis vyro ir moters skaidrume" (p. 46) ir turi save įtikinti, kad tarp vyro ir moters nėra nieko nuodėminga. Ir vis dėlto jam atrodo, kad kūniškame geisme yra kažkas žvėriška. Todėl jam, etiškai

apsisprendusiam žmogui (kaip ir Kupreliui), iškyla reikalas savo pojūčius valdyti, kaip Zarathustra patarė. Rojaus nekaltybės praradimas veda prie žinojimo, o (nuodėmės) pažinimas, savo žemiškų aistrų supratimas, veda prie reikalo jas tramdyti. Visos kitos kliūtys tarp Valentinos ir Antano būtų įveikiamos. Kai Valentina grįžta iš Modesto, įskaudintas Antanas ją išvaro į audrą, į tikrą mirtį. Išvaro ne vien dėl to, kad psichologiškai negali nugalėti savo pavydo ir įžeistos savimeilės, bet todėl, kad jis nori būti „savo pojūčių valdovas" ir stengiasi nepasiduoti aistrai. Paprastai kalbant, tai yra jo kultūrinio išsilavinimo rezultatas, nes jeigu jis būtų pripažinęs gamtą, gamta būtų jam leidusi Valentiną besąlygiškai priimti atgal.

Kad kultūros arba krikščionybės pagrindas pasaulyje nėra labai tvirtas, rodo Antano pokalbis su klebonu (p. 40). Pagal kleboną, visi išminčiai ir mokslai dalinami į dvi dalis: tuos, kurie su Dievu, ir tuos, kurie be jo. Antanas, kultūros produktas, neabejoja, kad nugalės Dievo žmonės, bet senas ir prityręs klebonas nėra toks tikras, nes, ko gero, pats Jėzus nežinąs, ar grįžęs į pasaulį rastų tikėjimą. Antanas tiki, kad Kristus grįš, kai visos tautos bus apkrikštytos. Klebonas žiūri skeptiškiau: girdi, neaišku, ar tos apkrikštytos tautos ilgainiui nepamirš krikšto, ir atėjęs Kristus neturės pasaulio pasiimti prievarta, o ne žmonių laisvu noru. Tad Vaičiulaičio supratimu (toks supratimas, atrodo, būdingas lietuviams), kultūra yra nepastovus, nepatikimas dalykas; visada gresia pavojus, kad gamta vėl užvaldys žmonių sąmonę.

Kol Antanas buvo užimtas savo dvasiniais ir filosofiniais ieškojimais, nuvedusiais jį iki mylimosios galutinio atmetimo, Valentina evoliucionavo kita kryptimi — į pareigos pajutimą. Kai judviejų patirties keliai susikryžiavo, tad ir įvyko tragedija. Mylėdama Antaną ir bodėdamasi Modestu, Valentina vis dėlto negali užmiršti pareigos ir atsiduoti vien savo širdžiai. Jos varguose paskendę tėvai yra prasiskolinę inžinieriui Modestui. Skola tik todėl įmanoma, kad Valentina maždaug pažadėta

Modestui. Perdėtas pareigos jausmas pavirsta mirties trauka, kuri Valentiną persekioja visą trumpą gyvenimą. Jeigu Antanas nebūtų jos pastūmėjęs mirtin, kažin ar rezultatas nebūtų buvęs tas pats. Sakykime, Valentina savarankiškai būtų pasitraukusi į vienuolyną. Tada Kristus būtų radęs žmogų laisvai pasidavusį jam ir kultūrai. Bet Valentina laisvai pasidavė gamtai ir grįžo į ją. Taigi atėjęs Kristus turėjo prievarta atsiimti žmogų. Vaičiulaičio sukurtos kategorijos suponuoja tokį sprendimą: kad Valentina miršta vienuolyne, neturi reikšmės; Antanas ją nuvarė į ežerą, ežeras pasiėmė savo, o vienuolynas gavo tik tuščią Valentinos kevalą.

Novelėje „Šiaurietė", kuri parašyta po *Valentinos*, Vaičiulaitis dar daugiau sugriežtina žaidimo taisykles, nagrinėdamas gamtos/kultūros priešpriešą. Šio kūrinio giluminiame sluoksnyje randame:

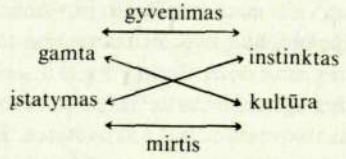

„Šiaurietė" — vienas tobuliausiai sukonstruotų kūrinių visame mūsų literatūros aukso fonde. Ona/Adelė psichologiškai labai panaši į Valentiną. Autorius dar daugiau pabrėžia jos vaikiškumą, nerūpestingumą, net tiesiogiai ją sieja su gamta: herojė vadinama vėju, lyginama su paukšte. Tėvų išleista už nemylimo vyro, atėjus badmečiui, Ona iškeliauja į Lietuvos pietus uždarbiauti, ten susiranda mylimą vyrą, su juo sugyvena sūnų ir užmiršta, kad šiaurėje paliko pirmąjį vyrą ir vaiką. Kai pirmasis atvyksta jos ieškoti, iškyla paradoksalus klausimas: kam ši moteris dabar priklauso? Įstatymas/kultūra neklausia žmogaus jausmų, neboja ir jo laimės. Patriarchališkai galvojantys vyrai nusprendžia, kad ji priklauso pirmajam. Anyta, kaip ir visos moterys, dar norėtų išvengti konflikto, kad

visiems būtų gerai. Bet kaip jo išvengti, kaip suderinti įstatymą ir jausmą? Atsidūrusi tokiuose siauruose rėmuose, Ona neturi kito kelio kaip pasitraukti iš kovos lauko, kitaip sakant — mirti. Vieną sykį patyrusi laimę ir laisvą apsisprendimą, ji nebesutinka grįžti pas nemylimą vyrą ir nusižudo. Taigi Vaičiulaitis šioje novelėje sprendžia likimą žmogaus, atsidūrusio gamtos ir kultūros sankryžoje, ir parodo šių dviejų vertybių nesuderinamumą. Žmogus privalo rinktis, bet jo pasirinkimas visai ribotas. Patekęs į visišką kultūros nelaisvę, jis nebegali įgyvendinti natūralaus savo potraukio — būti kuo arčiau gamtos. Rojus prarastas, jo karalystė pasidarė nebeprieinama.

* * *

Pradėjome nuo minties, jog lietuviai ypatingai mėgsta rašyti (be abejo ir skaityti) apie gamtą, kad gamta — viena svarbiausių, jei ne pati svarbiausioji mūsų poezijos ir prozos sudėtinė dalis. Vyrauja nuomonė, kad lietuviai dideli gamtos mylėtojai, lyriškos sielos žmonės, žemdirbių tauta, kuri negali atitrūkti nuo savo šaknų — gimtųjų arimų, laukų ir miškų — savo paguodos šaltinio.

Gamtos/kultūros priešpriešų nagrinėjimas koreguoja šį trafaretinį požiūrį ir rodo ką kita. Lietuviui gamta nėra tik gamta. Be abejonės, lietuvis gyvenime myli gamtą. Tačiau tame ženklų kovos lauke, kurį vadiname literatūra, gamta yra ne tik veiksmo fonas, susidedantis iš medžių, ežerų, debesų, saulėlydžių, romantiško arba nostalgiško santykio su jais. Tai kultūros alternatyva, paprastai iššifruojama kaip polinkis į pagonybę, nesukultūrintą pasaulį, ikikrikščioniškų galimybių sferą. Kadangi pas mus nėra nei laukinių, nei indėnų, todėl labai logiška, kad būtent moterys turi atlikti šias *le noble sauvage* (kilnaus laukinio) funkcijas. Paprastos, geros, naivios, vaikiškos, nesąmoningos, jos pasiduoda savo instinktams ir dažniausiai, kaip Vaičiulaičio kūryboje, lengvai žūsta. Joms

nesunku peržengti gyvenimo/mirties ribą, nes jos dar nepaliko gamtos viešpatystės. Kalbamojo laikotarpio proza rodo, kad krikščionybės/kultūros sąvoka dar nėra galutinai įsipilietinusi — tautos sąmonėje ji dar neįsitvirtinusi. Vyrai eina kultūros link, grumiasi dėl idėjų, prarasdami santykį su gamta, sekuliarinį rojų ir Ievą — žemiškos laimės galimybę. Moterys nedalyvauja šiame procese, jos tik mylimos ir pralaimimos. Gamta pastoviai gundo lietuvį grįžti į nekaltumą, iracionalią būseną, siūlo jam atmesti ploną „stiklinį vožtuvą", kuris žmogų skiria nuo daiktų pasaulio. Gamtos ilgimasi kaip prarasto rojaus, kaip neiškreipto ryšio su Dievu, kaip lengvo, skaidraus santykio su moterimi — mylimąja ar motina.

Vytautas Kavolis kadaise yra apgailestavęs, kodėl lietuviai neturi *vieno* svarbaus kultūrinio teksto, kaip žydai turi „Senąjį testamentą", suomiai ar graikai savo epą. Vincas Krėvė svajojo tokį tekstą sukurti, bet jo pastangos nedavė vaisių. Tokio teksto, žinoma, reikia kiekvienai tautai, bet jeigu jo nėra, dar nereiškia, kad tauta nėra svarsčiusi jai rūpimų klausimų. Čia aptarti rašytojai (būtų galima paminėti jų ir daugiau) iki Antrojo pasaulinio karo kiekvienas savaip išryškino dalį mūsų kultūrinio teksto, kaip tamsią naktį žaibas akimirkai apšviečia visą aplinką. Jų kūryba tarytum sako, kad Lietuvos kelias nuo pagonybės iki krikščionybės (tuo pačiu — kultūros) buvo painus ir ilgas, kad gamtos/pagonybės polio trauka tebėra stipri ir viliojanti iki šių dienų.

NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS

Jonas Biliūnas, „Liūdna pasaka", *Raštai*, I t., Vilnius, 1980.

Vincas Krėvė, „Skerdžius", *Raštai*, II t., Bostonas, 1960.

Antanas Vienuolis, „Paskenduolė", red. Albertas Zalatorius, *Už saulę gražesnis*, Vilnius, 1978.

Ignas Šeinius, *Kuprelis*, n.p., 1951.

Antanas Vaičiulaitis, *Valentina*, Schweinfurt, 1951.

Antanas Vaičiulaitis, „Šiaurietė", red. Albertas Zalatorius, *Už saulę gražesnis*, Vilnius, 1978.

GRAŽINA TREINYTĖ-SAKALAS

gimė 1957 m. Bostone. Studijavo Tufts University fotografiją baigdama 1980 m. B.F.A. diplomu. Dalyvavo parodose Jamaica Arts Center, N.Y., Cape Cod Arts Association, Aetna Institute Gallery, Provincetown Art Association, Duxbury Art Complex. Solo paroda New England Landscape 1986 m. Newton Free Library, Massachusetts.

1987

1986

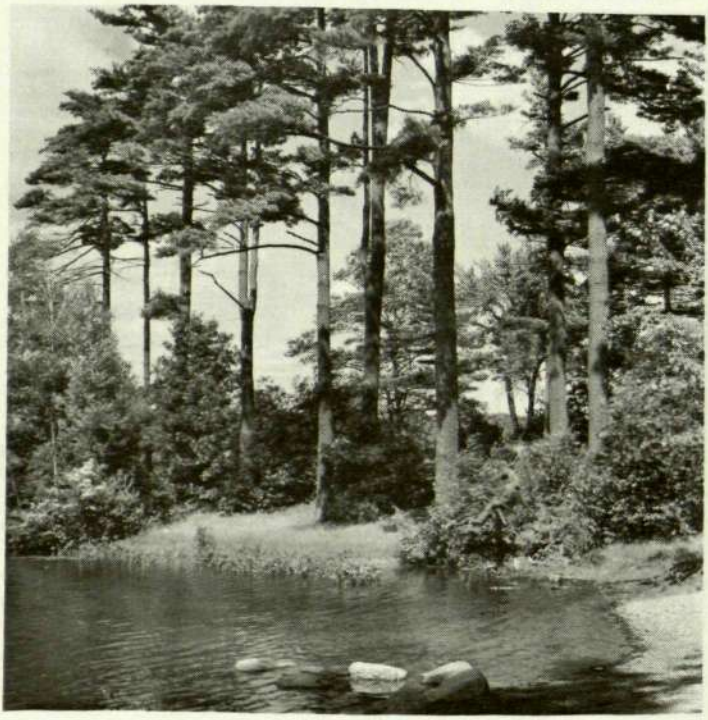

1987

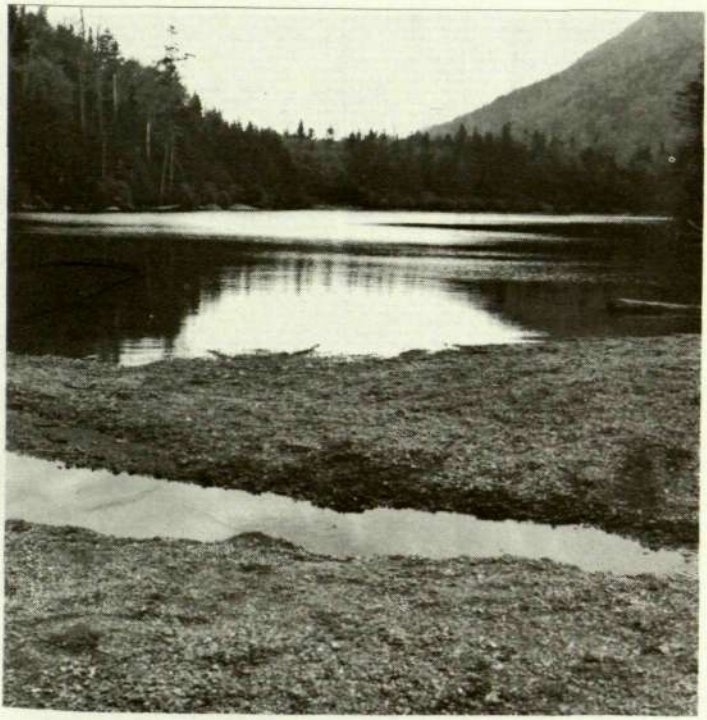

1985

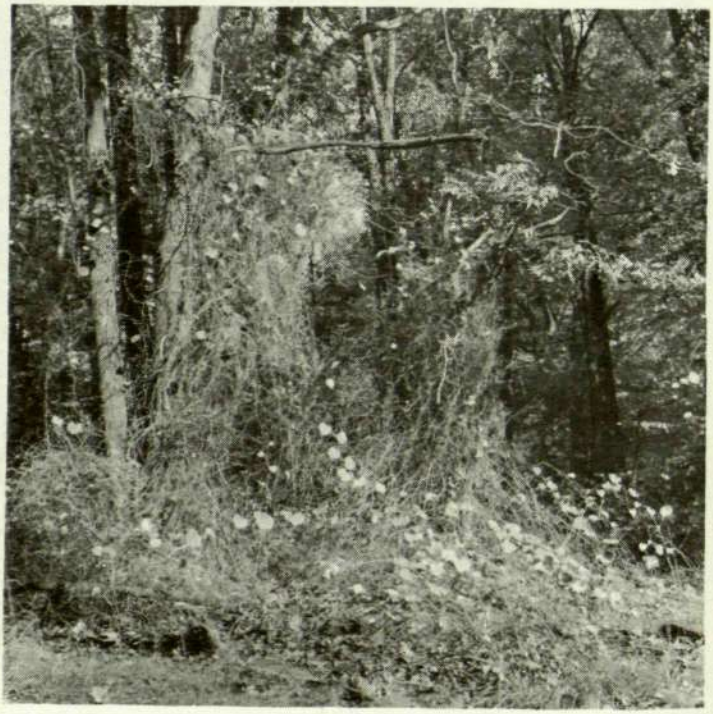

1986

1986

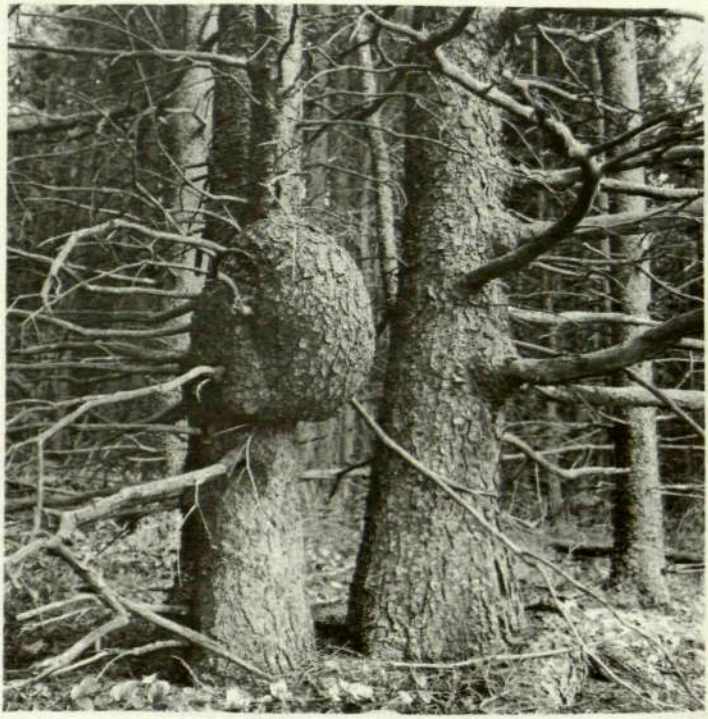

1986

1987

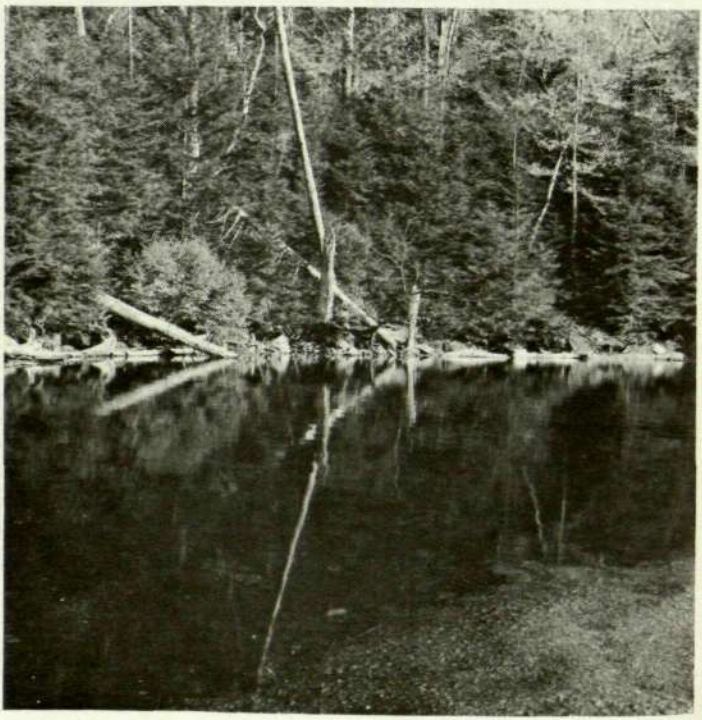

RAUDONKEPURAITĖ

Tema ir variacijos

KOSTAS OSTRAUSKAS

MOTINA. Eik, dukrele, bėk, vaikeli, aplankyt senelę. Vieniša ji, negaluoja. Ir nunešk lauktuvių. Prašvis jai akys, atsigaus širdis.

Paduoda RAUDONKEPURAITEI pintinę.

MOTINA. Tik saugokis, vaikeli, vilko.

Per mišką eina RAUDONKEPURAITĖ.

RAUDONKEPURAITĖ. Tra-lia-lia,
Tra-lia-lia-lia-
Pas senelę tekina. . .

Už krūmo kyšteli galvą VILKAS.

RAUDONKEPURAITĖ. Pas senelę tekina
Su lauktuvių pintine,
Tra-lia-lia,
Tra-lia-lia-lia-
Su lauktuvių pintine! . .

VILKAS išlenda iš už krūmo.

VILKAS. Kur taip skubi, mieloji?

RAUDONKEPURAITĖ. Senelės aplankyti. Ir lauktuvių jai nešu.

VILKAS. Kaip gražu. O ar toli ji gyvena?

RAUDONKEPURAITĖ. Oi toli. Pirma trobelė užu miško.

VILKAS. Puiku. Ir aš ją aplankysiu. Tu eiki šiuo taku, o aš anuo. Kuris greičiau?

RAUDONKEPURAITĖ *(suplojus rankomis).* Tai nudžiugs senelė!

VILKAS nusišypso kreivai ir dingsta už krūmo, o RAUDONKEPURAITĖ, skindama gėles, bėgiodama paskui drugelius — — —

RAUDONKEPURAITĖ. Tra-lia-lia,
Tra-lia-lia-lia. . .

— — — toliau keliauna pas senelę — be rūpesčių, be rūpestėlių.

Lovoje po pataliukais guli SENELĖ.
Į duris pasibeldžia VILKAS.

VILKAS. Tuk-tuk-tuk.

SENELĖ. Kas ten?

VILKAS *(nutaisęs ploną balsą).* Tavo dukraitė. Raudonkepuraitė. Aplankyt atėjau. Ir lauktuvių atnešiau.

SENELĖ. Vajė, kaip smagu. Kilstelk, dukrele, skląstį, atsidaryk duris ir eikš pas mane, — pasiilgau.

VILKAS puola į trobą, nusikvatoja iš pačių vidurių, griebia ir praryja SENELĘ. Paskui šoka į lovą ir palenda po pataliukais.

Netrukus — — —

RAUDONKEPURAITĖ. Tuk-tuk-tuk.

VILKAS. Kas ten?

RAUDONKEPURAITĖ. Tavo dukraitė. Raudonkepuraitė. Aplankyt atėjau. Ir lauktuvių atnešiau.

VILKAS. Vajė, kaip smagu.

RAUDONKEPURAITĖ. Bet kodėl, senele, toks storas tavo balsas?

VILKAS. Peršalau, vaikeli, — sergu. — Kilstelk nešnekėjus skląstį. . .

Atsidaro durys, ir įeina RAUDONKEPURAITĖ.

VILKAS. Eikš pas mane, dukrele, lįsk po pataliukais ir gulk šalia, — pasiilgau.

RAUDONKEPURAITĖ atsigula šalia VILKO.

RAUDONKEPURAITĖ. Ale kokios tvirtos tavo rankos, senele!

VILKAS. Kad galėčiau geriau tave apkabinti, dukrele.

RAUDONKEPURAITĖ. Kokios didelės tavo ausys!

VILKAS. Kad galėčiau geriau tave girdėti.

RAUDONKEPURAITĖ. Ir kokios didžiulės tavo akys!

VILKAS. Kad galėčiau geriau tave matyti, vaikeli.

RAUDONKEPURAITĖ. O kodėl tokie dideli tavo dantys?

VILKAS. Cha! Kad greičiau tave suėsčiau!

Ir suėdė — bestija — RAUDONKEPURAITĘ.

MOTINA. Gal taip, bet gal ir ne. Galėjo ir kitaip nutikti. Pavyzdžiui.

Parodo užrašą:

KAI VILKAS NEŽINO, KAD SENELĖ ŽINO

Ateina VILKAS ir beldžias į duris.

VILKAS. Tuk-tuk-tuk.

SENELĖ pamerkia akį.

SENELĖ. Kas ten?

VILKAS *(nutaisęs ploną balsą).* Tavo dukraitė. Raudonkepuraitė.

SENELĖ *(patyliukais).* Kur ne.

VILKAS. Aplankyt atėjau. Ir lauktuvių atnešiau.

SENELĖ *(vėl mirktelėjus).* Vajė, kaip smagu! — *(Pusbalsiu)* Ir aš tau, brač, turiu lauktuvių. — Kilstelk, dukrele, skląstį ir eikš pas mane, — pasiilgau. *(Šypsodamasi)* Oi, kaip pasiilgau. . .

Puola VILKAS į trobą, nusikvatoja, o SENELĖ čiupt iš palovės šautuvą ir pliekia į VILKĄ — net nugriaudi.

SENELĖ. Še! *(Ir vėl pakiša šautuvą po lova).*

VILKAS parvirsta ir užverčia kojas — visas keturias.

Įeina TĖVAS.

TĖVAS. Gal taip, bet gal ir ne visai taip.

RAUDONKEPURAITĖ. Tėte! Iš kur tu čia?

MOTINA ir SENELĖ susižvalgo.

MOTINA. Ko tau čia reikia?

SENELĖ. Tavęs šioj pasakoj nėra.

TĖVAS. Nebuvau, o dabar esu. Ir visai gerai jaučiuosi. Tad sakau: Gal taip, bet gal ir ne visai taip.

SENELEI nematant, TĖVAS paima iš palovės šautuvą ir parodo užrašą:

KAI SENELĖ NEŽINO, KAD VILKAS ŽINO

VILKAS. Tuk-tuk-tuk.

SENELĖ pamerkia akį. Mirkteli ir VILKAS.

SENELĖ. Kas ten?

VILKAS *(nutaisęs ploną balsą).* Tavo dukraitė. Raudonkepuraitė.

SENELĖ *(patyliukais).* Kur ne.

VILKAS *(šypsodamasis).* Aplankyt atėjau. Ir lauktuvių atnešiau.

SENELĖ. Vajė, kaip smagu! — *(Pusbalsiu)* Ir aš tau, brač, turiu lauktuvių.

VILKAS *(sau).* Taip tu, gerbiamoji, galvoji.

SENELĖ. Kilstelk, dukrele, skląstį ir eikš pas mane, — pasiilgau. *(Šyptelėjus)* Oi, kaip pasiilgau. . .

VILKAS vėl mirkteli ir žengia į trobą.

SENELĖ kyšt ranką į palovį, grybšt grybšt, — šautuvo nėra.

VILKAS nusikvatoja visa gerkle ir praryja SENELĘ.

TĖVAS *(nusišypsojęs).* Štai ir man lauktuvės.

RAUDONKEPURAITĖ *(treptelėjus koja).* Tėte! . .

MOTINA. Gėdos turėtum.

TĖVAS tebesišypso.

MOTINA. Bent prie vaiko šitaip nekvailiok.

RAUDONKEPURAITĖ nusišluosto ašarėlę.

RAUDONKEPURAITĖ. Gal taip, gal anaip, bet gal ir visai kitaip.

Parodo užrašą:

KAI RAUDONKEPURAITĖ ŽINO, KAD VILKAS NEŽINO

Atbėga uždusus RAUDONKEPURAITĖ, atsidaro iš karto duris, puola į trobą, pribėga prie SENELĖS ir

pašnabžda kažką jai į ausį. SENELĖ šmakšt po lova, o RAUDONKEPURAITĖ palenda po pataliukais.

VILKAS. Tuk-tuk-tuk.

RAUDONKEPURAITĖ *(nutaisius SENELĖS balsą).* Kas ten?

VILKAS *(plonu balseliu).* Tavo dukraitė. Raudonkepuraitė.

RAUDONKEPURAITĖ *(nusikikenus patyliukais).* Taigi, ta pati.

VILKAS. Aplankyt atėjau. Ir lauktuvių atnešiau.

RAUDONKEPURAITĖ. Vajė, kaip smagu! — *(Pusbalsiu)* Bobutei papasakok. — Kilstelk, dukrele, skląstį ir eikš pas mane, — pasiilgau. *(Mirktelėjus)* Oi, kaip pasiilgau.

VILKAS puola į trobą, nusikvatoja žvėriškai ir šoka į lovą. RAUDONKEPURAITĖ griebia VILKĄ už gerklės, papurto, kaip pridera, ir pasmaugia.

Iš palovės išlenda SENELĖ.
Abi kvatoja net susiriesdamos — — —

RAUDONKEPURAITĖ ir SENELĖ.

Tra-lia-lia,
Tra-lia-lia-lia -
Pikto vilko nebėra!

VILKAS. Nesąmonė. Kas tai matė: mergiotė vilką. . .

RAUDONKEPURAITĖ. Palauk, — mudvi dar nebaigėm. — Eikš, senele, pas mane — pasiilgau, — gulk šalia. . .

SENELĖ palenda po pataliukais.

RAUDONKEPURAITĖ. Vajė, kokios silpnos tavo rankos. . .

SENELĖ. Kad galėčiau. . .

RAUDONKEPURAITĖ. . . .kokios kurčios tavo ausys. . .
SENELĖ. . . .kad galėčiau. . .
RAUDONKEPURAITĖ. . . .ir kokios aklos tavo akys. . .
SENELĖ. . . .kad galėčiau. . . Ak, varge, kad galėčiau! . .
RAUDONKEPURAITĖ. O kur tavo dantys?
SENELĖ. Ne, jau nieko nebegaliu.

Tyla.

RAUDONKEPURAITĖ *(VILKUI).* Va, dabar tęsk toliau.
VILKAS. Taigi sakau: nesąmonė — mergiotė vilką pasmaugė.
RAUDONKEPURAITĖ. Pasakoj galima.
SENELĖ. Pasakoj viskas galima!
VILKAS. Niekai. — O buvo nei taip, nei anaip, bet štai kaip.

VILKAS taip pat berodąs užrašą, tačiau staiga sviedžia jį šalin ir pribėga prie durų.

VILKAS. Tuk-tuk. . . — E, ką čia, po velnių, „tuk-tuk-tuk", — nėr ko terliotis.

Įspiria — su visais užraktais — duris, puola į trobą, griebia SENELĘ už pakarpos ir bematant — vienu kąsniu — praryja. Paskui uždaro duris, atsistoja prie jų ir laukia.

Ateina RAUDONKEPURAITĖ.

RAUDONKEPURAITĖ. Tuk-tuk-tuk. Čia Raudonkepuraitė. . .
VILKAS. Kas to nežino! . .

Atplėšia VILKAS duris, stveria RAUDONKEPURAITĘ, praryja ir apsilaižo. Parvirsta ant lovos ir, glostydamas pilvą, virškina.

VILKAS *(griausmingai atsiriaugėjęs).* Štai! Trumpai drūtai.

TĖVAS. Trumpai tai trumpai, bet vis dėlto ar ne per daug drūtai?

VILKAS *(truktelėjęs pečiais).* Chacun à son goût.

RAUDONKEPURAITĖ. Taip, kiekvienas pagal savo skonį.

Šeimyna žvilgteri nustebus į RAUDONKEPURAITĘ.

Interliudas

MOTINA. Atrodo, pavargai, dukrele. Tu pailsėk, o aš tau paseksiu pasaką. — Gyveno kartą trys broliai: vienas kvailas, kitas žioplas, o trečias — durnas.

RAUDONKEPURAITĖ *(numojus ranka).* O, šitą pasaką aš jau esu girdėjus.

MOTINA. Tai štai kita. — Gyveno kartą trys broliai: vienas kvailas, kitas žioplas, trečias durnas, o ketvirtas. . .

RAUDONKEPURAITĖ. Iš kur čia ketvirtas atsirado?

MOTINA. Ak žiūrėk, kokia tu mandra. Jei šitaip, tai bėk vėl pas senelę. *(Įkrėtus RAUDONKEPURAITEI į sėdimąją)* Marš!

RAUDONKEPURAITĖ parodo raudodama užrašą— —

KAI RAUDONKEPURAITĖ NEŽINO, KAD VILKAS ŽINO, O SENELĖ TO NEŽINO

— — — pasiima pintinę ir išbėga.

Eina RAUDONKEPURAITĖ verkdama per mišką — —

RAUDONKEPURAITĖ *(pro ašaras).*

Tra-lia-lia,
Tra-lia-lia-lia -
Pas senelę tekina. . .

— — — *ir sutinka VILKĄ.*

VILKAS. Kur eini, mieloji?

RAUDONKEPURAITĖ. Senelės aplankyti. . .

VILKAS. Tai ko raudi?

RAUDONKEPURAITĖ. Kad man jau nusibodo. O, be to, nuo mamos lupt gavau.

VILKAS *(„filosofiškai").* Dėl pastarosios bėdos nieko negaliu padėti, — per vėlu. Tačiau senelės atveju išeities esama: jei nusibodo, neik.

RAUDONKEPURAITĖ. Bet jeigu neisiu, tu nei senelės, nei manęs negalėsi suėsti.

VILKAS. Nei neketinu. *(Patapšnojęs sau per pilvą)* Sotus esu.

VILKAS stveria RAUDONKEPURAITĖS kepuraitę ir užsimaukšlina sau ant galvos — iki ausų. Paskui paima RAUDONKEPURAITĘ už parankės — ir abu šoka apsikabinę.

VILKAS. Tra-lia-lia -

RAUDONKEPURAITĖ. Tra-lia-lia-lia -

VILKAS ir RAUDONKEPURAITĖ.
Šokam, trypiame drauge! . .

SENELĖ *(lovoje).* Nei vilko, nei Raudonkepuraitės. Kas dabar bus?

Atsikelia, išeina iš trobos ir dairosi.

SENELĖ. Kur jiedu dingo? *(Pamačius iš tolo atšokančius RAUDONKEPURAITĘ ir VILKĄ)* Kas gi čia dabar? *(Priėjusi prie jų)* Ar judviem galvoj negerai?

Nieko nelaukę, VILKAS ir RAUDONKEPURAITĖ griebia SENELĘ į būrį — ir visi šoka, sukdamiesi ratu— —

VILKAS, RAUDONKEPURAITĖ ir SENELĖ.

Tra-lia-lia,
Tra-lia-lia-lia -
Vilkas sotus ir avis sveika!

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

MOTINA. Visai pasimetė galai. Pradėkime iš naujo. *(Vėl uždeda RAUDONKEPURAITEI ant galvos kepuraitę)* Eik, dukrele, bėk, vaikeli, aplankyt senelę. . .

SENELĖ ima rodyti užrašą — — —

KAI SENELĖ ŽINO, KAD VILKAS NEŽINO,
BET RAUDONKEPURAITĖ NEŽINO, KAD
SENELĖ ŽINO, O SENELĖ NEŽINO,
KAD VILKAS ŽINO, KĄ RAUDONKEPURAITĖ ŽINO,
BET VILKAS NEŽINO, KAD SENELĖ ŽINO,
KO RAUDONKEPURAITĖ NEŽINO,
IR TAIP TOLIAU
IR TAIP KITAIP
IR TAIP ANAIP

— — — tačiau TĖVAS išplėšia SENELEI iš rankų užrašą ir sutrypia po kojom.

TĖVAS. Gana tos nuobodžiuko pasakos. Niekur tu neik, vaikeli. Nieko gero iš to neišeina.

RAUDONKEPURAITĖ. Bet juk senelė. . .

MOTINA. Taigi, o senelė? . .

TĖVAS *(nustūmęs SENELĘ šalin)*. Tegu ji sau žinos. Velnias jos negriebs. Tiesą sakant, jai jau seniai laikas užversti kojas.

SENELĖ aikteli ir, nuduodama alpstančią, krinta VILKUI į glėbį. Didžiai nustebęs, VILKAS dairosi, nežinodamas, ką daryti.

RAUDONKEPURAITĖ ima kikenti.

MOTINA. O kokios tau čia linksmybės?
VILKAS *(tebelaikydamas glėbyje SENELĘ).* Ak, vaikučių žiaurumas.
MOTINA. Kas jo nežino. . .
TĖVAS. . . .ir nepatyrė.
BALSAS IŠ AUKŠTYBIŲ. Prašau nepiktint mažutėlių.
KITAS BALSAS IŠ DAR AUKŠTESNIŲ AUKŠTYBIŲ ARBA — KUKLESNIU ATVEJU — IŠ PUBLIKOS. Ne tik mažutėlių, bet ir dorų suaugusių.

MOTINA skubiai vėl pakiša po lova šautuvą.

SENELĖ *(„atsipeikėjus").* O ypač senelių.

SENELĖ paima iš palovės šautuvą, nusitveria už vamzdžio, užsimoja svyruodama ir trinkteli buože TĖVUI per galvą. Šis kilsteli rankas, pasigrabalioja už oro ir nuvirsta ant šono.

SENELĖ. Kitąkart gal būsi mandagesnis.
TĖVAS *(tysodamas).* Taip nebuvo numatyta.
SENELĖ. Bet padaryta.
TĖVAS. Netikusi pasaka.
SENELĖ. O kodėl ji turinti būti „tikusi"?
MOTINA. Ir kas tau sakė, kad čia pasaka?

TĖVAS atsistoja.

TĖVAS. Jei šitaip, tai dabar jau tikrai gana.

Staiga RAUDONKEPURAITĖ įsiremia rankomis į šonus ir, užvertus galvą, permeta visus akimis.

RAUDONKEPURAITĖ. O man dar ne.
MOTINA *(atlaidžiai šyptelėjus).* Na jau, na jau. . .
RAUDONKEPURAITĖ *(piktai treptelėjus koja).* Man dar negana!

Visi sužiūra į RAUDONKEPURAITĘ.

RAUDONKEPURAITĖ. Aš noriu suėst tėtę, praryt mamą, o paskui ir senelę.

Visi susižvalgo.

MOTINA *(bandydama šypsotis).* Eik jau, eik, vaikeli, — ką tu čia dabar šneki. . .

VILKAS. O mane?

RAUDONKEPURAITĖ. Tu ne tėtė, ne senelė ir, žinoma, ne mama.

VILKAS. Išmintinga mergaitė, mūsų Raudonkepuraitė.

SENELĖ. Tik ar ne per didelis apetitas?

VILKAS. Ak, vaikučių žaidimai. . .

RAUDONKEPURAITĖ *(niūriai).* Čia jokie žaidimai.

Ilga visuotina tyla.

TĖVAS *(staiga).* Gana!

RAUDONKEPURAITĖ parvirsta ant grindų, daužosi kumščiais ir spardosi šaukdama — — —

RAUDONKEPURAITĖ. Aš noriu! . . noriu! . . noriu! . .

TĖVAS *(isteriškai).* Liaukis! . . Sakau, gana! . .

RAUDONKEPURAITĖ pakyla lyg niekur nieko.

RAUDONKEPURAITĖ. Gerai — kitą kartą.

SENELĖ. Kada?

MOTINA *(SENELEI).* Eik jau — visai suvaikėjai.

RAUDONKEPURAITĖ. Aš tik pajuokavau.

MOTINA. Savaime aišku.

SENELĖ. O aš nesu tokia tikra. *(Atsisukus į VILKĄ)* Kaip tau atrodo?

VILKAS *(truktelėjęs pečiais).* Aš jūsų — žmonių — niekad nesupratau, nesuprantu ir nesuprasiu. Ypač vaikų.

RAUDONKEPURAITĖ šypsosi mįslingai.

TĖVAS *(apsidairęs nervingai).* Tai vis dėlto gana?

Visi, išskyrus RAUDONKEPURAITĘ, linkteli galva. Iš Aukštybių nusileidžia ir pakimba užrašas:

KAI VISI ŽINO, KAD KIEKVIENAS ŽINO
arba
KAI VISI VISKĄ ŽINO
ir
NIEKO NEŽINO

Stovi MOTINA, stovi TĖVAS, stovi ir RAUDONKEPURAITĖ — ir visi nė krust; lovoje po pataliukais guli SENELĖ. O priekyje, šalia lovos, ištiesęs letenas, oriai tyso VILKAS.
RAUDONKEPURAITĖ nusiima nuo galvos kepuraitę, išverčia ją ir vėl užsimaukšlina. Kepuraitė geltona.
Visi šypsosi. Net ir VILKAS.

1985

VERTĖS PROBLEMA KRITIKOJE

VYTAUTAS KUBILIUS

Normalus skaitytojas žiūri į kritiką kaip į literatūros periferiją ar net parazitinį prielipą. Kritikai, kaip šilkaverpiai, ėda žalius lapus, bet šilko gijos neišleidžia, o palieka tik sudžiūvusius loginių samprotavimų stagarus. Menkiausias permainų vėjelis juos išlaužo ir suguldo į atgyvenusių požiūrių ir sudilusių sąvokų sąvartyną.

Patys kritikai šitą periferinį savo statusą išgyvena kaip kultūrinio ar net psichologinio menkavertiškumo naštą. Argi literatūros kūrinys negali egzistuoti pats sau vienas, be tavo komentarų, sutvirtintų autoritetingomis citatomis? Ar kas nors pasikeičia jo sandaroje ir reikšmėse po tavo analitinių pjūvių? Kas lieka iš tavo išminties ir iškalbos, kai pagarbintas veikalas nudarda užmarštin be pėdsakų? O gal kritikos paskirtis ir tėra profilaktiškai aptarnauti praeinančius pro šios dienos stotį literatūros sąstatus, nepretenduojant į jokį didesnį vaidmenį, kaip likti dienos aktualijų paraštėse?

Romanų, eilėraščių, dramų kūrėjai žiūri į kritikus iš aukšto kaip į pagalbinį personalą, kuris turėtų švelniai masažuoti jų išsipūtusias, ligūstai jautrias kūrybines ambicijas. Tačiau kai ilgametis pasitenkinimas savimi užrakina kūrėją pasikartojimų rate, o į atskirus žanrus įsimeta mažakraujystė, kaltė

suverčiama kritikai: kur buvo budėtojas? Kodėl laiku neįspėjo? ar ne jo pareiga projektuoti ir atverti naujus kelius?

Išdidžiai paspardoma praeinančių klasikų („Schlag ihn tot, den Hund! Es ist ein Recensent" — Goethe) ir pati pasijusdama autsaideriu, kritika priversta ieškoti savigynos argumentų: kam gi ji vis dėlto reikalinga. Nejaugi tik knygų reklamai? Bet Lietuvoje ji neturi prasmės, nes grožinė knyga (45.000-60.000 tiražu) dingsta iš vitrinų kur kas anksčiau negu pasirodo pirmoji recenzija. Tad argumentų ieškoma literatūros istorijoje, kuri niekam negaili paguodžiančių savo reikšmės ir vaidmens įrodymų.

Literatūros raidoje kritika tampa reikšmingu faktoriumi, kai turi stiprų vertės jausmą, kai radikaliai atsijoja grūdus nuo pelų, kai sugeba įbrėžti gimstantiems kūriniams vertybinę projekciją (modernizmui tokią projekciją nubrėžė S. Čiurlionienės *Lietuvoje*, kritiniam realizmui K. Korsako *Straipsniai apie literatūrą, Rašytojai ir knygos*). Kritika formuoja esamajam laikui vertybinę nuostatą. Kuo aukštesni jos reikalavimai (pvz., T. Elioto ar V. Mykolaičio-Putino raštuose), kuo sunkiau kūriniui įvykdyti kvalifikacinę meniškumo normą, tuo veiksmingesnė tokios kritikos sugestyvinė galia. Ir atvirkščiai: kuo labiau kritika patenkinta esamu, kuo dosniau žarsto ditirambus, kuo uoliau šokinėja apie jau pripažintus vardus, tuo menkesnis jos autoritetas. Kritika, kuri jau nieko nereikalauja ir nebelaukia kažko nauja, negali pastūmėti literatūros prie neišbandytų galimybių ribos, kurlink turėtų judėti kiekviena dar neišsisėmusi meninė formacija ir nesukalkėjusi individuali egzistencija.

Skelbdama vertybinius nuosprendžius (kaip ir privalu), kritika darosi savotiška institucija, kuri išrašinėja kūrėjams profesijos pažymėjimus ir kontroliuoja visą pasienį: ką praleisti į šventą meno teritoriją, o ką ne. Čia nustatoma, kas yra grožis, iškabinamos žanrų taisyklės, sudaroma hierarchinė talentų piramidė. Čia kalbama autoritetingu visažinio balsu, piktai surinkant ant niekadėjo ir nesudrebant, kai meno užribyje

sulaikoma M. K. Čiurlionio dailė, A. Vaičiulaičio *Valentina* ar A. Škėmos *Balta drobulė*. Nesvyruojantis ir neklystantis, savo nuosprendžiais neabejojantis kritikas — ideali figūra šitai institucijai, pasišovusiai reglamentuoti gyvąją meno eigą, virš kurios ji stovi aukštai — absoliutaus žinojimo pozicijose. Kas čia buvo pasmerkta su vienintelės tiesos griežtumu, tas ilgai negalės prisikelti iš numirusių (J. Lindės-Dobilo *Blūdas).*

Kokia tvirta buvo ši institucija A. Jakšto, J. Griniaus, K. Korsako laikais, pastatyta ant priešingų ideologijų pagrindo. Šiandien literatūra gyvena dar žiauresnių ideologinių mūšių laike. Bet dabartinė kritika jau nepanaši į instituciją, kuriai viskas iš anksto žinoma. Mūsų straipsniuose daugiau svarstoma, klausinėjama, gal net abejojama, negu beapeliaciškai tvirtinama. Mūsų recenzijose daugiau komentuojama negu vertinama. Kur dingo griausmingas visažinio balsas? Kaip gyvens literatūra be aiškių direktyvų — ką ir kaip vaizduoti? Kaip atras save jaunas rašytojas, jei nebus tvirtų žanro ir stiliaus rėmų? Kaip sužinos skaitytojas, kuris kūrinys geras, o kuris prastas, jei recenzentas, A. Bučio nurodymu, stengsis tik sąžiningai išdėstyti kūrinio poziciją ir, gink dieve, nerašys jam pažymio? Ar nepakerta savo šaknų kritika, nebenorėdama būti stabilia institucija, saugančia vertės matą?

Komanduojančių kritikų gentis, aišku, galutinai neišnyko, tik gal pritilo. Man net pasirodė, kad išeivijos spaudoje ji net dažniau gauna balsą. Kai skaitai nuožmias diskusijas dėl vienos poetės dviejų eilučių, kuriose meilė dievui reiškiama erotiniais įvaizdžiais, arba dėl A. Škėmos *Raštų* III t. pornografiškumo, nejučiomis prisimeni pirmųjų pokario metų *Literatūros ir meno* straipsnius: partijos sekretoriaus nevalia vaizduoti nepadoriose pozose, gulinčio lovoje su žmona ar meiluže. Etinis ir estetinis konservatyvizmas, matyt, visose ideologinėse sistemose yra vienodas. Drįsčiau manyti, kad Lietuvoje mes ryžtingiau plėšėme iš savo galvų šitokį konservatyvizmą.

Šiandieninis kritikas Lietuvoje — ne tiek rūstus teisėjas, kiek autoriaus bendramintis, gyvenąs jo idėjų, vaizdų ir net stilistikos zonoje. Jam labiau rūpi suprasti, įsigyventi, užjausti negu teisti. Jis nebeturi pranašumo savijautos: visi esame to paties laiko vaikai, šokame pagal jo dūdelę, visi žinome, kaip skauda, kada muša, todėl turime labiau vienas kito gailėtis. Nesunku trypti pargriuvusį, bet tu pakelk nulėpusią dvasią. K. Inčiūra jau gulėjo ligoninėje, sunkiai sirgdamas, kai jam pranešė džiugią žinią: Jaunimo teatras stato jo pjesę „Gulbės giesmė". Kitą dieną poetas išėjo iš ligoninės, optimistiškai šypsodamasis. Tad ir kritika turėtų nešti kiekvienam po džiugią žinią, kad jis šoktų darban, atgavęs pasitikėjimą savimi. Tokia yra J. Lankučio monografijų ir straipsnių moralinė formulė.

Lietuvoje jau neberašomos čaižančios recenzijos, kuriomis savo bendraamžius plakė B. Sruoga. Ir ne todėl, kad nebėra ko plakti. Ne vienos prozos kūrinys siutina žmogiškų santykių ir psichinių būsenų nenatūralumu, įkyriu degtuko skaldymu miniatiūrinėje erdvėje, toli nuo skaudžių problemų, primityviu iliustratyvumu, kuriame nėra jokių autoriaus sielos pertuberancų, kaip sakydavo J. Miltinis dramaturgams ir aktoriams. Ne vienas eilėraščių rinkinys erzina optimistinio pasitenkinimo trimitinėmis melodijomis arba lėkštu estetizavimu — kad tik nereikėtų kentėti, rimtai apsispręsti dėl vienokių ar kitokių problemų, ryžtis kategoriškam vidiniam veiksmui. Tačiau kritika neužsimoja trinktelėti per išdidžiai pakeltas ar varguoliškai nuleistas galvas, kaip kitados K. Korsakas, iš dalies bijodama pasėkmių: apkultas rašytojas ne kartą būdavo ilgam išvaromas iš literatūrinių žaidimų aikštės. Visi esame perdaug susitaikę su moraliniu falšu ir estetizuota vaidyba, perdaug esame pripratę prie literatūros vidutiniškumo, kad išdrįstumėm užsimoti patys prieš save. Be to, tik taikus sambūvis su esama padėtimi ir mandagus elgesys su vidutinio kalibro talentais garantuoja kritikai kuklią kertelę literatūros establišmente ir šiek tiek nutildo graužiantį nepilnavertiškumo kirminą. Nuolankiai visiems

besišypsodama ir patenkinta viskuo (taip pat ir savimi), kritika nugrimsta rutinoje, užmigdama kaip literatūros sąžinė ir atsibunda tik visuomeninių permainų sūkury, byrant į nebūtį jos legalizuotiems vidutiniškumo stereotipams.

Ir vis dėlto tas įsijaučiančių refleksijų reliatyvistinis tonas, išstūmęs iš kritikos „popiežišką neklaidingumą" (P. Cvirka), atspindi rimtus mūsų estetinės savimonės, o ir pačios literatūros pokyčius. Autoriaus kūrinys jau nestovi kritikos akiratyje kaip apnuoginta ideologinė pozicija, kurią privalo koreguoti ar net paneigti tavo paties ideologinė pozicija. Jau nededamas lygybės ženklas tarp autoriaus pasaulėžiūros pažangumo ir jo kūrinio „išliekamosios vertės". Jau nesakome kūrėjui (kaip J. Grinius kadaise) — pirma išsiugdyk prakilnių idėjų ir amžinų vertybių sistemą, o tada rašyk, nes kūrinys yra ne kas kita, kaip šios sistemos vaizdinis pavidalas. V. Mykolaitis-Putinas įtikinamai įrodė savo autobiografijoje: kūrybos procesui lemtingas yra ne pats idėjų teisingumas, o jų sužadinta kūrybinė energija, jos galingi žybsniai, nušviečiantys dar nesuvoktas ir nežinomas esmes. O dailininkas A. Gudaitis netgi pareiškė, kad dideliam menininkui apskritai nereikalingos jokios vertybės, nes kūrybinės jėgos veržiasi iš pirmykštės, gyvulinės žmogaus prigimties. Meno kūrinys, suėmęs visą „žmogaus gyvumą" (Vydūnas) su tamsiais pasąmonės klodais, pasitraukė iš iliustratyviškumo plokštumos, kurioje paprastai būdavo komentuojamas. Jis ėmė ryškėti kaip daugiareikšmis judėjimas į vieninteli žmogiškos būties esmingumą, nusakomą tik šio kūrinio kalba (pvz. V. Mykolaičio-Putino „Langas").

Meninė kūryba — tai skaudus esamų vertybių perkratymas, drebinant pačius egzistencijos pagrindus, kritiškas mąstymas apie viską, kas vyksta aplinkui ir žmogaus viduje, vis iš naujo ieškant žmonių bendrumo ir išlikimo formulės, nes literatūra negali likti absoliutaus nihilizmo pagairėje. Viename eilėraštyje J. Juškaitis rašė: „Daiktai man šlama kaip miškai, / O jei sakys

nėra tiesų — /Tu netikėk tuo visiškai, /Nes man numirti bu: baisu".

Tai nereiškia, kad kritika, o tuo labiau grožinė literatūra atsiribojo nuo bendrųjų vertybių ar degradavo jas į neutralius estetinės žaismės elementus. Lietuvos rašytojas tebesijaučia didžiųjų žmogaus, tautos, kultūros vertybių saugotojas bei reprezentantas, kaip jautėsi kitados B. Sruoga Štuthofo kanclageryje. Literatūra jam yra „nuolatinė opozicija blogiui" (J. Mikelinskas), „nuogos sąžinės klyksmas", kurio „suvaidinti negalima" (A. Mikuta), „išmintingas ir doras gyvenimas" (O. Baliukonytė), nuolatinis siekimas „tobulo, idealaus" (B. Radzevičius), pareiga „padėti žmogui gyventi" (J. Degutytė) ir išsaugoti „tas vertybes, kurios sudaro kiekvienos nacijos esmės branduolį" (A. Puišytė).

Kritikai taip pat mąsto vertybinėmis kategorijomis, aiškindami tiek pavienio rašytojo kūrybą, tiek ištiso žanro gyvenimą. Lyrika saugo žmogiškąsias tiesas, ji yra paties žmogaus savęs pažinimo ir aiškinimo forma, ji teikia asmenybės gyvenimo pagrindą, ji yra žodinė dvasingumo forma, nes sakymas lyrikoje yra moralinis aktas. Tai V. Daujotytės knygos *Lyrikos būtis* programiniai teiginiai, atliepiantys daugelio mūsų mąstymą.

Vertybių trajektorija, taip patetiškai brėžiama šiuolaikinėje Lietuvos literatūroje, daugeliu atvejų nebeturi teziškumo ir privalomumo retorinės atributikos. Ji kyla aukštyn iš naujos gyvenimo situacijos, kuri suvokiama kaip „lūžio" ir „krizės" situacija (pirmiausia J. Grušo dramose). Virš pasaulio pakibo susinaikinimo grėsmė. Vartant gyvenimo sanklodą iš pagrindų, nebeliko stabilumo savijautos, kuria remiasi vidinė žmogaus tvarka. Klasinė neapykanta, ideologinis nepasitikėjimo kompleksas, grumtynės dėl didesnių ar mažesnių postų bei šiokio tokio turto devalvavo moralinius principus, kuriuos greit teks įrašyti į Raudonąją knygą, pasak Just. Marcinkevičiaus. Nepasotinamas prabangos ir pramogų troškimas užmuša žmoguje dvasinį rūpestį — kas aš esu. Asmenybė

murkdosi siaurame istorijos determinantų narvelyje, vis kažko tikėdamasi, bet nebejausdama savo egzistencijoje substancinio turinio, abejinga ontologiniams būties klausimams (J. Mikelinsko novelės, G. Patacko eilėraščiai). Kas gi mes esame ir kur ritamės tarp šitų svyruojančių gėrio ir blogio postulatų, jau netekę nemirtingos sielos, abejodami savo tautos ir viso pasaulio ateitimi?

„Totalinio sunykimo" (B. Radzevičius) situacijoje, palinkus ties žmonijos nebūtimi, jau nepadoru gražiai dėlioti žydras vertybių kaladėles kaip pasaulio harmonijos garantijas. Tokia buvo literatūros funkcija priešatominėje eroje, kai pasaulis dar neatrodė kaip „nesprogusi mina". Dabar į literatūros kūrinį didžiosios vertybės nebenusileidžia apriorišk ai supresuotais dydžiais, o gimsta kraujuje ir ašarose. Jaunieji rašytojai savo kūrinių herojus neretai palieka tuštumoje, nežinioje ir chaose. Ir jie turi ieškoti vertybės spindulio su desperatiška įtampa per žiaurius psichologinius lūžius. „Patekėk, kruvinoji, / Patekėk tikėjimo / Saule!" — rašo G. Patackas. Išganingas vertybės krislas jau nebėra kolektyvinio galvojimo dovana, o individualaus etinio apsisprendimo aktas, sudrebinantis asmenybę (J. Apučio novelė „Balta balta buvusio laiko dėmelė").

Kada romanų, novelių, dramų herojams vis sunkiau pasaulio dekonstrukcijoje atrasti pastovius atramos taškus, kritika jau nebedrįsta mosuoti visažinystės skeptru kaip valdžios ženklu. Ji nebenori absoliutizuoti atskirų socialinių, politinių, moralinių vertybių ir paversti jas estetiniais kriterijais, kurie neišvengiamai tapdavo dogmomis. Būtis yra platesnė ir gilesnė už bet kokią vertybių sistemą, nes jai priklauso kosmoso ritmas, medžiagos ir istorijos chaosas, žmogaus išnykimas. Meninis žodis negali likti kurčias šitam būties beribiškumui, kurio neįmanoma sužymėti pliuso ar minuso ženklais. Gal ne vertybių apologija, o būties visumos išraiška yra specifinis meno uždavinys? Sutirpus senajai agrarinei sanklodai — nacionalinių tradicijų židiniui, riedant

per žmonių smegenis viską niveliuojančioms masinės kultūros bangoms, vis vešliau suželiant konformistinei žmogaus laikysenai ir moraliniam reliatyvumui, kritikas taip pat turi ieškoti savo vertybinių principų — „atsakomybė žmogiškumui, tautai, sąžinei ir istorijai" (A. Zalatorius) — skaudžioje prieštaravimų gamoje, kentėdamas ir abejodamas kartu su kenčiančiu ir abejojančiu literatūros subjektu. Jis stengiasi įveikti savyje dvigubą mąstymą — vienas išmoktas, privalomas, stereotipinis, kitas individualus, kūrybiškas, laisvas — griaunantį ir niveliuojantį asmenybes. Tiesos ieškojimų įtampa dabar sudaro jo rašinių plazdančią gyvybę, būdingą šiuolaikinei eseistikai. Jis veržiasi atvirai svarstyti šiuolaikinio pasaulio situacijas ir perspektyvas, peržengdamas nagrinėjamo kūrinio ribas. Jis norėtų būti autentišku mąstytoju, kalbėti su maksimalia drąsa ir vidine būtinybe apie tai, kas svarbiausia, kad loginės sąvokos įgautų žmogiškumo aurą, kuria apvilktas žodis eilėraštyje ar novelėje. Savo paties rašymą dabar jis suvokia kaip moralinį aktą: čia ginama ir palaikoma tiesos religija, lemtinga literatūros gyvybei; čia aktyvizuojamas kritiškas mąstymas, griaunantis pasenusias vertybes ir įtvirtinantis naujas. Tik moralinis autoritetas ir suteikia kritikai reikšmingumo poziciją, kuri iš tolo matoma ir atidžiai stebima — kaip rizikingai skelbiamas tiesos maksimumas esamajam laikui, kaip bedžiojamos orientacijos gairės judančiame grunte. Sunku kritikai išlaikyti šitą dvasinio magnetizmo jėgą nuolat kintančiose mūsų gyvenimo aplinkybėse, kurios be gailesčio diskredituoja vakarykštes tiesas ir vakarykščius autoritetus. „Ypač noriu pabrėžti tvirtybę, — rašo A. Zalatorius, — nes kritikas be moralinių principų yra paprasčiausia literatūrinės konjuktūros marionetė, reklamą mėgstančių autorių klapčiukas ir gali pridaryti daug žalos".

Ar dabartinė kritika, iškėlusi savo idealųjį „aš" į tokias aukštas teisingumo ir bekompromisiškumo pozas, nenusidaus į moralinę didaktiką ir bendrų samprotavimų patetiką? Ar

atviro nervo dilgčiojimas ir drastiškas kalbėjimas, atmieštas ironija, pagaliau rizikos momentas neišstums kūrinio estetinio išgyvenimo ir estetinės interpretacijos kaip kritikos pagrindo?

Taip galėtų atsitikti, jei per pastaruosius pora dešimtmečių kritika nebūtų įsisąmoninusi, kad literatūros kūrinys reprezentuoja bendražmogiškas vertybes, tik pats tapęs estetine vertybe, kad pastaroji vertybė yra esminė jo charakteristika. Estetinės vertės išgyvenimas įsiteisino kaip kritikos psichologinė realybė, o to išgyvenimo verbalizacija kaip svarbiausias kritikos tikslas.

Nepajutęs kūrinio estetinės kvintesencijos, tu nieko apie jį nežinosi. Skrupulingi temų, idėjų, įvaizdžių inventoriai teužkliudo patį paviršių. Reikia išlavintos intuicijos, kuri įsismelktų iki to, kas kūrinyje „gražiausia ir vertingiausia", bet nesiduoda „išreikšti žodžiu" (J. Mikelinskas). Reikia paversti save jautriu indikatoriumi, kuris fiksuotų mažiausias radiacijos bangas, sklindančias iš amžinai gyvo, tebesiskaidančio kūrinio struktūros branduolio. Reikia ieškoti dvasinės tapatybės su autoriumi, kad galėtum laisvai įeiti į jo sukurtą pasaulį ir atspėti jo paslaptį. Dubliuodama nagrinėjamo kūrinio nuotaikas ir imituodama jo stilistiką, kritika sukuria mąstymo identiškumo ir supratingumo atmosferą, reikalingą literatūros augimui. Dabartinė lyrika — vis sudėtingesnė ir hermetiškesnė — pasijustų galbūt bejėgė ir nežinia kam reikalinga, jei ne tokia jautri interpretacija, atverianti jos prasmę ir grožį. Gal ne taip jau daug trūksta, kad skaitytojas mieliau imtų į rankas kritikos interpretacijas (M. Martinaičio, S. Gedos, V. Daujotytės, V. Balsevičiūtės) negu pačius poetinius tekstus (kaip įvyko Prancūzijoje).

Estetinė analizė, pagrįsta dvasiniu ir emociniu kritiko susiliejimu su interpretuojamu kūriniu, atitiko lietuviško mentaliteto „sentimentalųjį auklėjimą" ir Rytų mąstymo tradiciją, kurią iš naujo pagarsino išpopuliarėjusi dzen estetika. Tačiau intuityvus kūrinio suvokimas neformavo pastovesnių analizės instrumentų, paplovė naudojamas sąvokas, kurios

darėsi nepreciziškos, miglotos, tekančios. Jausminga tapatybė su kūriniu nebeleido prasižioti blaiviam skepticizmui; išmokome gražiai farsuoti savo estetinį išgyvenimą ir entuziastingai draskytis netgi silpno kūrinio akistatoje.

Jei kūrinio vertė glūdi pačiame kūrinyje, ji privalo turėti savo struktūrą, kurią galima ne tik nujausti, bet ir tiksliai apibrėžti kaip tam tikrą ženklų sistemą. Šitie „naujosios kritikos", struktūralizmo, semiotikos teiginiai pastūmėjo kritiką arčiau smulkių teksto vienetų, į kuriuos reikėjo atidžiai įsižiūrėti visiškai iš arti kaip į dėsningų pasikartojimų ir opozicijų lizdus, privertė apsiginkluoti gramatikos, mitologijos, filosofijos terminais. K. Nastopkos darbuose lietuviškas eilėraštis iškilo kaip uždara sistema, determinuojanti ir kurianti pati save. A. Zalatoriaus knygose lietuviškas apsakymas atsivėrė kaip egzistencinių prasmių pasaulis, nuolat keičiantis savo modelius, gyvas ir aktualus iki šiol. Literatūros kūrinio vertė kritikai pasidarė daugiabriaunė, jau neišsemiama vienintele interpretacija, nes paaiškėjo, kad jo semantiniai laukai apima bedugnes laiko ir erdvės problemas, būties ir nebūties opozicijas, mitologijos ir kultūros atmintį. Iš to prasmių ir verčių beribiškumo kritikas pats ėmė lipdyti atskiro kūrinio ar visos rašytojo kūrybos modelį, pasirinkęs tam tikrą teorinę koncepciją (namų ir pasaulio opozicija, metafizinis begalybės aspektas, žmogaus sąmonėjimo ir minties savarankiškumo struktūra). Iš literatūros kūrinio mikliai išpešiojami pavieniai duomenys patvirtinti vienokiai ir kitokiai koncepcijai. Konceptualinio mąstymo vertikalinės linijos ir universalumo matmenys, pagrįsti Vakarų tradicija, formuoja perdėm intelektualinį šiuolaikinės kritikos profilį. Tačiau betarpiškas estetinis santykiavimas su kūriniu (o tuo pačiu ir jo verte) čia pavojingai silpnėja, užgožiamas meta kalbos, įkandamos tik specialistams.

Kone visa dabartinė kritika rašoma didžiai mokslingų literatūros profesorių, daktarų, kandidatų, žinoma, laisvalaikio metu. Gausiame Lietuvos rašytojų profesionalų

būry (40-50 žmonių) nėra nė vieno kritiko, kuris valgytų duoną iš kassavaitinių apžvalgų, recenzijų, kuris sistemingai vertintų visas atskiro žanro knygas. Nė vienas Lietuvos laikraštis ar žurnalas neturi pastovaus kritiko, kaip įprasta Vakarų spaudoje ir televizijoje. Vidutinė metinė mūsų kritiko produkcija — nuo 5 iki 12 recenzijų ir straipsnių, išblaškytų po visą periodiką. Kartais suabejojame — ar turime mes iš viso profesinę kritiką? Bet kasmet išleidžiamos 10-12 kritikos ir literatūros mokslo knygų, jų didžiuliai tiražai (A. Sprindžio *Žemaitė* pakartotinai leidžiama 60.000 tiražu) tarsi nuramina: vis dėlto turime kritiką, ir ne pačią blogiausią Tarybų Sąjungoje.

Kodėl vieni kūriniai kritikos išgiriami, o kiti supeikiami ar net nutylimi? Ar tai priklauso nuo naudojamų nagrinėjimo metodų? Kas diktuoja vertybinius sprendimus — subjektyvus kritiko skonis, jo intelektualinis akiratis ir moralinės nuostatos ar kažkoks objektyvus istorinio laiko, visuomeninės psichologijos, literatūros raidos dėsningumas, kurį kritikas tik suformuluoja, kaip romanistas suformuluoja socialinio tipažo piešinį? Estetinis išgyvenimas, kurį patiria individas, likęs vienas pats su kūriniu, iš tiesų yra nematomais kanalais reglamentuojamas kolektyvinės sąmonės ir pasąmonės. Kūrinys jaudina, kai jis atliepia bendro laukimo horizontą, mumyse glūdinčių problemų, išgyvenimo būdų, meninio tobulumo projekcijas, kurios keičiasi. Su kokiu susižavėjimu skaitėme šeštajame dešimtmetyje E. Hemingway, o dabar jau esame jam gana abejingi. P. Širvio lyrika, gryno emocingumo fenomenas, tapo beveik literatūriniu mitu tik tada, kai pavargome nuo intelektualizuotos, daugiažodės ir nenuoširdžios literatūros. B. Radzevičiaus romanas *Priešaušrio vieškeliai* deginte nudegino, nes atliepė skaudžiai subrandintus dvasinio autentiškumo lūkesčius.

Šiuolaikinė kritika dažniausiai tik legalizuoja savaime pasikeitusias kolektyvinio mąstymo ir estetinės kultūros vertybines orientacijas. Ji nebedrįsta versti iš sostų įžymybių,

griauti susigulėjusių vertybių sienos, kad būtų pravalyta erdvė vos gimstančioms tendencijoms, kaip buvo *Keturių vėjų*, *Trečio fronto*, *Literatūros lankų* puslapiuose. Nebėra literatūrinių sambrūzdžių, kuriems kritika tarnautų kaip smogiantis kumštis. Nemaži literatūros plotai ginasi nuo grėsmingo pervertinimo rangų sistema: esu valstybės saugomas kultūros paminklas, ir tu manęs nepaimsi. Tokiais atvejais kritika naudojasi nutylėjimo figūra, bet šiandien ji nebegali būti nei efektyvi, nei pateisinama.

Bendrame stagnacijos laike toldama nuo aštrių dabarties kampų į amžinas ir neutralias kūrinio struktūros problemas, pereidama nuo linearinės minčių slinkties į komplikuotas specifinių terminų, filosofinių sąvokų, kultūrinių asociacijų samplaikas, būdingas mūsų intelektualiniam stiliui, kritika vis dėlto neiškėlė literatūros vertės anapus istorinio laiko. Ji įsivaizduoja esanti išgryninta literatūros savimonė, prisimenanti viską, kas buvo, jos autorefleksija, nuolat svarstanti — kur eiti tolyn. Ta savimonė skleidžiasi istoriniame laike — jam tarnauja ir su juo grumiasi, kad išgautų meninei kūrybai šiek tiek autonomijos. Kritika, tos savimonės balsas, manevruoja istorinių aplinkybių tinkle, stengdamasi išsaugoti ir sustiprinti nacionalinės literatūros kūrybiškumą. Ji prikelia iš praeities primirštus ar atstumtus rašytojus, iš naujo interpretuoja klasiką (D. Saukos, J. Stonio, S. Žuko, V. Daunio darbai), jungia į integralinę meninio žodžio visumą konfrontuojančių ideologijų veikalus, apibrėžia nacionalinės stilistikos, eilėdaros, žanrų dėsningumus (J. Pikčilingio, J. Girdzijausko, A. Zalatoriaus studijos), kad gimstantis šios dienos kūrinys jaustų visos nacionalinės literatūros resursus, natūraliai įeitų į jos istorinį, psichologinį ir kultūrinį kontekstą.

Literatai ir menininkai šokinėja apie nacionalinę kultūrą, pasak astronomo G. Kakaro, kaip laukinė tautelė apie toteminį medį, o potvynis jau kyla, ir šventas medis neišgelbės. Taigi mažiau oranžinių vilčių, daugiau nerimo ir skausmingo apsidairymo. Bet kol kas nėra prasmingesnio užsiėmimo — net

patruliuojant virš galvų atominiams bombonešiams — kaip stiprinti mūsų kultūros dvasinį potencialą, gražiai tikinti, kad lietuviškas meninis žodis dar gali apsaugoti svarbiausias žmogaus ir tautos vertybes.

Šiuolaikinę lietuvių literatūrą kritika — jos ištikimas tarnas ir klumpantis vedlys — suvokia ir teigia kaip atvirą estetinę sistemą, nugalinčią dogmatizmo slenksčius, absorbuojančią skirtingiausius poveikius, intensyviai besikeičiančią, turtingą dar nerealizuotomis galimybėmis, kurios prisišauks naujų talentų. Atsinaujinimo troškimas ir viltingas perspektyvos jausmas, toks būdingas gyvos tautos literatūrai, yra turbūt svarbiausia vertė, kurią gina, palaiko ir ugdo kritika.

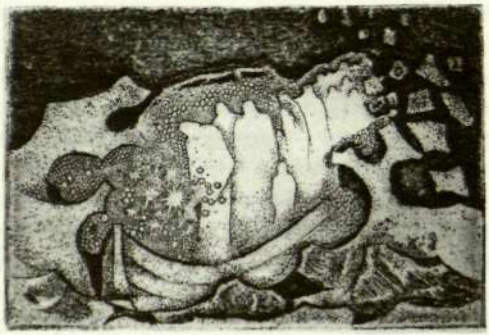

SIENA

ŽIVILĖ BILAIŠYTĖ

Marmuro siena,
įskelta į žemę juodai.
Penkios dešimtys tūkstančių vardų.

Jų balti kaulai plauko dangumi,
saulės spinduliai vidurţiemį,
šešėliai ant iššalusios žolės —
stagarai.

Nederinta harmonija —
kaulai švelniai ūbauja,
skamba vėjo pučiami
kaulų vardai.

Garbės kolažas —
daužtas į šipulius,
kūno svoris,
vardan taikos
į žemę masė atremta.

Viena akis
sustingdo
marmurą į atmintį —
žodis iš sudraskyto kūno.

LIEPSNA

Kvėpuoju ugnim.
Vidurnaktis.

Ir išpažįstu savo kaltę.
Mano tėve, mano tėve, kam apleidai?

Vilties nebėra.
Pikti žodžiai įrėminti sienoje —
portretai mūs giminės.
Oda mano tamsi,
reikalauja darbo ir rykštės,
juodos, kaip ir aš.
Medinės sienos,
balta jėga.
Jie laukia ir tikisi —
Valkata, mūsų, vagie.

Bijau, tėve, bijau.

Imu benzino skardinę
ir sienas apšlakstau
visą valančia viltim
ir alsuoju ugnim.

Žiebiasi laiptai,
keliais lipa mano liepsna
iki pat stogo,
tave rankom apglėbti,
atleidimo maldauti,
keliais einu
langai šviečia viltim.

Giliai kvėpuoju
laisvės jėga.

SKENDUOLĖ

Kasnakt kai užsimerksi miegui,
mano veidas išnirs
iš tvenkinio šaltos gelmės,
žalsvai mėlynos.

Balti lapai žiedų
liesis pasroviui —
brangios padugnės.

Kai tu užsimerksi,
matysi mano akis,
po vokais žydės žvyras ir ašaros.

Skanduotas atvaizdas,
skandintas įvaizdis,
įskaudintas atmintyje.

ŠVENTYKLA

As flies to wanton boys are we to th'gods,
They kill us for their sport.

King Lear, IV.i.

Karaliau,
šioje sausoje žemėje
regėjau šventyklą,
baltą kaulų baltumu.
Sunki ranka išbarstė
šventus jos kaulus,
žemė dreba,
marmuro kolonos byra.

Sicilijos balti kalnai,
skausmo išbaltintos lūpos,
byra į dulkes mūsų puikybė,
nebaigtos kolonos,
ašaros dulkėse,
trys metrai skausmo,
saule plieskia dievų valia.

Slysta į jūrą, slenka kalnai,
juokias dievai,
nėra kur slėptis,
kur atsiremti,
rieda kolonos link jūros.

Karaliau,
aš tikiu,
šypsos dievai.

Dabar gelsvi driežai
sausoj žolėj šiurena,
ir juodos gyvatės lankosi
po deivės pušim.

MANO PRADŽIOJE YRA MANO PABAIGA

MAMELEI

Kas vakarą tave guldau,
kas rytą prikeliu iš miego.

Mama, mano mama,
kur išnyko tavo akys?

Mano motina mane nešiojo,
valgydino ir šukavo,
puošė saulės kaspinais.
Dabar ją kūdikiu glostau,
Guliam ir keliam kartu,
žėri mano likimas,
žėri jos akyse.

Ir žodžius jau užkasėm
po vieną darže,
dabar ten jau dygsta
akys ir dantys po vieną,
žydi pirštai, blauzdikauliai.

Verkiam abi,
nepakeliu tavęs.
Mano likimas ir mano ateitis.
Ir kokios baisios mūsų akys.

EMBLEMOS

Išminties emblemos:
akmuo, marmuras, metalas,
aukso sferos,
dievinta išmintis.

Nutyla, praūžia audringos krizės,
tyvuliuoja ežero siela,
pranyksta įkvėpimas,
tik po ramiu paviršium plūduriuoja
vaizduotėje prigėręs realybės šešėlis.

AISTROS IR ĮSAKYMAI

Vakar parsivedžiau žmoną
vėl į išniekintus namus.
Užgesęs žiburys.
Staugia ir staugia vilkai.

— Tave išsiuntėm gėdą atpirkti.
Pririšk ją tarp dviejų žirgų,
tarp dviejų berželių jaunų,
juoduos hienoms.
Sudraskyk.

Dieve mielasis,
kaip aš kelsiu ranką prieš ją?

Lūžta upėje ledai,
verkia sūnūs ir staugia vilkai,
genties gėda ir mūsų nuodėmė,
nušalę pirštai išbarstomi sniege.

REPRESYVIOJI SISTEMA LIETUVIŲ KULTŪROJE

VYTAUTAS KAVOLIS

Daugelio, ypač Europos istorinių kultūrų modernizacijoje galime atpažinti mus neperdaug žavintį laikotarpį, kuriame susiformuoja, viską paveikia ir pagaliau fragmentuojasi, palikdama įvairiausių pėdsakų, represyvioji sistema. Tokios sistemos žymės:

(1) institucinis autoritetas ar kolektyvas su galia nustatyti, ką ir kaip laikyti esminiais dalykais;

(2) ideologinių mažumų su skirtingom esminių dalykų sampratom prievartinis slopinimas;

(3) hegemonijos teisinimas iracionaliais, egzaltuotais, siaubą ir išsigelbėjimo viltį intensifikuojančiais argumentais (arba: ultraracionaliais, technokratiško tipo argumentais, bet tai vėlesnių laikų galimybė;

(4) tokios struktūros ir tokio diskurso pasekmės: rezignuotas klusnumas, „savo likimo" pasyvus priėmimas ir pusiau spontaniškos, pusiau organizuotos agresijos prieš „svetimuosius" pagausėjimas.

Netvirtintume, kad tokios sistemos tam tikroje visuomenės evoliucijos fazėje „būtinai reikia"; šį klausimą tenka laikyti dar galutinai neatsakytu. Mus domina įvairių tokios sistemos variantų skirtingos pasekmės.

Senoji politinė kultūra ir naujoji religija

Nieko panašaus į tokią sistemą nerasime senojoje Lietuvoje. Pagoniškojo laikotarpio pabaigos kultūra — „minkšta", priimanti kitus savo tarpan ir leidžianti jiems likti, kas jie yra (tuo ir šiandien didžiuojamės), bet kitų tarpe prisitaikanti ir nustojanti būti savimi. Vadovaujančio luomo lietuviai keičia savo tikėjimą kaip pirštinę dėl aukštesnių ir žemesnių sostų ir kitais tikslais,*(!)* bet nei vieno nelietuvio neatverčia į pagonybę ir net nėra duomenų, kad būtų jautę reikalą bandyti.

Vadovaujantis luomas religinius reikalus subordinavo valstybės interesams, kurie jo pragmatinėje politinėje kultūroje buvo aukščiausia vertybė. Iš čia kilo lygus savo ir kitų religijų valstybėje traktavimas — ankstyvoji „valstybės" nuo „bažnyčios" atskyrimo versija, kuria Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė toli pralenkė ir Vakarų, ir Rytų Europą — bet taip pat ir toks savo pačių religijos suminkštinimas, kad XIV a. gale nebuvo sunku ją nusviesti šiukšlynan, pakeičiant tikėjimu, kuriam iki tol atstovavo tik Lietuvos priešai.

Pragmatinėje politinėje kultūroje tai tebuvo vienos ceremonijų sistemos, su tiem reikalingiem objektam tinkama pagarba, pakeitimas kita. Naujoji ceremonijų sistema reikalavo privilegijuoto statuso daugiareliginėje valstybėje. Bet kadangi tai būtų griovę valstybės pagrindą — daugiareliginio vadovaujančio luomo solidarumą, Katalikų bažnyčios hegemoninės tendencijos, maždaug iki XVI a. pabaigos, liko pliuralistinės praktikos ribojamos.

Represyvios sistemos dar „nereikėjo" ir todėl, kad niekas nesirūpino, ką liaudis, tampanti baudžiauninkais, tikėjo, kol ji atlikinėjo savo socialines prievoles. Organizacinės aparatūros (bažnyčių, mokyklų) negausumas, lietuviškai kalbančių kunigų stygius ir greit įsivyravęs apsileidimas bažnytinėje, kaip ir valstybinėje, veikloje kiekvienu atveju vargu ar būtų leidęs represyviai sistemai veiksmingai funkcionuoti.

Protestantų represija ir liberalizavimas

Sukildami prieš XVI a. Lietuvoje jaučiamą „moralinio chaoso" plitimą, protestantai kai ką padaro represyviai sistemai rimčiau įgyvendinti. Jie pirmieji lietuviškai apeliuoja, kad politinis elitas varytų žmones į bažnyčias. Jie savo dvaruose tai ir vykdo: religinio konflikto laikotarpyje darosi svarbu, ką ir „prasti žmonės" galvoja. Protestantai suaktyvina kovą prieš „pagonybės liekanas", ji įrašoma pagrindiniu uždaviniu pirmosios lietuviškos knygos prakalbon. Katalikų ritualizmas jiems netoli nuo pagonybės, prieš jį naudojamasi valdančiųjų galia.

Tačiau šalia represyviųjų tendencijų, protestantizmas atneša ir liberalizuojančių — individualizmo, lygybės ir tolerancijos — polėkių: religinio rinkimosi galimybę, pirmuosius pasisakymus prieš baudžiavą ir žmonių išnaudojimą, visų teisę skaityti knygas. Radvila Juodasis — retas Europoje galiūnas, turėjęs išminties globoti visas, savo tarpe kovojančias sektas. Reformacijos sąjūdyje padidėja moterų reikšmė religiniuose sprendimuose (ne vien, kaip anksčiau ir vėliau, tarnavime vyrų daromiems sprendimams).*(2)* Moterys renkasi ir net vyrams nustato naujus kelius! Tai analogiška didesniam moterų aktyvumui heretiškuose sąjūdžiuose, pastebėtam ir Vakarų Europoje.

Kai kurių protestantų egalitarizmas:

> Čia, Vilniuje, svarstoma, ar gali būti prileidžiami prie Viešpaties vakarienės tie, kurie nepaleidžia į laisvę savo valstiečių. . . valdiniai, rašydami ponams ir urėdams, vadina juos broliais. . . prasti ir nemokyti žmonės. . . savo supratimu leidžia nuostatus ir daug nedoro prieš valdžią drįsta pasakyti.*(3)*

sukrečia nieko nebijančių bajorų daugumą ir jie grįžta į katalikybę. Tai pagrindinė reformacinio sąjūdžio susilpnėjimo XVI a. paskutiniajame ketvirtyje priežastis. Sąjūdis nei pats neturėjo centralizuotos hierarchijos, nei galėjo Didžiojoje

Lietuvoje remtis valstybės galia, kuri (išskyrus kokį dviešimtmetį apytikrio religinio neutralumo XVI a. viduryje) visados gynė katalikų interesus prieš visus kitus.

Negalėjo jis gauti pakankamai paramos ir iš negausaus miestiečių luomo, pagrindinių savo šalininkų Vakarų Europoje. O ir Lietuvos miestiečiai gal nebuvo tokie savimi pasitikį, už savo teises kovojantys piliečiai kaip Vakaruose: Brauno pasaulio miestų atlaso trečiojoje knygoje, išleistoj Koelne 1576 m., apie „Vilniaus žmones" rašoma, kaip būdavo kalbama apie ruses žmonas: „Savo šeimininkus tuo karščiau myli ir rodo jiems tuo didesnį paklusnumą ir ištikimybę, kuo žiauriau ir negailestingiau šie juos bara ir muša".*(4)*

Dėl visų šių priežasčių protestantizmas nepajėgė suteikti kraštui, ko jam, moralinio ištižimo ir stiprėjančios Maskvos akivaizdoje, labiausiai reikėjo — *kolektyvios disciplinos su intelektualinės ir ekonominės individualizacijos potencialu.(5)* Represyviąją sistemą, be minėtojo potencialo, Lietuvoje įvesti teko kontrareformacijos katalikams. Jos įsitvirtinimas — svarbiausias maždaug 1610-1750 m. laikotarpio procesas lietuvių kultūros istorijoje.

Represyviosios sistemos konstrukcija

Lietuvoje įsitvirtinusią represyviąją sistemą pradėjo konstruoti konvertitai ir įtakos iš Vakarų. Visai aiškių jos žymių galima rasti Vilniaus vyskupo Jurgio Radvilos 1581 m. uždraudime „be jo leidimo spausdinti ir platinti Vilniuje knygas ir pro vysk[upo] rūmus protestantams vesti iškilmingas laidotuvių eisenas".*(6)* Vienos religijos vyresnybė įgyja galią reguliuoti kitų religijų veiklą. Pliuralizmas tiek, kiek jį toleruoja dominuojanti ideologinė jėga.

Represyviųjų įtakų vakarietiškoji kilmė matyti Mikalojaus Daukšos 1599 m. *Postilloje catholickoje.* Prakalboje Daukša aiškina, kad už tą knygą, dėl gimtosios kalbos gelbėjimo, būsią dėkingi ne tik jo bendraminčiai, bet ir kiti, į kuriuos jis su

pagarba atsižvelgia. Taip jis laikosi kitatikių atžvilgiu ir gyvenime. Bet jo išverstajame lenko Jokūbo Vujeko *Postillos* tekste rašoma, Juozo Jurginio žodžiais, kad „eretikus ir bedievius reikia karti, deginti ir kitokiais būdais naikinti".*(7)* Tolerantiškas lietuvis tarnauja militantiško hegemonizmo perdavimo diržu. (Ar nebebuvo alternatyvų, ar savigarbos trūkumas?).

Represyvaus galvojimo apogėjų Lietuvoje-Lenkijoje išreiškia švedų kilmės karalius Zigmantas III Vaza 1621 m. seime, kada jam buvo pasiūlyta politiniais sumetimais padaryti protestantams nuolaidų: „Tegul žūna Respublika, tegu žūnu aš ir tu, senatoriau, negu religija ir Dievo garbė būtų užgauta ar turėtų kokį nuostolį".*(8)* Joks jogailaitis karalius, užaugęs ankstyvesnės Lietuvos-Lenkijos politinės kultūros įtakoje, nebūtų galėjęs taip kalbėti. Zigmantas Vaza, tuometinės Vakarų religinės kultūros produktas — vokiečių jėzuitų auklėtinis, pagal šį principą, kiek galėdamas, valstybei vadovavo (gerokai ją susilpnindamas, nes pradėjo griauti nekatalikų, ypač rusų ortodoksų, lojalumą valstybei: religinė diskriminacija gamina kūrą 1648 m. Ukrainos sukilimui, su kuriuo ima drebėti Lenkijos-Lietuvos pamatai).

Senoji tolerancija, rėmusis lietuvišku gentiniu principu: „Kiekvienai *grupei* jos papročiai", išsisemia su 1596 m. Brastos unija, ambicingu projektu į Katalikų bažnyčią įjungti, su šiek tiek autonomijos, rusus ortodoksus. Religinė tolerancija nuo šiol laikysis lenkišku luominiu dėsniu: „Kiekvienas bajoras *individualiai* gali daryti beveik viską, ką jis nori". 1573 m. Varšuvos seimo deklaracija bajorai pažada vienas kito nepersekioti dėl jų religinių pažiūrų ir palieka sau teisę nustatyti, ką jų žmogiškoji nuosavybė — baudžiauninkai — turi tikėti. Pliuralizmą ir toliau nuo totalizuojančių ideologijos užmačių gina tik politinė tradicija.

„Eretikų ir bedievių" atžvilgiu pliuralistinė Lietuva iš Vakarų plaukiančiai kraujo ir ugnies bangai vis dėlto nepasidavė: jų nužudytas tik vienas kitas (1611 m. heretikas

Frankus, 1689 m. bedievis Liščinskis). Protestantų bažnyčių sukūrenta, XVI a. gale ir per beveik visą XVII amžių, kiek žinoma, nedaugiau dešimties. Ideologinio agresyvumo krašto viduje kreivė tiksliausiai atsekama iš elgesio su raganomis (iš už raganavimą sudegintųjų 75 procentai Lietuvoje — moterys).*(9)* kadangi jų teismų, nors ir nepalyginti mažiau negu Vakarų Europoje ar net Lenkijoje, vis dėlto skaičiuojama šimtais, o ne vienetais, kaip heretikų ir ateistų.

Nuo pirmosios žinomos sudegintos raganos „nelaisvosios moters Ulijonos" 1566 m. iki 1613 m. težinomi du raganų nužudymai, 1614-1629 m. septyni, 1630-1649 m. šešiolika, 1650-1699 m. dvidešimt vienas, 1700-1749 m. aštuoniolika. Raganų deginimo suintensyvėjimas nuo 1614 m. galėtų būti siejamas su tais metais pasirodžiusiu *Raganų kūjo* — inkvizitorių vadovėlio — lenkiškuoju vertimu, o šios veiklos viršūnė 1630-1649 m. su popiežiaus Grigaliaus XV 1623 m. kovo 20 d. bule, kurią vyskupas Valančius šitaip išverčia:

> Gavę tikrą žinią ir gerai reikalą perkratę, pagal gausumą apaštališkos mūsų galybės tuo raštu įsakom ir liepiam, kad, dasekę žmogų, tikėjimo išsižadėjusį, su velniu sandarą padariusį, per burtus ir žavėjimus vieną ar keletą žmonių numarinusį, tuojau paduotų šiaipjau teisdariams, arba sūdžioms, katrie jį pagal didumą kaltybės turi tokį koroti.

„Minėdamas tą popiežiaus raštą", tęsia Valančius, „ketvirtasis (Žemaičių vyskupo) Jurgio Tiškevyčios su kunigais susirinkimas (1647) šiuos žodžius ištarė: ‚Žavėtojai, burtininkai ir visi, kokia nors eile sandarus su velniais darantys, turi būti *kankinti ir iš draugystės žmonių išnovyti'* ".*(10)* Lietuvos teismų aktuose raganavimu apkaltintųjų kankinimas ugnimi ar instrumentais minimas 1630 m. ir galėtų būti minėtosios bulės paskatintas. Kankinimas XVII amžiuje tampa rutiniškas rimtesnių raganų teismų elementas, jo dėka randasi daugiau raganų bendradarbiavimo: kankinamieji apskundžia kitus (aštuonis, penkiolika, dvidešimt devynis trijose XVII a. antrosios pusės bylose).

XVII a. pradžios (1615) raganavimo bylų aktai dar kartais leidžia pajusti pirmykščias, prieškrikščioniškas jėgas, atšliaužusias iš gleivėto chaoso prieš suprantamo pasaulio įsitvirtinimą:

> S. Sūnėnienė kvietė teisėjus į savo namus, žadėdama parodyti kerus. . . „Čia aš juos slepiu ir maitinu", — sakė kaltinamoji. Teisėjai reikalavo parodyti patį kerą. Moteris ėmė aiškinti, kad jos kerai ne visada šliaužioją ir ne visada jie matomi. Jie gimdo tik vieną kartą per metus, panašiai kaip bitės, ir kerėti galima tik vieną kartą. Esąs ir toks laikas, kada kerai graužia pačius kerėtojus, bado juos tarsi ylomis, kankina ir kandžioja. . . Visi trys įskųstieji buvo sudeginti. *(11)*

Svarbu pažymėti, kad raganų persekiojimo viršūnė pasiekiama dar galinga atrodančioje (nors karuose ekonomiškai išsieikvojusioje) Lietuvoje, 1610 m. su Lenkija pajėgusioje užimti Maskvą, jau katalikams pasiekus neabejotiną persvarą prieš protestantus krašto viduje, ir kelis dešimtmečius prieš Lietuvą nusiaubusias 1655 m. rusų ir švedų invazijas. Raganų persekiojimo sužydėjimas *nėra* tų 1655 m. nelaimių pasekmė, bet jau prieš tai įsipavidalinusios represyviosios sistemos rodiklis. Raganų teismai Lietuvoje nebuvo religinės kovos (tarp apytikriai lygiųjų), bet religinės hegemonizacijos (vienos religijos stiprėjančios persvaros prieš kitas) proceso dalis, nors tie teismai ir nebuvo religinių institucijų, kaip Vakarų Europoje, organizuojami, o tik jų atstovaujamos kultūros, ypač XVII a. antroje pusėje, veikiami. Represyvioji sistema nebuvo atsakymas į valstybės smukimą, bet viena iš jo priežasčių.

Lietuvos patirtis skatina suabejoti Keith Thomas teze, kad Anglijoje raganų persekiojimas reformacijos laikotarpiu sustiprėjęs iš dalies dėl to, kad buvo prarastos anksčiau katalikų ritualo struktūruotos jausmo išreiškimo galimybės.*(12)* Jei Lietuvoje raganų pleškinimas pasiekia savo viršūnę katalikų restoracijos metu, tai ta tezė, stokodama universalumo, tampa mažiau įtikinanti ir Anglijos atveju. O

tuo pačiu susilpnėja ir teoretinis argumentas už ritualizmo reikalingumą.

Iracionalumo sistematizavimas, mistinių jėgų mobilizacija

Septynioliktojo amžiaus antrosios pusės negausioje lietuvių poezijoje ryškiausia tema — skausminga Dievo bausmė už žmonių nuodėmes, dėl kurios kenčią ir nekaltieji. Pranas Šrubauskis (1616-1680):

> Regim ant mūsų taip sunkią koronę,
> Nupuol už griekus visokiame stone,
> Išbarstė žmones, pavargo ponystė,
> Nupuolė labai mūsų karalystė.
>
> Tūkstantis žmonių ing nevalią varė,
> Švedas, maskolius kalinius pridarė,
> Sunkią koronę visi apturėjo,
> Nekalti žmonės krauju apsiliejo.*(13)*

Didikai, atgailaudami už nuodėmes (ir galbūt jausdamiesi kalti ir dėl valstybės nuopolio) laidojasi po puošnių, savo pastatytų bažnyčių slenksčiais, kad maldininkų minios mindžiotų brangų akmenį virš jų kaulų. Šioje savęs įspūdingiausiu galimu būdu niekinimo atmosferoje galėjo liaudyje praplisti, turbūt religinių brolijų organizuojamas, Motiejaus Valančiaus aprašytasis žmonių plakimasis bažnyčiose. Dievo namai tai veiklai tiko, nes jau buvo tapę bausmės vykdymo vieta — juose atgailauja kai kurie nubausti už raganavimą (tris kart savaitėj klūpo prie altoriaus ir per pakylėjimą plakasi — 1702), prie jų durų įrakinami į kaladę už bažnyčios nelankymą, svetimoteriavimą ir pan.

> Kitą kartą visi katalikai gebėjo už savo nusidėjimus patys save šveisti. Svetimoms šalims tą paprotį pametus, Žemaičiai ilgai dar nemetė. Kaipogi visi, plaktis norintys, užvis didžiojoj nedėlioj, bažnyčioj savo parakvijos eidavo į pereinamąją zakristiją viršutinius drabužius nusivilkti ir maišais apsimaustyti. Tie maišai buvo erti, dengė visą kūną žmogaus,

tik rankoms, nosiai, lūpoms ir akims buvo prapiautos skylės, o nugaroj tyčiomis prakirptas prarėžiukas. Įlindę į tokius maišus, ėmės šikšnogalius, arba strikgalius, ir sustojo į dvi eili. Tuojau vadovas, kryžių pagavęs, žengė per slenkstį, o visi jo pasekėjai įkandin tvylino. Didžiojoj pertnyčioj, atėję pas grabą Kristaus, o kituose laikuose vidury bažnyčios suklaupę, pirma biskelį meldės, paskiau vadovas skaitė balsu septynias psalmes Dovydo, kiekvieną eilę perskaitęs, truputį apsistojo, o tuo tarpu maišuotieji dyžė mažne nuogas savo pakalas. Taip vadovas, psalmes perskaitęs, kalbėjo litaniją visų šventų,, o maišuotieji, atsakydami *melskis už mus*, vien raižė sau per kuprą, nekurie taip stipriai, jog ir kraujas tekėjo. Išsipėrę grįžo į zakristiją, padėję maišus ir apent savotiškai apsidarę, ėjo kur tinkami. Tam būriui savo darbą atlikus, kitas išėjo į bažnyčią — ir taip darė per kiauras dienas.*(14)*

Bajorų galia saugi. Beteisė liaudis išmokyta pati save plakti. Negalima visais atvejais prileisti, kad savibaudos įugdymas žemesniuosiuose luomuose naudingas privilegijuotajam, nes neutralizuoja gynimosi prieš socialinę skriaudą potencialą. Islame tie, kurie patys save, anot Valančiaus, „šveičia", entuziastiškiausi ir kitus, dažnai savo valstybės valdančiuosius, žudyti (iš vienos tokios sekto̧s vardo yra kilusi „asasinų" sąvoka prancūzų ir anglų kalbose). Lietuvių dvasinė struktūra kitokia negu iraniečių. Koks šimtmetis plakimosi bažnyčiose galėjo sutvirtinti religinguose kaimo vyruose nuolankumo aukštesnėms jėgoms įpročius, nevisiškai sėkmingai (kaip liudija nuolatiniai kaimiečių sukilimai) įugdytus baudžiavos. Ar jis galėjo duoti ką nors daugiau negu polinkį savyje ieškoti kaltės net ir už visuomenės trūkumus? Vis dėlto įgūdis pačius save bausti teikia šiek tiek moralinės iniciatyvos ir „paprastiems žmonėms" ir laikytinas psichologiškai „pažangesniu" reiškiniu už vėliau jį, atrodo, pakeitusią pasyvią pragaro bausmės baimę. Apie bet kokį kitą „pažangumą" tuometinėje Lietuvoje negali būti nė kalbos.

Valančius nenurodo, kada šis (jis mini tik vyrus, gal tuomet giliau bažnytinės kultūros veikiamus) *agresyvumo į save*

nukreipimas Lietuvoje įsitvirtino. Vakarų Europoje jį XVI amžiuje buvo atgaivinę jėzuitai, bet XVII a. pradžios lietuvių elgesio bažnyčiose aprašymai jo dar nemini. Paprotys, Žemaičių vyskupo uždraustas tik 1779 m., galėjo rasti žmonėse atbalsio XVII a. antroje pusėje, Lietuvą ištikus daugeliui nelaimių, kada krikščionys (ir ne tik krikščionys, bet, šimtmečiu anksčiau, panašiomis aplinkybėmis, ir kinų konfucionistai, kuriems toks galvojimas apskritai buvo visiškai svetimas) ieško savyje kaltės, paaiškinančios jų kentėjimus.

XVII a. antroje pusėje gilėja krikščioniškos tradicijos įtaka kaip kitur, taip ir raganų teismų turiniui. Pakinta, jų persekiotojų vaizduotėje, raganų veiklos organizacija: *iracionalumas sistematizuojamas*. (Tai Vakarų Europoje pasiekta XV amžiuje.) Teismų aktuose raganų veikla perdirbama iš archaiškos individualios praktikos į satanizuotą kolektyvinę organizaciją, jai pagaminami (nuo 1655) vadovaujantys velniai, vyresniųjų raganių ar raganų hierarchijos, skraidžiojimas oru į bendruomenės susirinkimus, kolektyviniai ritualai. Velnių organizacijos atsiradimas — vienintelė socialinė reforma šio laikotarpio itin reformų reikalingoje visuomenėje. (Šalia šios galingos organizacijos, gyventojų skaičiui mažėjant, plečiasi tik vienuolynai ir religinės brolijos.) Anksčiau minėtas tik vienas izoliuotas 1563 m. velnias, kažkaip atsitiktinai išmokęs kaunietę raganauti (velniai pirmiausia pasirodo Vakarų kultūros miestuose), XVII a. antroje pusėje velniais, pavadintais krikščioniškais vardais Povilas, Gabrielius, Jokūbas ir Petras, pildosi valstybės teismų aktai.

XVII a. antroje pusėje (1655) raganų pasaulis atkuriamas hierarchiškos visuomenės ir jai vadovaujančių dvasinių asmenybių pavidalu:

> . . .ponios Izabelės Plocharskos-Burbienės, pono Mikalojaus Burbos našlės, Gaurelių dvare pastoviai gyvena daug kerėtojų. . . tardoma rykūnė paaiškino, kad jos ponia I. Burbienė pavydėjusi Šostovickiams Lubių dvaro ir, norėdama pati tą dvarą turėti, nutarusi visų pirma mirtinai susargdinti

ponią O. Šostovickienę. Tai ji dariusi ne tik su rykūne, bet ir su visa savo kompanija, kuriai priklausančios 8 raganos. . . Priėjus prie akivaro (Pakviščio pelkėje), kaltinamoji rykūnė įmetusi ten skaras, o Mykolas Balandis jas užkasęs. Po to visos raganos sakiusios tokius žodžius: „Jūs, visi velniai, mūsų dievai ir mokytojai, ypač tu, Gabrieliau, mūsų mokytojau ir globėjau, kuris esi šio namo ponas ir šeimininkas, tau atiduodame ir pavedame ponią O. Šostovickienę, kad ją globotum: kad ji nuolatos džiūtų, sirgtų, bjauriai atrodytų, lavonu virstų. . ." Po šios ceremonijos ponia I. Burbienė važiuota, o kitos raganos pėščios grįžusios namo.*(15)*

Tamsiosios jėgos konsoliduojamos į sistemą, atitinkančią visuomenės praktiką, nepaliekant nieko gamtos spontaniškumui. Vis dėlto tos velnystės Lietuvoje kur kas mažiau negu Vakarų Europoje: 8 atvejai iš 97 patikimai dokumentuotų bylų.*(16)* Ir ji Lietuvos (kaip ir Anglijos) sekuliariniuose teismuose mažiau patologiškai įsivaizduota negu kontinentalinės Vakarų Europos dominikonų vestuose Inkvizicijos procesuose: lytinių santykių su velniais lietuviškuose raganų teismuose nėra. Paskutinis velnias tuose teismuose pasirodo 1771 m., t. y. kai jau buvo nustota (po 1731) raganas deginti.

Sekuliarinio elito kultūros emocinius užtaisus išduoda valstybės pareigūno 1688 m. skundas prieš teisėją, įtartą rašiusį ateistinę knygą. Mus domina ne tai, kad apskųstasis sudegintas (tai vienkartinis, netipiškas įvykis), bet barokiška retorika, matyt, pakankamai galinga kitus bajorus įtikinti, kad priimtų, net prieštaraujant Lietuvos įstatymams, vieno iš jų pačių mirtimi nubaudimą:

> Juk tai, gal geriau ir neminėti, karališkojo majestoto didybės įžeidimas, tai tėvažudystė, motinžudystė, broliažudystė, vaikažudystė, šventvagystė, nukrypimas nuo religijos, arijonų piktažodžiavimas, tai raganavimas, nužudymas iš pasalų ir visa tai, kuo žmogaus luošumas gali piktai ir sąmoningai nusižengti, visi šitie nusikaltimai drauge sudėti negali būti palyginti su šiuo Dievo įžeidimu.

. . . . . .

O dėl taip biauraus Dievo įžeidimo turėtų sukilti ir stoti ginti Dievo visi: angelai ginklais, oras visa savo erdve, sapnas pranašystėmis, viešpats Dievas savo asmeniu dangaus priešakyje, pašaukdamas atsarginę kariuomenę iš numirusių ir savo sparno saiku atseikėdamas teisėtumą. Kad taip didelis Dievo įžeidimas nekristų kerštu visai valstybei, Dievo rūstybei atitolinti reikia parodyti ryžtingumą bedievio ateisto atžvilgiu. Tegul žemė paniekina dulkes to, kuris panieką rodė dangui [teismo procese buvo siūloma jo pelenus iššauti iš patrankos], išniekintojų vadas turi gauti atpildą už savo darbus*(17)*

Jei šis religinės kilmės stilius, sproginėjantis kolektyvinės atsakomybės baime, mistiškom jėgom ore ir sapnuose, mirusiųjų mobilizavimu ir „karališkojo majestoto" primatu pasaulio vertybių sąraše, infiltruoja sekuliarines komunikacijas, juo, be abejo, pamokslaujama ir bažnyčiose.

Jei ankstyvesniajame laikotarpyje, 1592 m. Vilniuje, Venecijos pasiuntinio Pietro Duodo pranešimu, toleruojamos 72 religijos,*(18)* tai dabar galvojama, Jono Kazimiero Bžoskos skundo prieš Kazimierą Liščinskį 1688 m. žodžiais, kad: „Niekas labiau karalysčių neišardo, apsileidus valdovui, kaip sektos" ir, apverčiant atgal valstybės įstatymų evoliuciją į asmeninę atsakomybę, įvykusią XVI amžiuje, gąsdinama kolektyvine bausme: „valstybei gali tekti tokias kaltes [t.y. kitų religijų pakentimą] išpirkti savo krauju".*(19)* O juk Lenkijos-Lietuvos valstybė stipriausia buvo kaip tik tada, kai ji plačiausiai toleravo.

XVIII a. pradžioje — tamsiausiame lietuvių kultūros laikotarpyje — į kaimus, skandalingai pavėlavę, iš Vakarų atkeliauja incubai ir succubai:

Apie tris šimtus šeimų, turėdamos namuose įsimetusius vyriškus ir moteriškus demonus, ir per išpažintį, ir ne per ją mus prašė pagalbos prieš juos, kad juos išvarytume. . . Tarp šventvagyste nusikaltusių buvo ir toji moteris, kuri, *nors mažametė būdama,* daugelio tūkstančių demonų akivaizdoje su

dviem demonais sudarė moterystę dažnai jiems kaip vyrams atiduodama moterystės prievolę. . .*(20)*

Jeigu vaikai galėjo tokiomis vizijomis gyventi, tai kas jiems turėjo būti suaugusiųjų (gal tuos pranešimus rašiusių jėzuitų) į galvą kalama?

Religiniai disidentai smarkiausiai užslegiami XVIII a. pirmoje pusėje (1717 m. įstatymu apribojamos jų politinės teisės ir „paskelbta, kad uždaroma protestantų bažnyčios, o protestantizmą išpažinti leidžiama tik privačiai").*(21)* Niekas nebekritikuoja baudžiavos: disidentizmas tapęs didesne blogybe už akivaizdžiausią išnaudojimą ir skriaudą. Juo nepajėgesnė valstybės organizacija, juo daugiau tikimasi iš ideologinio monopolio.

XVII a. pabaigoje ar XVIII a. pradžioje Lietuvoje išplitę pakelės ir sodybų kryžiai reiškia galutinį katalikybės įsišaknijimą liaudies sąmonėje, ideologinę kaimo konsolidaciją. (Kryžiai paplitę tik etniškose lietuvių, ir tai tik katalikų, teritorijose.) Lietuviškasis liaudies kryžius visų pirma — kentėjimo priėmimo ir kenčiančiųjų atjautimo simbolis. Kryžių pasklidimas liudija ir rezignacijos įsivyravimą. (Kryžius *liaudžiai* taps veiklos vėliava tik nuo 1831 metų, istorinės atminties įrašu dar vėliau.) Bet vis dėlto su savo kuriamais kryžiais „paprastų žmonių" Lietuva pirmą sykį į savo rankas paima šiek tiek iniciatyvos krikščioniškosios religijos sferoje. Tai vidinio išsilaisvinimo pradžia pačiose nuosmukio gelmėse.

Turbūt neatsitiktinai kryžiai išpopuliarėja maždaug tuo pat metu kaip ir plakimasis bažnyčiose. Transcendencijos ženklai įrašomi ir į kūną, ir į peizažą. Abiem atvejais tai iš dalies kalama kaip vinis į protestantizmo karstą, iš dalies spontaniška askezės ir estetinio jausmo banga. Kryžiai, vyriškos religinės veiklos instrumentas, galėjo būti naudojami — sąmoningai ar ne — ir raganų egzorcizmui, nepriklausomų moterų paklusnumo skatinimui. (Šią hipotezę sugestijuoja koreliacija tarp raganų teismų gausumo Žemaitijoje ir

dažnesnio kryžių išplitimo — kaip teigia P. Galaunė apie XIX a. pirmąją pusę — tame pačiame regione.)

Lėtas sistemos saulėleidis

Antrojoje XVIII a. pusėje prasideda legalinės gynybos prieš raganų žudymus konstruavimas: 1752 m. Žemaičių vyskupas užgina pasauliečiams be jo žinios rengti raganų teismus. Pusė XVIII a. antros pusės likusių raganų bylų yra prieš raganavimu apkalbėjusius, kurie (o ne raganavimu apkaltintieji) teismo baudžiami. 1776 m. valstybė uždraudžia teisminius kankinimus ir raganų mirtimi baudimą. Artėjama prie Apšvietos amžiaus ir teisinės valstybės.

XVIII a. antroje pusėje smarkiai pagausėja lietuviškų knygų leidyba. Raštingumas plečiasi, tik raštai, kuriuos katalikiškoji Lietuva gauna skaityti, nebėra Sirvydo pamokslai, bet Olševskio graudenimai. Sirvydas pirmoje XVII a. pusėje lietuviškai rašė visai tautai, įskaitant ir jos intelektualinio sluoksnio lietuviškai kalbančiuosius. XVIII-me amžiuje lietuvių kalba religinėje kultūroje redukuota liaudies lygin ir (iki paskutinio dešimtmečio) ją šviečiant tik siekiama ją sutvirtinti jos tamsume. Nuo Sirvydo svarstomų gyvenimo nesubrendusiame „sviete" problemų dėmesys nugrimzta į „pragaro" kančias, su fiziniu sugestyvumu aprašomas iki XIX a. pabaigos kaime ir gal ypač mažuose miesteliuose skaitomose peklos knygose.*(22)*

Populiarioji pedagogika remiasi bausmės principu. Pirmajame Didžiosios Lietuvos elementoriuje *Mokslas skaitymo rašto. . .* (ankstyviausias egzempliorius išlikęs iš 1763 m.), šalia religinės medžiagos „tėra vienas rykštę garbinantis eilėraštis. . .":*(23)*

> Rykštė pavaro razumą ing galvą,
> Moko poterių ir piktos kalbos gina.
> .....
> Rykštė, kad *vaikelį motina plaka,*
> Išgelbės tikrai dūšią jo iš peklos.

Rykštė vaikelius pavaro ing dangų.*(24)*

Vaikų baudimas dar nebuvo aktualus pirmajame iš viso lietuviškame elementoriuje, Mažvydo katekizme 1547 m., nei jį randame skelbiamą tuo pačiu metu, tačiau protestantiškoje Prūsų Lietuvoje parašytuose Donelaičio *Metuose.* Bet Didžiojoje Lietuvoje ir protas („razumas"), ir išganymas („iš peklos") remiasi autoritetine bausmės baimės įpliekimo psichologija. Kad išjudėta gausiai leisti elementorius (14,500 egzempliorių iki 1790 m.) ir kad juose taip pabrėžiama fizinė bausmė, leidžia įžvelgti sustiprėjusį dėmesį ne vien suaugusių, bet ir vaikų kontrolei. Taip lietuvių knyginėje literatūroje atrandamas vaikas, prasideda (moterims jau „nusisukus nuo raganavimo") religijos feminizacija, „motinos ir vaikelio" centralumas religinių rūpesčių tarpe.

Viename iš XVIII a. Didžiosios Lietuvos bestselerių (nuo 1753 m. iki knygos leidimą sustabdžiusio vyskupo Valančiaus pasirodė apie 20 laidų), Mykolo Olševskio *Bromoj atvertoj ing viečnastį*

> svarstoma: kiek ant adatos galo gali tilpti velnių; ar žmonės kelsis iš numirusiųjų su barzdomis ar be barzdų; ar dievas turėjo išmintį, kol nebuvo gimęs; ar siela nusideda, ar tiktai kūnas; kas būtų buvę, jeigu Ieva būtų nusidėjusi be Adomo. . . Kas prieš kunigą nukelia kepurę, gauna penkias dienas atlaidų.*(25)*

Tai vis dar atgal, o ne pirmyn žvelgiąs, rezignaciją skatinąs hegemonizmas. Jį sukrečia, iš vienos pusės, socialiniai pakitimai — XVIII a. paskutiniojo trečdalio valstiečių sukilimai; iš kitos pusės, iš Vakarų ateinančios Apšvietos amžiaus ir vėlesnės demokratizuojančios įtakos.

Represyviosios sistemos balansas

Represyvioji sistema Lietuvoje menkai disciplinavo privilegijuotąjį luomą, nesuvaldydama jų chaotiškos laisvės

sampratos, savanaudiškumo, nesugebėjimo bendradarbiauti. Jos ašmenys smigo į heretikus, liaudį ir moteris (kurios šio dėmesio iki XVIII a. vidurio atrodo labiau reikalingos negu vyrai).

Skaičiais mažiau gausus, teoretiškai neturtingas, palyginant su Vakarų Europa raganų teismų išvystymas ir beveik nekruvinas susidorojimas su religinėm herezijom sugestijuotų hipotezę, kad visa represyvioji sistema Lietuvoje buvo mažiau intensyvi (ji ir įvesta vėliau, ir turėjo grumtis su jai priešinga politine kultūra, kurioje bajorai buvo beveik nepaliečiami ir jie galėjo apsaugoti, ką jie norėjo),*(26)* ir todėl jos išliekančios pasekmės žmonių charakteryje ir kultūros evoliucijoje irgi galėjo būti mažiau gilios.

Represyviosios sistemos evoliucinis potencialas Lietuvoje buvo išeikvotas statiškos hegemonijos gynyboje, be naudos tiek krašto kultūrai ir valstybei, tiek jų vystymosi galimybėms. Skirtingai nuo kai kurių kitų atvejų ankstyvojoje moderniojoje Europoje, represyvioji sistema Lietuvoje nieko pozityvaus — kaip raštingumo pakilimo, tobulesnės visuomenės organizacijos, gilesnės individų jaučiamos veiklos būtinybės, atsakomybės jausmo ir juo vadovavimosi kasdieniniame gyvenime — su savimi neatnešė.*(27)* Ji liko paviršutiniu, išorinėm bausmėm ramstomu, konservatyvuojančiu, bet ne aktyvuojančiu, be utopinio ar laisvinančio aspekto, reiškiniu. Nesuformavo ji nei jėgų savo pačios priverčiamosios aparatūros išmontavimui (kaip kad padaro kiekviena save gerbianti sistema); tokios jėgos turėjo ateiti iš šalies — arba iš kitų kraštų, arba iš jos esmiškiau nepasiektųjų.

Represyviai sistemai Lietuvoje atlikus savo darbą, buvo laimėta tiek nedaug, kad (su vienintele bažnytinės architektūros išimtimi) viską reikėjo pradėti iš naujo. Tarp 1650-1750 m. nebuvo padaryta beveik nieko, ant ko būtų galima statyti ateitį.*(28)* Ir nors tai buvo iš dalies ilgalaikių karų, bado ir epidemijų pasekmė, represyvioji sistema (kuri prisidėjo prie tų karų išprovokavimo ir jų nepasisekimo) irgi

skatino energijos sustingdymą ritualiniuose veiksmuose, užgožė ankstyvesniuosius modernizacijos impulsus.

Kraštas galėjo būti pažangesnis už Vakarų Europą tik jo tolerancijos — 1550-1580 m. — amžiuje, kuomet dar buvo remiamasi autentiška, iš pagoniškųjų laikų kilusia lietuvių tradicija, struktūrinėm lietuvių gyvenimo būdo stiprybėm. Represyviųjų sistemų tarpe Lietuva-Lenkija (pasiskolinusi kai ką, kas tose sistemose blogiausia, bet menkai įgijusi jų intelektualinės energijos, idėjinio intensyvumo) tepajėgė tapti juoko objektu.

Nauja kryptis, senosios kaukės

Tokios asmeninės disciplinos, kurią anglai įgijo XVII a. gale ir XVIII a. pradžioje, ieškojimo žymių Didžiosios Lietuvos lietuviškai kalbančiųjų kultūros istorijoje užtinkame tik XIX a. antroje pusėje. 1853 m. aštuoniolikmetis, dar net ne klierikas Antanas Baranauskas sau susirašo taisykles „kasdieniams užsiėmimams, pramogoms ir kitiems dalykams":

> 1) . . . pasaulio suklaidintų mano proto ir širdies kitaip neįmanoma *sugrąžinti į pirmykštį kelią,* kaip tik įvedus *visur griežtą tvarką* ir viskam nubrėžus deramas ribas. 2) Negerti degtinės. . . 3) Nerūkyti. . . 4) Laikytis griežtos dietos. . . 5) Laikytis tylos. . . 6) Laikytis tvarkos valgymo laiko ir vietos atžvilgiu. . . 7) Kasdien tuo pačiu metu keltis. . . Atliekamu laiku skaityti naudingas knygas arba rašyti, kiek galint saugojantis dykinėjimo, kaip viso pikto šaltinio. Tuo pačiu metu gulti. . . 8) Su niekuo, nei su kolega, nei su kuo kitu bet kokio luomo, neįsivelti į vaidus. . . 9) Apie nieką niekados blogai nekalbėti, o ką turiu kalbėti, tai kad pirma būčiau tikras to žodžio nauda arba pasekmėmis nutylėjus. 10) Labiausiai saugotis melo — laikantis pažado, neplėšiant kito šlovės, nes prarastas pasitikėjimas negrįžta, o kas jo neturi, nelaimingiausias pasaulyje. . .*(29)*

Kai kas galėtų galvoti, kad čia tolimesnis žingsnis represyviosios sistemos raidoje — jos internalizavimas. Aš

matau čia ankstyvesnei represyviajai sistemai priešingą principą: ne kolektyvinė organizacija žmogų disciplinuoja, bet jis pats, pajutęs asmeninį poreikį, kuria, kaip Benjaminas Franklinas XVIII amžiaus Amerikoje, savo paties metodą sau pačiam disciplinuoti. Nors Baranausko įsakymų sau turinys visiškai tradicinis ir tikslas— tik „sugrąžinti į pirmykštį kelią", vis dėlto jis *pats sau įsako* (tiesa, neperdaug sėkmingai, kol tų įsakymų sau neparemia institucinė bažnyčios struktūra, kurion save klusniausiai įsirakina, ramia sąžine darydamas tik tai, ką jam jinai liepia).

Panašių, nors ne taip griežtai išreikštų, savęs disciplinavimo pastangų įžvelgiame ir Kudirkos biografijoje, ir Maironio poezijoje. (Pirmasis iš jų visų, spėčiau, galėjo būti Daukantas.) Tuo ne išorinės sistemos tvarkomu, bet savo discipliną sau, individualiai ar kolektyviai, susieškančiu charakterio tipu remsis atgimstančios Lietuvos iš kaimo kilusios inteligentijos kultūrinė ir visuomeninė dinamika.

Maironio žodžiais:

> Nei vaitoti, nei verkti nepratę visai,
> Vien atstatom krūtinę, apkaltą ledu. . .*(30)*

Bet represyviosios sistemos kaukę dar užtinkame įaugusią XX amžiaus pradžioje, kun. Julijono Lindės-Dobilo aprašytame kaimo lietuvio charakteryje:

> Nemaž nereikia įsileisti giliai į tyrinėjimą lietuvio sielos, jo stačiai vaikiško naiviškumo, su kuriuo jis tiki ir gerbia kiekvieną dalyką, kartais vos-vos šešėlį šventumo teturintį, jo rezignacijos be galo, su kuriuo [sic] jis velka dūsaudamas ir šniokšdamas tankiausiai nereikalingos tikybos naštą, jo pasiaukojimo, nežinančio ribų ir išminties, kada to reikalauja ta pati naiviška jo tikyba, jo palinkimo kankinti savo ir taip jau nuvargintą, sunykusį ir išdžiūvusį kūną, susisiekiančio su noru sudraskyti save į kąsnelius;. . . užtenka pažvelgti į vieną antrą lietuvio veidą ir viršminėtoji mintis stovi kaip gyva prieš tave.*(31)*

IŠNAŠOS

1) Viename iš Lietuvos metraščių didžiuojamasi, kad tos metraščio versijos globėjo prosenelis pirmasis atvedė krikščionybę dar pagoniškon Lietuvon. O apsikrikštijęs jis todėl, kad kažkoks tipas, kurio dukterį jis užsimanė vesti, pastatė tokią sąlygą.

2) „Žydžiuojančiųjų erezijos", skleidusios „racionalizmą, deizmą, okultizmą, net ateizmą", žymiausia „rėmėja buvo Radvilo Juodojo duktė, ištekėjusi už Podolės vaivados Maleckio". Stasys Yla, *Šiluva žemaičių istorijoje: I* (So. Boston, Mass.: Krikščionis gyvenime, 1970), p. 85. Arijonai buvo globojami Onos Radvilaitės Kiškienės ir jos sūnaus Jono dvaruose. Ingė Lukšaitė, *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje* (Vilnius: Mokslas, 1980), p. 30. Sofija „Vnučkienė išsiskyrė iš kitų ponų tuo, kad jai labiau rūpėjo nepalikti liaudies ‚stabmeldystėje'. Atrodo, ji buvo paveikta Lenkijos ‚čekų brolių' ir kitų sektų, kurios įsakmiai reikalavo atsisakyti turtų ir garbės, dalytis su liaudimi tuo pačiu gyvenimu, ta pačia religija". Yla, *op. cit.*, p. 126.

3) Lukšaitė, *Radikalioji reformacijos, op. cit.*, p. 24 (1567 m.). Nors pats galingiausias Lietuvos didikas šį egalitarizmą rėmė, kiti, silpnesnių nervų, privilegijuotos klasės žmonės (bet tik po jo mirties) tai interpretavo kaip Jonas Katkevičius Augustui Rotundui 1568 m.: „Visa, kas šventa, yra suniekinta ir atiduota spręsti *tamsios liaudies užgaidoms ir valiai, kad visiems būtų leista visa.* Nebekenčiu tad daugiau kalvinu vadinamas". Yla, *op. cit.*, p. 96. Mano pabraukta.

4) Juozas Jurginis ir Algirdas Šidlauskas, *Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.)* (Vilnius: Mokslas, 1983), p. 78.

5) Šitokios disciplinos išsivystymo analizę randame Michael Walzer knygoje *The Revolution of the Saints: A Study on the Origins of Radical Politics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965).

6) *Lietuvių enciklopedija*, t. XXIV, p. 384.

7) Juozas Jurginis, *Lietuvos krikštas. Feodalinės visuomenės socialinės ir kultūrinės raidos studija* (Vilnius: Mokslas, 1987), p. 29.

8) Jokūbas Kregždė, *Reformacija Lietuvoje* (Chicago: Devenių Kultūros Fondas, 1980), p. 132.

9) XVI a. Lietuvoje žinomas tik vienas atvejis (moteris); 1600-1629 m. 57 procentai už raganavimą sudegintųjų moterys, 1630-1649 m. — 75 procentai, 1650-1699 m. — 71 procentas, 1700-1749 m. — 83 procentai. Statistiniai duomenys apskaičiuoti iš K. Jablonskis ir R. Jasas, *red., Raganų teismai Lietuvoje* (Vilnius: Mintis, 1987). Tik XVIII amžiuje lietuvių priešiškumas moterims priartėja prie Vakarų Europos standartų, kur nubaustųjų už raganavimą tarpe moterų skaičiuojama buvus 80 arba 90 procentų. Žemesnis procentas nurodytas E. William Monter, *Witchcraft in France and Switzerland: The Borderlands during the Reformation* (Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1976), p. 120: aukštesnysis Clarke Garrett, „Women and Witches: Patterns of Analysis", *Signs,* 3 (Winter, 1977), p. 462, ir Nachman Ben-Yehuda, "The European Witch Craze of the 14th to the 17th Centuries: A Sociologist's Perspective", *American Journal of Sociology,* 86 (July, 1980), p. 6.

10) Motiejus Valančius, „Žemaičių vyskupystė", *Raštai,* II (Vilnius: Vaga, 1972), p. 342. Mano pabraukta.

11) Jablonskis, Jasas, *op. cit.,* p. 28.

12) Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (London: Tavistock Publications, 1970), p. 543-549. Abejotinas ir Ben-Yehudos aiškinimas, kad Anglijoje raganų beprotybė buvusi „švelnesnė" negu kontinentalinėje Europoje iš dalies todėl, kad „stipri monarchija padarė mažiau skausmingą anglų grūmimąsi su problemomis, su kuriomis susidūrė Europa" (*op. cit.,* p. 3). Raganų persekiojimas labiau ribotas ir Lietuvoje — tačiau karaliaus valdžia čia itin silpna. (Susilpnėja teoretinis argumentas už stiprios valdžios reikalingumą.) Apskritai istorinės Lietuvos patirtis verčia koreguoti kai kurias Vakarų Europos duomenimis paremtas tezes. Tuo atžvilgiu lietuviškoji medžiaga dar nėra teoretiškai įvertinta.

13) Pranas Šrubauskis, „Giesmė čėsų praėjusių Lietuvoj", in J. Aistis ir A. Vaičiulaitis, *red., Lietuvių poezijos antologija* (1951), p. 118-119.

14) Valančius, *op. cit.,* p. 362-363.

15) Jablonskis, Jasas, *op. cit.,* p. 239, 241-242.

16) Dokumentuose esama užuominų, kad sudegintų raganų turėjo būti žymiai daugiau, negu yra apie jas išlikusių duomenų. 1615 m. byloje kaltinamasis „Gasiulis atsikirto, kad iš Tumelio giminės jau 30 žmonių esą sudeginta už kerėjimus". 1707 m. byloje

rašoma, kad ragana Joniškyje sudeginta „įprastoje vietoje, kur visos raganos deginamos". Jeigu palyginti nedideliame Joniškyje tokia vieta buvo, tai kiek joje turi būti nužudytų raganų, iš kurių tik apie vieną turime likusių duomenų, ir kiek tokių vietų buvo visoje Lietuvoje? Jablonskis, Jasas, *op. cit.*, p. 27, 64, plg. dar p. 384. Net ir atsargiai vertinant šiuos liudijimus, spėtina, kad Lietuvoje galėjo būti už raganavimą, be apčiuopiamų kaltės įrodymų, nukankinta bent dešimt kartų daugiau, negu yra žinomų atvejų, t. y. apie tūkstantį.

17) Juozas Jurginis, *Istorija ir poezija. Kultūros istorijos etiudas* (Vilnius, Vaga, 1969), p. 116-117.

18) Jurginis, *Lietuvos krikštas, op. cit.*, p. 21

19) J. Jurginis, *Istorija ir kultūra, Kultūros pažangos apybraižos* (Vilnius: Mintis, 1984), p. 117.

20) *Op. cit.*, p. 141-142. Mano pabraukta.

21) *Lietuvos istorija/I* (Vilnius: Mokslas, 1985), p. 181.

22) Šiandien sunkoka įsivaizduoti, kad prieš pat *Aušrai* pasirodant Lietuvoje klestėjo masinė rinka tokiai retorikai:

. . . visi biauriausi žemiszki tvaikai nieku yra priesz bjaurumą pekliszkos smarvės, teip rodo rasztuose istorijoje dviejų prietelių, kurie tarp savęs padarė sukalbą ir prižadėjo, katras pirma numirs pasirodįs antrajam, jeigu Dievas daleis, dėl davimo zinios kokeme bus stone. Po praslinkimo nekurio laiko, umai atsidarė cielo duris ir stojos priesz zokoninką numires jo tavorszczius. Pamislyk sau, kaipgi parsiganstumei iszvidęs naktį žmogų degantį ugnyje, apjuosta žalteis. Tas baisus svietys apsakęs priežastį prapulties savo tarė: „mano smarkiausių kanczių palieku cze laszą prakaito nuo kaktos" ir kaipo supuvusį pulį ronos metė ant žemės, tuo pakilo tokia smarvė, jog zokoninks nuo kartybės tvaiko alpo, ir ta smarvė platindamos užkrėte cielą klosztorių, nuo bjaurumo kurios turėjo visi gyventojei iszikelti isz klosztoriaus ant keleta dienų.

I. Pekla arba amžinas pragaras ir giesmes apie kanczias pekloje ir apie keturius paskucziausius daiktus. II. Stebuklai Dievo szventose dusziose czyszcziaus. Surinko ir surasze Žemaitis savo broliams. Treczias spaudimas (Vilnius: J. Zavadzkis, 1879), p. 59.

23) Lietuvos TSR Aukštojo ir Specialiojo Vidurinio Mokslo Ministerija, *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos*

bruožai (iki Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos) (Vilnius: Mokslas, 1983), p. 92.

24) „Kalėdaitis dėl mažų vaikelių", *Giesmė mužikėlio. Iš XVI-XIX a. anoniminės lietuvių poezijos* (Vilnius: Vaga, 1982), p. 220. Mano pabraukta. „Šviečiamojo amžiaus apyaušryje... platus fizinių bausmių taikymas jau buvo anachronizmas. Pvz., visose jėzuitų mokyklose vartojamoje E. Alvaro lotynų kalbos gramatikoje, išleistoje Vilniuje 1739 m., pirmas linksniuojamas žodis — ryklė, o tų pačių metų Venecijos leidinyje — poetas". *Lietuvos mokyklos, op. cit.*, p. 80. Iš šios knygos (p. 92) paimta elementoriaus egzempliorių skaičius.

25) Jurgis Lebedys, *Senoji lietuvių literatūra* (Vilnius: Mokslas, 1977), p. 143.

26) Kaip sekuliarinė politinė kultūra Lietuvoje kartais galėdavo atsispirti prieš raganų persekiojimą, matyti iš dvarininkės, 1655 m. apkaltintos vadovavimu raganų organizacijai, atvejo. Ji galėjo atsisakyti atvykti į savo pačios teismą tuo motyvu, neįsivaizduojamu panašiais atvejais Vakarų Europoje, kad turėjo kitur dalyvauti svarbesnėje (!) byloje. Nėra duomenų, kaip jos byla baigėsi. (Jablonskis, Jasas, *op. cit.*, p. 269). Lietuvos bajorai kartais nepristatydavo į teismą ir savo ūkio žmonių, apkaltintų raganavimu, t. y. rimčiau žiūrėdavo į darbo jėgos išsaugojimą negu į tamsiųjų jėgų pavojų.

Dvarininkė primena Arthur Koestler pasakojimą, kaip jis 1939 m. Anglijoje, prasidėjus karui, gavęs pranešimą kaip priešo pilietis prisistatyti internavimo stovyklon, paprašė pirmiau jam leisti užbaigti knygą, kurią pradėjęs rašyti. Gavęs leidimą, Koestler (kontinentalinis europietis, nesuprantąs anglų stiprybės) sakosi suvokęs, kad Anglija karą pralaimėsianti.

27) Tarp kitų šios sistemos neigiamų pasekmių paminėtinas moterų deformavimas. Jį liudija arkivyskupo Jurgio Matulaičio 1911 ir 1913 m. *Užrašai* (Londonas: Tėvai Marijonai, n. d.; mano pabraukimai):

Ypač reikia saugotis, kad nepaskęstume visokiose moterų kongregacijose, brolijose ir t. t., apsiimdami joms nuolat vadovauti. Tasai vadovavimas taip visą žmogaus laiką paima *ir taip* jo protą apsunkina, *kad jis jau beveik jokio kito darbo nusitverti negali...*

Daugių daugiausia galėtume sutikti atlaikyti moterims rekolekcijas arba būti nepaprastu nuodėmklausiu, bet ir tai su žinia vyresniųjų, veizint, kad tie darbai mus neatitrauktų nuo sunkesnių *darbų ir uždavinių. Už tai turėtume kiek galėdami, stengtis visuomet tarnauti* vyriškai *jaunuomenei, ar tai sodžių ar tai miestų, ypač tai, kuri augštesnėse mokyklose lavinasi. Taip pat reikia noriai apsiimti tarnauti* vyrams, *ypač inteligentams, jų kuopoms ir draugijoms.* (p. 64).

Ir man nelabai patinka, kad kun. Juozas taip paskendo darbuose visokiose moterėlių *įstaigose. Nors ir ten naudingas darbas, bet dar naudingiau darbuotis tarp vyrų, — jie labiau reikalauja kunigų pagelbos. . . tik kartkartėmis, kai yra koks svarbesnis reikalas, patarnauti* moterėlėms. *Galima joms atlaikyti rekolekcijas, kokius keturis kartus per metus išklausyti išpažinties,* tai ir gana . . (p. 117-118).

Represyviosios sistemos suformuotos moterys — neįdomios „moterėlės": su jomis dirbti ir *per lengva,* per menki (ir nevaisingi) jų dvasiniai poreikiai, ir per daug *jėgas išsemia,* nes jos, be jokio reikalo, tiek reikalauja dėmesio, išsiurbdamos, kaip vampyrai, kunigų jėgas, kad jie jau niekam rimtesniam nebetinka. Tai, ko moterims iš tikrųjų reikia, labai nedaug: pagal Matulaičio bendralaikį prancūzų sociologą Emile Durkheim: „Su šiek tiek pamaldumo ir keletu gyvuliukų, kuriais ji galėtų rūpintis, senos netekėjusios moters gyvenimas yra pilnas". „Ji turi mažai (socialinių) poreikių, ir lengvai juos patenkina". *(Suicide: A Study in Sociology* /Glencoe, Ill.: The Free Press, 1951/, p. 215). Anot Matulaičio, „tai ir gana. . ."

Apie alternatyvą represyviajai sistemai, rezervuotą bajorijos moterims — būti dekoratyviai sunaudotoms (irgi paremtą prielaida, kad moteris mažesnis žmogus), XIX a. pirmoje pusėje rašė Liudvikas Jucevičius:

Kokia apverktina mažne kiekvienos jaunos panelės dalia! Kai tik baigia pensioną, tuoj jai suvaržo liemenį, sušukuoja plaukus pagal paskutinę madą, išdabina, išgražina, apkabinėja brangakmeniais kaip kokią aziatę, norėdami tuo būdu padidinti jos žavumą, o davę keletą praktikos pamokų, kaip laikyti kūną, išveda į aukštuomenę, vežioja po balius, po namus ir ten ją aukoja savo ambicijoms,

interesams, iš jos laimės darydami žydišką turgų. Ten jai liepia būti, su tuo elgtis mandagiai, su anuo — abejingai, o dar su anuo atsainiai. Jauna mergaitė, taip mesta į pramogų sūkurį, girdėdama iš visų pusių vien pagyrimus, vien saldžius žodelius, pagaliau pradeda gesti, ilgainiui pradeda patikti pati sau ir patikti toks gyvenimas, o apie rūpinimąsi kilnesniais ir aukštesniais dalykais jau nebenori nė galvoti. Šitaip gyvendama, nors ir turi žavesio bei talentų, tampa betgi nepakenčiama, nes nemoka nieko protingesnio pasakyti rimtesnėje draugijoje, nesugeba atsidėti aukštoms pareigoms, kurias jai ateitis rengia!

Lietuvių literatūros chrestomatija. XIX a. pirmoji pusė (Vilnius: Mokslas, 1986), p. 166-167.

Kaip juokingai toli visa tai nuo XVI a. Lietuvos moterų, nuo reformuojančių aristokračių iki deginamų raganų!

28) Represyviosios sistemos išugdytais klusnumo autoritetui įpročiais naudojosi vyskupas Motiejus Valančius XIX a. viduryje organizuodamas kaimo liaudį blaivybei ir nelegaliai literatūrai platinti. Bet dvasia čia jau kita: Valančius ne bausmėmis grasindamas įsakinėja, bet apeliuoja į žmonių gana blaivų savo papročių ir interesų supratimą; ir tai, ką jis žmonėms siūlo, ne siaurina, o plečia jų gyvenimo galimybes.

Panašiai blaiviai kalbėjo, beveik šimtmečiu anksčiau, Prūsų Lietuvoje, Donelaitis, bet ar tai būtų buvę įmanoma XVIII a. Didžiosios Lietuvos mažiau racionalizuotoje religinėje kultūroje?

29) *Lietuvių literatūros chrestomatija, op. cit.*, p. 242-243. Mano pabraukta.

30) Maironis, *Pavasario balsai* (Vilnius: Vaga, 1976), p. 40.

31) Dobilas, *Blūdas arba Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos mete* (Tilžė: J. Dobilas, 1921), p. 85.

IŠTRAUKOS IŠ CIKLO „KELIONĖ“

VITALIJA BOGUTAITĖ

* * *

Išsitiesiu visu ūgiu pavėsyje.
Ateik ir rašalu
apvedžiok mano kontūrus.
Išsikirpsiu tą žemės lopelį
didelėm žirklėm.
Išsiauginsiu sparnus,
lengvo metalo sparnus,
ilgam skrydžiui.

* * *

Fosforinės akys temato
tik praeitį,
juodas dėmes,
sustojusius laikrodžius.

Švytuoklėn pakibęs
supasi mano mažas
šešėlis.
Tai ilgėdamas,
tai trumpėdamas
kojomis muša laiką.

Skyla veidrodis.
Byra šukės
žibėdamos.

* * *

Suskilusiam veidrody
daugėja
veidai
iškraipyti laiko ir
erdvės.
Pasiimsiu miniatiūrinį
savęs atpažinimą,
įsisegsiu žvaigždę į plaukus
ir eisiu vieškeliu,
smėlėtu pajūriu,
miškais, kalnais ir
slėniais
iš savęs,
į save
naujam pažinimui.

* * *

Gimiau po miegančia
žvaigžde
senamiesčio apleistam
kapinyne.
Saulėgrąžos tai mano saulės.
Rugiagėlės — dangus,
o rugio varpa
duona.

Gimiau pavasarį.
Skaisčią balandžio dieną
vėjui lekiant
pro mano miegančias
akis.

* * *

Kai nubudau ir
parskridau namo
varnėnu
užsitrenkė langai ir
durys.
Apsinešė dangus migla.
Surišo jie mane
plonyčiais šilko
siūlais ir išvežė
stikliniam sarkofage iš vakar
į šiandien.
Iš savęs į
save.

* * *

Nemigo naktų
karoliai.
Paliktos vasaros.
Išsižadėti žodžiai.
Pelenės rūbai.
Vilko staugimas.
Šauksmas mėnesienoj
prieš nebūtį.

Pažvelk į akis
ir matysi save.

Varstau karolius-sūrias
ašaras.
Skaičiuoju skatikus už prarastą laiką.
Duotas žodis
byra smėlio grūdu
ir manyje auga dykuma.
Bevaisė.
Šiurkšti.
Nederlinga.

IŠ MŪSŲ TEATRO PRAEITIES

I. TEATRAS, Į KURĮ ARTĖJA JAUNAS AKTORIUS

JURGIS BLEKAITIS

Skiriu šviesiam Algirdo Jakševičiaus scenos riterio ir poeto, atminimui.

Apie Algirdą Jakševičių šiandien mažai kas bežino, ypač išeivijoj. Primirštas, negana įvertintas jis ir Lietuvoje. Man prieinamuose teatro leidiniuose kartais nutylima jo vadovauta studija, viena trumpa eilute paminimas jo išskirtinio grožio spektaklis O'Neillo „Marko milijonai". Vienu tarpu buvo smerkiamas, kaip „formalistinis", visas Andriaus Olekos-Žilinsko palikimas, o Jakševičius ištikimai tęsė ir plėtojo jo ir Sruogos šventiško, poetinio teatro idėjas. Anksti miręs, Algirdas Jakševičius nespėjo įvykdyti savo ypatingo siekimo — *lietuviškojo* teatro stiliaus ieškojimo, kurio pagrindus jis užčiuopė liaudies ir didžiųjų kūrėjų palikime, būdinguose lietuviui judesio, gesto, intonacijos savumuose. Reikia atminti, kad nepriklausomos Lietuvos teatras tik kalbėjo lietuviškai — jo stilius rėmėsi sena rusiškąja tradicija.

Savo paties būdo esminiu lietuviškumu Algirdas Jakševičius buvo unikaliai tinkamas to savo svajojamo tautinio teatro kūrimui. Jis buvo teatre reto dvasios tyrumo žmogus, be tuštybės, pavydo ar intrigų, kilnus ir pasišventęs idealistas. Ryškus aktoriaus ir ypač režisieriaus talentas jame jungėsi su gilia, ieškančia teoretiko mintimi, su teatro pedagogo pasišventimu.

Jo brendimas, kelias į teatrą neatsiejamas nuo paties mūsų jauno profesinio teatro vystymosi, kurį jaunas žmogus galėjo stebėti iš šalies, o vėliau, priartėjęs, tarsi iš užkulisio, prieš pats įžengdamas scenon. Todėl pirmoje šio rašinio dalyje daugiausia vietos skyriau laisvai to teatro veiklos apžvalgai, remdamasis vadovaujančių asmenų darbais, neišleisdamas iš akių teatrui augančio vadovo

Jakševičiaus, stengdamasis vertinti tuo požiūriu, kuris manyje subrendo, stebint spektaklius, lankant Balio Sruogos teatro paskaitas ir jo seminarą, mokantis vaidybos pagrindų Jakševičiaus vadovautoje studijoje ir pagaliau mano paties teatrinėje patirtyje.

Mano šaltiniai yra prieinamos teatro knygos ir straipsniai — Sruogos, Samulionio, Maknio, Vengrio, Petuchausko apie teatrą; specifiškai apie Jakševičių — Jakučionio, Jakševičiūtės. Mano straipsnyje mirga Henriko Kačinsko pavardė, nes jis detaliai ir patikimai man pasakojo apie tuos teatro veikėjus ir darbus, kurių pats matyti negalėjau. Turiu taip pat šiek tiek Jakševičiaus artimųjų prisiminimų, bet apie jį kalbėdamas, galiu pasikliauti labiausiai savo atmintimi — apie tą puikų mokytoją, aktorių, režisierių ir asmenį.

Esu giliai dėkingas visiems, kurie vienaip ar kitaip padėjo sutelkti medžiagą. (Neminėsiu vardų, nes būtų neteisinga išvardyti vienus, o nutylėti kitus, kuriems mano vieša padėka galbūt, nežiūrint „glasnosties", būtų nenaudinga).

1. „Ūlgytis" ir jaunuolis Algirdas

Aplink Sidabravo bažnytkaimį Panevėžio apskrity Algiukas, matyt, vietine tarme paverčiamas į netikėtą „Ūlgytį", nes šitaip — Ūlgyčiu jį, mažą šviesiaplaukį savo broliuką, vadino jo vyresnės seserys. Jis buvęs malonus, labai gyvas ir linksmas berniukas ir, kaip jauniausias iš keturių vaikų, atrodo, buvo šeimos numylėtinis. O jis savo ruožtu buvęs prieraišus ir sekiodavęs paskui seseris po namus ir daržus. Už tai užsitarnavo ir kitą — „Uodegytės" — praminimą.

Tėvas Adomas Jakševičius turėjo būti žmogus gana lankstus ir su iniciatyva: buvo jis felčeriu, paskum trumpą laiką turėjo krautuvėlę, o vėliau įsigijo ūkį — dvaro centrą, ir visa šeima persikėlė iš Sidabravo į Radviliškio valsčių. Visi vaikai gimė dar Sidabrave, šalia Kiršino upelės, pačioj riboj su šiaurine Kėdainių apskrities dalimi. Vyriausias sūnus Vytautas (gimė 1902 metais) tapo vėliau žinomu rašytoju, dramaturgu ir žurnalistu Alantu. Pastaruoju nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu jis buvo oficiozo *Lietuvos aido* redaktorium, o prieš pasitraukdamas iš Lietuvos — Vilniaus miesto teatro direktorium. Po jo šeimoje maždaug dvejų

metų tarpais sekė seserys, dantų gydytoja Lietuvoje Emilija Venclauskienė ir Putname Amerikoje, Nekalto Marijos prasidėjimo vienuolyne, seselė Rita, žinomo visuomenės veikėjo Antano Trimako našlė ir kompozitoriaus, jėzuitų kunigo Kęstučio Trimako motina. O Ūlgytis gimė 1908 metų kovo 25 dieną ir buvo likęs prie namų, kai vyresnieji jau mokėsi Šiaulių gimnazijoj. Po Kriaukėnų pradžios mokyklos ir Ūlgytis, jau būdamas dešimties metų, buvo priimtas į pirmąją Šiaulių valstybinės gimnazijos klasę.

Gavęs iš seselės Ritos leidimą aplankyti ją 1987 metų Velykų dieną, iš jos pasakojimo patyriau apie tuos ankstyvus savo mokytojo metus. Klausiau, ar koks nors polinkis į meną buvo jaučiamas vaikystėje? Sakė to neatsimenanti. Tiesa, jis vis kažką darydavo, lipdydavo, klijuodavo. Bet, turėdama savo rūpesčių per akis, daug dėmesio tam neskyrusi. Kaip visi vaikai, žaisdavęs vyresniųjų jam iš miesto atvežamais žaisliukais, vienu tarpu jo žaidimų draugas buvo šeimos augintinis. Mylėjęs už save mažesnius vaikus: laipindavęs juos aukštai ant šieno daržinėj, vėl nukeldavęs. Mėgdavęs visokias išdaigas išdarinėti — linksmas buvęs! Bet labai geras. Motinai visą gyvenimą buvęs labai atidus ir švelnus.

Rita — pati vienuolė, o jos sūnus kunigas: ar Algirdas taipgi buvo religingas? Iš atsakymo supratau, kad šeima tikrai buvo tvirtai katalikiška, ypač motina, bet Algirdas, nors bažnyčią lankęs, ypatingu pamaldumu nepasižymėjęs. Aplamai, pasaulėžiūriniais, taigi ir religiniais klausimais afišuotis nemėgęs. Mokykloje neprisidėjęs nei prie skautų, nei prie ateitininkų — prie jokios ideologinės organizacijos. Sakydavęs, kad jam nesvarbu, kas kokią uniforminę kepurę užsimovęs — svarbu, kas po ta kepure, koks žmogus. Klausantis seselės Ritos, man toptelėjo, kad ir tada, kai jis su mumis, savo studijos auklėtiniais, bičiuliškai dalindavosi mintimis, neatmenu, kad būtų atskleidęs savo pasaulėžiūrinius įsitikinimus ar asmeniškus jausmus. Tai buvo nediskutuotina ir neliestina.

Kalbėjusi apie „Ūlgytį" su didele meile, seselė Rita su dar labai gyvu skausmu pasakojo ir apie jo paskutines dienas, kada jį pakirto seniai Lietuvoj nematyta, iš kažkur užnešta šiltinė. Ir tada buvo iškilęs religijos klausimas. Artimiesiems paaiškėjus, kad vilties nebėra, ypač motinai rūpėjo, kad jis atliktų išpažintį, priimtų paskutinius sakramentus. Algirdas, vis dar vildamasis nugalėti ligą, nematęs reikalo skubėti su išpažintim, ypač, kad jis, pasak seselės Ritos, jos neatlikęs per keturiolika metų. Vardan motinos tačiau leidosi įkalbamas, priėmė kunigą. Seselė Rita prisimena ir tokius Algirdo žodžius: „Aš niekad nebuvau juo Jo nutolęs, o Jis nuo manęs".

Bet grįžkime prie gyvo ir labai jauno Ūlgyčio-Algirdo, kurio šviesų ir linksmą vaizdą prisimena seselė Rita. Kad ir toks jos papasakotas paveikslas iš jo gimnazistinių metų: žygiuoja Kauno Laisvės alėja tasai aušrokas, net septynių mergaičių supamas. Tai jo nė kiek nevaržo, jis pokštauja ir bando kelias merginas pasodinti į medį. . .

Jis atsikėlė į Kauną 1924 metais, kada vyresnieji šeimos nariai jau čia studijavo, ir įstojo į priešpaskutinę „Aušros" gimnazijos klasę. Tuo metu čia mokėsi ištisa plejada būsimųjų literatūrinio gyvenimo pažibų. Suminint tik kelis: puikus aukštaitiškos tradicijos tęsėjas poezijoje Antanas Miškinis; subtiliausias iš lyrikų Jonas Aleksandravičius (kuris vėliau taikys prie savo liūdno poetinio veido kelis vardo variantus: Kossu-Aleksandravičius, Kuosa-Aleksandriškis, kol pagaliau apsistos visam laikui ties Jonu Aisčiu); vienas šviesiausių laikotarpio asmenų, literatūros kritikas ir teoretikas, meno žinovas Petras Juodelis. Tokia aplinka negalėjo nepaveikti ir meniškos jaunuolio prigimties. Jis taipgi bandys rašyti eilėraščius. Vėliau šliesis prie Juodelio vadovaujamo žurnalo *Pjūvio*. Dalyvaus kitų jaunų eksperimentatorių — Juknevičiaus, Grybausko — Studentų teatro draugijoj *Stedroj*. Ieškos savo kelio, abejos ir klaidžios. O tuo

tarpu dveji metai bematant prabėga. Algirdas baigia gimnaziją ir stoja veidu prieš ateitį: kas toliau? Ko griebtis?

Seselės Ritos žodžiais, tėvas nevertė, bet vis dėlto patarė praktiškai — mokytis teisės. O Algirdą jau vis juntamiau traukė kūryba. Protas tvirtina: teisė. O širdis šnabžda: menas! Ir Algirdas nutaria klausytis abiejų. Jis paduoda formalų pareiškimą Jo Magnificencijai Universiteto rektoriui su reikalaujamu „curriculum vitae" ir prašosi priimamas į Teisės fakultetą studentu. O kitą pareiškimą, jau be jokių bauginančių „magnificencijų", įteikia Žaliakalny, už išmintingų pelėdų saugomos apytvaros, Meno mokyklai.

Algirdas pasirodo esąs darbštus ir užsispyręs: pats užsikrovęs dvigubą darbo apkrovą, turi ištesėti. Ne kažin kam dar belieka laiko ir energijos, kai to darbo per akis. Jis nestoja jokion korporacijon, gyvena santūriai ir spartaniškai. Prisiglaudžia naujuos namuos netoli Kauko laiptų, mansardos kambarėly. Žiemą čia šalta. Ir seselė Rita, ir būsimasis kolega teatre Juozas Palubinskas pasakoja apie tą patį savotišką „gynimąsi" nuo šalčio: Algirdas atveria langą ir leidžia speigui užlieti kambarį. Užkanda. Tada langą uždaro: kambary bematant šilčiau! Ne, čia ne teisininko logika! Gal veikiau išvirkštinis menininko galvojimas: taip „sušildyti" tegali vaizduotė!

Palubinskas pasakoja ir kitą atvejį, rodantį, kaip jo meniškoji prigimtis sukyla prieš nemielą mokslą. Algirdas uoliai „kala" savo teisę, ruošdamasis egzaminui, dirba ilgai ir ištvermingai. Skirtą dieną žygiuoja universitetan laikyti egzamino, tačiau greit grįžta, baisiai įtužęs: pasirodo, egzaminas atšauktas. Knygos, užrašai su įsiutimu lekia į sienas ir grindis. (Bandau įsivaizduoti panašią jo nesėkmę vėliau — Vaidybos mokykloje: ar būtų išlekioję po perkūnais ir Čechovo pamokų užrašai, ar vaidmens tekstas? — Spėju, kad vis dėlto ne).

Dar studijuodamas teisę, Algirdas turėjo ir mažą praktikanto tarnybėlę teisme. Kaip pasakojo seselė Rita, jam

įkyrėjo, ir ją metė. Tuo tarpu Meno mokykloje buvo pasirinkęs specialybę: skulptūrą. Jis lipdys erdvėje žmogaus pavidalus. (Nejučiom prašosi paralelė: vėliau jis liks gyvų žmonių skulptorium, kai „lipdys" juos scenos erdvėje, kai jų padėtim, jų gestams suteiks dinamišką skambėjimą. Bet tai dar toli).

Ir meno studijos suteikia paspirtį pragyvenimui: dukart į savaitę Algirdas važinėja traukiniu į Kybartus, kur aukštesniojoj komercinėj mokykloj moko piešti. Palieka mokyklai ir savo tapybos paminklą — didelį Vytauto Didžiojo portretą.

2. Posūkis į teatrą

1929 metais Algirdas Jakševičius daro nelauktą ėjimą, kuris tikriausiai nustebino, gal net ir nuliūdino, artimuosius. Trejus metus atkakliai studijavęs teisę ir uoliai mokęsis Meno mokykloje, bet abiejų sričių mokslo dar nebaigęs, jis pasirenka dar ir trečią studijų lauką: stoja į valstybinę vaidybos mokyklą. Turbūt ne vienas tada palaikė tai nerimtu, gal nuotaikos, gal smalsumo padiktuotu žingsniu, o gal ir savotišku iššūkiu pačiam sau: štai imsiu ir pamėginsiu naują dalyką — juk galvos nenukirs!

Matyt, tai buvo netikėta ir jaunų dienų draugei, su kuria jį rišusi paprasta bičiulystė, be romantiškų komplikacijų. Ją aplankydavo, su ja pasidalindavo savo nuotaikomis, savo abejonėmis. Bet, kaip ji liudija, niekada nebuvo jokių užuominų apie teatrą. Laiškuos skųsdavosi — „liūdna, nuobodu, tikslo nėra", — prisimena ji. Bet humoro niekad nepamesdavęs. Toji draugė (ji nenorėtų skelbti savo pavardės) pati tada svajojo tapti aktore ir ruošėsi studijos egzaminams. Ir štai, pasak jos, Algirdas savo pašaukimą aptikęs beveik juokais — „stebuklingai". — „Įdomus psichologinis momentas, to niekas nežino", rašo ji. „O buvo taip. Ruošiausi egzaminams, užėjo Algirdas. Kaip visuomet — humoras, šposai. Juoko dėlei sakau: — Algirdai, tu buvai visur, pabandyk pas mus. Pajuokavome, išėjo. Netrukus

grįžo: — Duok medžiagos. — Sekančią dieną buvo priimtas į studiją. Jam pavyko patekti į pačią stipriausią grupę, pas Oleką-Žilinską".

Nėra pagrindo abejoti šio įvykio tikrumu. Tačiau ar tikrai toks staigus apsisprendimas esti grynai atsitiktinis? Ar neturėjo būti gilesnio akstino, esmingesnio palinkimo, — net jeigu Algirdas ir pats jo sąmoningai dar nesuvokė, o manė einąs egzaminų „iš smalsumo" arba net „juokais"?

Prisiminkime jį, „linksmą ir gyvą" šešiolikametį jaunuolį, prieš penketą metų iš provincijos atsikėlusį į Kauną. Kokia šauni tada jam turėjo pasirodyti mūsų „laikinoji sostinė"! Juk joje tebevyravo pirmykštė kūrybinė energija, su kuria, mūšio lauko savanorius pakeisdami, stojo kurti valstybę — savanoriai politikai, universitetą — savanoriai profesoriai, su kuria būrelis kultūrinio elito, pasivadinęs Lietuvos meno kūrėjų draugija, padėjo menininkams steigti Meno mokyklą, muzikams konservatoriją, operą, aktoriams teatrą. Į Kauną buvo susispietus visa Lietuvos šviesuomenė, ir solidieji valstybės tėvai steigėjai, ir veržlus jaunimas. Buvo daug labai jaunos, nerūpestingos dvasios, pasinešimo į visokį novatoriškumą. Siautėjo keturvėjininkai, bandydami nuversti nuo pjedestalo patį Maironį, šmaikštavo futuristiškom metaforom jų talentingas vadas Kazys Binkis. Iš visų rimtųjų visuomenės sluoksnių su jaunu akiplėšiškumu šaipėsi Sruogos, Sutkaus ir Bičiūno „Vilkolakis" — vienintelis Lietuvos satyrinis teatras. Jauna dailininkų karta ruošėsi sukilti prieš „senius" akademikus, dairėsi į Vakarus, į vokiškąjį ekspresionizmą, į viešpataujančią, tarptautinę „Paryžiaus mokyklą". Ne veltui kaunietis tapytojas Arbit Blatas, apie 1925 metus išvykęs į Vakarus ir išgarsėjęs, tapęs savu Londone ir Niujorke, viename interviu su nuoširdžiu entuziazmu kalbėjo apie anų laikų Kauną, kaip „mažą Paryžių", kuriame kunkuliavęs meninis gyvenimas!

O teatras? Ar neturėjo jis atrodyti nuostabus meniškos prigimties jaunuoliui, plačiai atvertomis akimis žiūrinčiam į

šį naują pasaulį? Juk Šiauliuose, kur tada dar nebuvo savo teatro, kažin ar jis buvo matęs kokį žmoniškesnį spektaklį? Galime tik spėti, kad kažkur pačioje pradžioje, kada įspūdžiai esti patys gyviausi, kada jų išgyvenimo dar neužgožia jokia patirtis, jokie palyginimai ar teorinės žinios, scenos magijos sėkla — ar „bacila", jei norite — turėjo įkristi į priimlią, jautrią sielą ir ten nejučiomis dygti ir augti iki pat to tariamai kaprizingai nelaukto apsisprendimo.

Koks gi jis buvo, tas jauno Algirdo matytas Lietuvos teatras tarp 1924 ir 1929 metų?

Visų pirma, jis buvo labai jaunas, kaip ir pats Algirdas, bet jam greičiausiai taip neatrodė: pats solidus, pilnutinai teatriškas pastatas bylojo apie brandų amžių, nes ir buvo jis tolimųjų caristinių laikų palikimas. Pirmasis pasaulinis karas buvo pastatęs tokią didžiulę sieną tarp dviejų epochų, kad viskas, kas buvo prieš karą, jaunam žmogui buvo gili senovė, — ypač tokiam, kuris iš paties karo laikų tegalėjo turėti labai miglotų prisiminimų. Taigi, teatras imponavo stabilumu — it koks mauzoliejus, pastatytas gražaus senų medžių parko gilumoje.

Kai atvykęs Algirdas stojo į netoliese esančios „Aušros" gimnazijos septintąją klasę, pirmasis profesionalus lietuvių teatras buvo bebaigiąs savo kūrimosi ir konsolidavimosi penkmetį. Šiuo metu jis veikė tokiu įsibėgėjimu, kad akys raibo nuo besikeičiančių afišų, skelbiančių vis naujus spektaklius. Tik pagalvokime: 28 nauji pastatymai per tuos dvejus metus, kurie buvo reikalingi Algirdui baigti gimnaziją! O kur dar sėkmingesni vaidinimai, perkelti iš praėjusių sezonų!

Sunkiai įsivaizduojamas gausumas — gimnazistui nebūtų nei laiko, nei pinigų visa tai pamatyti, kad ir kaip jis norėtų (skliausteliuose pažymėkim — ypač, kad kai kurie spektakliai buvo suvaidinti tik kartą ar du). Bet teatras nebuvo brangus malonumas — beveik kaip kinas. Kaip kiek vėlesniu laiku buvęs tos pat gimnazijos mokinys, galiu iš savo patirties

paliudyti, jog už pusę lito galėdavai nusipirkti bilietą į viršutinį aukštą, iš rusų laikų vadinamą „galiorką", ir ten blogiausiu atveju prastovėti per visą vaidinimą prie turėklo.

Gal pats svarbiausias to jauno teatro bruožas buvo tas, kad jis, pirmasis lietuvių teatras savąja kalba, bent pradiniais metais tebegyveno tuo pačiu impulsu, vykdė tą pačią misiją, kuriai pasišventę šviesuomenės atstovai caristinės priespaudos laikais organizavo miestuose ir kaimuose lietuviškus vakarus su vaidinimais. Tai buvo *Aušros* ir *Varpo* pradėtas lietuviškosios sąmonės žadinimas. Iš „kluonų teatro" per Vaičkaus Skrajojamąjį teatrą, per Glinskio artistų „kuopą", per palangiškį „Amerikos pirty" spektaklį, tiesi linija vedė į jaunos nepriklausomybės laikus, į Petro Vaičiūno veikalus, o tos linijos kulminacijoje — ir į Sruogą bei Krėvę.

Kitas pagrindinis bruožas buvo perimtas iš tos kultūros, iš kurios norėta išsiskirti: savo pobūdžiu teatras tęsė rusiškąsias tradicijas — ir tai ne pačias pažangiausias, bet iš dalies jau atgyvenusias prieš Pirmąjį karą, savo dvasia — provinciališkas, nors mokytasi centruose. Visi pirmieji mūsų teatro formuotojai, vadovai, aktoriai buvo mokęsi rusų teatrinėse mokyklose, arba bent vadovavosi rusų teatro pavyzdžiais.

Ypatingai didelių nuopelnų Lietuvos nepriklausomybės priešaušry turėjo kresnas žemaitis Juozas Vaičkus (1885-1935), suruošęs daugybę lietuviškųjų vaidinimų ir pats pasitobulinęs Peterburgo imperatoriškoje mokykloje. Jo suburtas Skrajojamasis teatras tapo pagrindu steigiamajai profesinei Lietuvos „vaidyklai" ir jo Kaune režisuotas veikalas, Hermanno Sudermanno „Joninės" 1920 m. gruodžio 19 d., žymi oficialią mūsų teatro pradžią. Lietuviškosios scenos veteranai ir ilgamečiai pagrindinių vaidmenų atlikėjai — Kurmytė, Vaičiūnienė, Vainiūnaitė, Kubertavičius, Dineika, Stanulis — Vaičkaus auklėtiniai. Vėliau prie jų įvairiais keliais prisijungė Rymaitė, Arlauskaitė, Vosyliūtė, Žalinkevičaitė, Fedotas-Sipavičius, Kupstas, Laucius, Petrauskas,

Pilka, Tvirbutas ir kiti. Beveik visi jie išėjo rusų teatrinėse mokyklose savo pradinį pasiruošimą.

Iš netrukus pasitraukusio — ar išstumto — Vaičkaus teatro meninį vadovavimą perėmė kitas pasižymėjęs ankstyvųjų lietuviškų vaidinimų Peterburge organizatorius, Mažojo teatro auklėtinis ir aktorius Kastantas Glinskis (1886-1938). Visi liudijimai sako, kad jis buvo geras organizatorius ir pedagogas, taktiškas asmuo ir puikus, didelio talento aktorius — elegantiškas, išpuoselėto žodžio ir judesio. Apie trejus metus jam teko vienam režisuoti, ir jis tą naštą nešė rūpestingai, sąžiningai, nors režisūros nemėgo ir net nelaikė labai svarbia: jo tradicinio teatrinio pasiruošimo metu režisierius dar buvo ne kažin kiek reikšmingesnis, negu režisūros padėjėjas („scenarijus"). Jo pareiga buvo žiūrėti, kad pagrindinių vaidmenų atlikėjai būtų patogiai įsitaisę scenos centre, visų matomi, pakankamai apšviesti, kad įeidami scenon aktoriai nesusidurtų kaktomušais su išeinančiais, kad jie spėtų gerai išmokti roles ir „susivaidinti". Tad Glinskis, save laikęs tokiu „senovišku" režisierium, nebandė nieko išradinėti, griežtai laikėsi teksto ir autoriaus nurodymų, vengė kupiūruoti, o pagrindinius vaidmenis savo spektakliuose vaidindavo pats. Visa ko centre buvo aktorius, o kitkas neturėjo reikšmės. Dekoracijos buvo parenkamos iš esamųjų — Glinskis dar nežinojo kūrybingo dailininko. Šviesos buvo juo paprasčiausios, rampa, nesiekiant jokių spalvinių ar nuotaikos efektų. Nebuvo ir muzikos. Bet išėjęs rusišką, buitiškąją mokyklą, Glinskis stropiai žiūrėjo, kad daiktai atitiktų vaizduojamąją epochą, nors pats veikalas galėjo būti ir visai nebuitiškas. Sukonsoliduodamas trupę, jis rūpinosi, kad būtų tinkamų aktorių visiems tradiciniams amplua: heroiškas meilužis, lyrinis meilužis, rezonierius, senis, komikas, charakterinis. Tas pat ir su moterimis. Buvo ir sufleriaus etatas. O jo gana gausių, virš 30-ties, spektaklių pobūdis dalijosi į tris pagrindines grupes: originalios lietuvių dramaturgijos kūriniai (Putinas, Čiurlionienė) arba vaizduo-

jantys lietuvius (Asnyko „Kęstutis", Slovackio „Mindaugas"). Iš tarptautinių autorių sąmoningai vengė rusiškųjų, nors juos iš senų laikų geriausiai pažino, bet rinkosi tuo metu garsių autorių visur plačiai vaidinamus kūrinius: Hauptmanno „Vežėjas Henšelis", „Paskendęs varpas", Ibseno „Hedda Gabler", Bernardo Shaw „Atskalūnas", „Šokolado kareivėlis", O. Wilde'o „Nerimta komedija", „Lady Windermere vėduoklė". O trečią grupę sudarė vadinamos saloninės ir kitokio plauko komedijos, kurios buvo reikalingos publikai pritraukti bei kasai papildyti, nes rimtesni veikalai retai turėjo pasisekimą. Tarp tų komedijų buvo ne vien kažkoks „Mon Bébé" bei „Potašas ir Perlamutras" — buvo ir Moljero „Žoržas Dandenas", Scribe'o „Stiklas vandens". O tokie eiklūs-šmaikštūs dalykai, kaip „Buridano asilas", grįžo į Vilniaus teatrą dar ir po keliasdešimt metų. „Pirmas skambutis", it kokia klasika, buvo vaidinamas net skurdžioje išeivijos scenoje Vokietijoje po Antrojo pasaulinio karo.

Glinskis sukonsolidavo trupę, pakėlė jos techninę meistrystę, ugdė skonį, o užvis labiausiai darė įtaką savo paties meistriškumu. Iš kaimo kilę jauni aktoriai mokėsi iš Glinskio, kaip iš klumpių įšokti į lakuotinius batus, kaip laisvai jaustis ir judėti vakariniais drabužiais, kaip žaismingai ir lengvai vaidinti komedijoje. Jis buvo žymiausias pirmojo dešimtmečio aktorius. Vienas jį stropiai stebėjęs iš užkulisio ir bandęs mėgžioti, tuo net papiktindamas Glinskį, buvo iškilusis sekančios generacijos aktorius Henrikas Kačinskas.

Pagaliau, kaip pedagogas, Kastantas Glinskis parengė tik vieną, bet gerą savo vadovaujamą vaidybos mokyklos kursą, 1931 metais išleisdamas scenon Jukną, Derkintį, Jakavičiūtę, Miltinį, Čaikauską.

Kai Algirdas Jakševičius atsirado Kaune, čia ėjo prie savo pabaigos Antano Sutkaus (1892-1968) valstybinio teatro varžovas Tautos teatras, paskutinį sezoną vaidino jo populiarusis satyrinis „Vilkolakis". Tais pat 1924 metais Valstybės teatre pradėjo savo ilgą, našią, prieštaringą

režisieriaus karjerą Borisas Dauguvietis (1885-1949). Prisiminkime juos.

3. Antanas Sutkus?!

Šachmatų partijų komentatoriai pažymi abejotiną, bet drąsiai sumanytą ėjimą, klaustuku ir šauktuku. Svarbus teatro pradininkas, gavęs įdomią mokyklą, buvo Sutkus — šauktukas jam už tai! Bet jo kaip režisieriaus darbas prašosi didelio klaustuko. Mažai kada jis susilaukė kritikų pripažinimo, o visuomenė buvo aiškiai abejinga jo spektakliams tiek Tautos teatre, tiek vėliau ir Valstybės teatro scenoje. Viena išimtis — sėkmingas Kazio Inčiūros veikalo „Vincas Kudirka" pastatymas. Bet ir čia pasisekimą pelnė ne jo vidutiniška režisūra, bet puiki Kudirkos portretą sukūrusio Henriko Kačinsko vaidyba.

Klausimus kelia Antano Sutkaus nenoras įsijungti į Lietuvos meno kūrėjų draugijos ir teatralų pastangas kurti Lietuvos teatrą valstybės globoje. Ne, Sutkus nenori valstybės globos. Pati visuomenė turi palaikyti jai dirbantį teatrą. Jis kuria savo atskirą grupę, kurios pavadinimas — Tautos teatras — rodo, kam ji dirbs ir iš ko tikisi pritarimo. Tai nemažas klaustukas, nors būta nuomonių, jog valstybės globojamai scenai konkurencija iš šalies esanti sveika. Kaip šaltiniai rodo, ta konkurencija daugiausia pasireiškė ne tobulesniais ar bent prilygstančiais kūriniais, kiek užgauliai piktais Kastanto Glinskio puolimais už jo repertuaro lengvąją, pramoginę dalį, visiškai nesiskaitant su ta liūdna realybe, kad tik dėl tos lengvos dalies teatras galėjo išsilaikyti, nes rimtų, problematiškų veikalų spektakliams dar nebuvo prisiauginta žiūrovų, o smagūs niekniekiai (kaip ir ašaringos melodramos) sutraukdavo teatran minias. Tad, iš aštrios žodinės konkurencijos išėjo tik abipusis vadovų nemėgimas ir trupių šnairavimas.

Toliau — jo pasiruošimas: vaistininko kursus išėjęs jaunas Sutkus išvyko į Maskvą mokytis teatro meno, poeto

Jurgio Baltrušaičio skatinamas. Jis įstojo į saikingo novatoriaus Komisarževskio mokyklą, baigęs įsijungė į garsios artistės Komisarževskajos teatrą kaip aktorius ir režisūros padėjėjas, ir, matyt, bus persiėmęs jos brolio romantiškai simbolistinėmis įdėjomis. Komisarževskiui, kaip ir didžiajam rusų teatro reformatoriui Stanislavskiui, rūpėjo nuoširdus, natūralus išgyvenimas scenoje, bet jis norėjo pasikliauti ne tiek „emocine atmintim", prikeliančia aktoriaus pasąmonėje patirtus gyvenime jausmus, kiek intuicija ir vaizduote. Jis ieškojo teatre aukšto idėjiškumo, kurį turėjo stilingai išreikšti gilios dvasinės kultūros aktorius. Buvęs priešingas tariamai „bedvasiam" ir mechaniškam Mejerholdo menui, pabrėžusiam ne vidinę pergyvenimų tiesą, bet aštrią formą. Tačiau kaip tiktai Mejerholdą — kritikos čia nuožmiai puolamą, čia keliamą į padanges — Komisarževskajos teatras buvo pasikvietęs režisuoti ir atsisakęs jo tik po to, kai didžioji artistė likusi nepatenkinta. Komisarževskis savo kilnių teorijų nepajėgė įkūnyti scenos praktikoje, ir jo auklėtinis Sutkus pakartojo šį likimą. Ar tik nebus juodu abu pasimetę madingose simbolizmo miglose?

Kitas Sutkaus mokytojas Maskvoje buvo Tairovas, pas kurį jis studijavo režisūrą. Tairovas savo Kameriniame teatre pasižymėjo aukšta formine kultūra, kuri sužavėjo Balį Sruogą, kai 1925 metais šis teatras parodė Kaunui savo šešis spektaklius. Iš jokių šaltinių nematyti, kad Tairovo pamokos bei pavyzdys būtų atsispindėję Sutkaus spektakliuose. Komisarževskio įtaka buvo ryškesnė tiek teoriniuose, gana nerišliuose Sutkaus straipsniuose, tiek Tautos teatro repertuare. Čia jis pakartojo Hugo von Hofmanstahlio autorizuotos XV-tojo šimtmečio moralitė „Jedermann" inscenizavimą, pavadintą „Visi žmonės" (gal mūsų laikų dramaturgo Algirdo Landsbergio „Kiekvienis" geresnė „Jedermann'o pavadinimo versija?). Publika nuobodžiavo, kritika tarė ir keletą palankių žodžių, o klaustuku lieka — kiek Sutkaus sceninė versija skolinga Komisarževskio traktuotei? Kitas

skolinys iš Komisarževskio, neblogai Sutkui pavykęs kiek vėliau, jau Valstybės teatro scenoje, buvo Dickenso „Kalėdų giesmės" inscenizacija.

Didelis ir teigiamas šauktukas priklauso Antanui Sutkui už tai, kad jis pirmasis sąmoningai skelbė reikalą kurti lietuvišką nacionalinį teatro stilių. Jis gilinosi į lietuvių mitologiją, liaudiškas apeigas, kaip antai vestuvines, matydamas jose specifiškai lietuviško teatrališkumo pradmenis. O kukliu klaustuku pažymėkime abejonę, ar tikrai Vydūno be galo statiškuose veikaluose esą įkūnyti visi svarbiausieji, Sutkaus nuomone, lietuviškojo teatro bruožai? Jis įžvelgė ten dvasios primatą, gilesnę simbolinę veikėjų prasmę, netgi minties ir jausmo sintezę. Matyt, jaunystėje jį priblokusi simbolizmo banga neleido pamatyti visiško gyvo žmogaus nebuvimo Vydūno veikaluose, stoką dinamikos, be kurios nėra teatro veikalo. Visi Sutkaus bandymai scenoje siekti lietuviško stiliaus, naudojantis Vydūno veikalais — „Žvaigždžių takais", „Vaidilute" — nerado atgarsio žiūrovuose, kurie šiaip ar taip buvo juk lietuviai. Ne geriau jam pavyko ir su Vytauto Bičiūno „Gedimino sapnu".

Pripažįstama, kad Sutkus buvo geresnis pedagogas negu režisierius. Kultūrinį aktorių lygį bei skonį jis ugdė teatro istorijos bei teorijos paskaitomis, drauge puoselėdamas jų etišką laikyseną. Žymiausias jo trupės aktorius Henrikas Kačinskas man yra pasakęs: Sutkaus mokiniai teatre intrigų nekėlė. Neabejotinai, pats Kačinskas buvo to aukšto etiškumo pavyzdys. Bet ar Sutkus visada buvo etiškas savo rivalizacijoje su Valstybės teatru?

Pasitraukus Liudui Girai iš direktoriaus posto ir 1926-tais metais valstybei galutinai perėmus teatrą Švietimo ministerijos žinion, kaip tiktai Antanas Sutkus buvo paskirtas to Valstybės teatro direktorium. Jis tuoj ėmėsi reformų: atleido iš teatro grupę vyresnių aktorių — Pilką, Tvirbutą, Kupstą jų tarpe — ir atėmė iš Glinskio režisūrą, palikdamas jį tik aktorium. Protestuodami iš teatro pasitraukė Kastantas

Glinskis, žymiausioji to meto artistė Ona Rymaitė, Vincas Steponavičius. Atleistųjų vieton Sutkus įvedė savo nustojusio veikti Tautos teatro aktorius — be jau minėto Kačinsko, Juozą Siparį, Kazį Juršį, Jadvygą Oškinaitę-Sutkuvienę, kelis kitus. Dėl tokio personalo pasikeitimo sugriuvo dalis esamo repertuaro, o teatre pasireiškė nepasitenkinimas, skilimas, dviejų skirtingų vaidybos pobūdžių nedarnumas. Glinskio pastangomis įvykdytas trupės sukonsolidavimas buvo vėl išardytas. Ir tik Sutkui po pusantrų metų pasitraukus iš direktoriaus pareigų, į teatrą sugrįžo Rymaitė ir Glinskis.

Bet štai kur Antanui Sutkui priklauso pilnutinis pripažinimas be žymesnių klaustukų: tai jo perimtas literatų bei dailininkų klubas „Vilkolakis" ir jo pavertimas satyriniu teatru, įtraukiant į jo improvizacijas ir pašaipius spektaklius savo Tautos teatro auklėtinius. Pradžioje tai buvo grynai improvizacijos, kada buvo iš anksto sutariama tik dėl turinio bei veiksmo linijos, o tekstą vaidintojai patys kūrė. Vėliau vistik imta naudotis B. Sruogos, V. Bičiūno ir kelių kitų autorių rašytine medžiaga, paliekant ir stiprų improvizacijos elementą. Sutkaus vedamas „Vilkolakis", sekant iš dalies rusų pavyzdžiais, ypač garsiuoju Balijevo „Šikšnosparniu" Paryžiuje, turėjo nepaprastą pasisekimą Kauno publikoje. Savo aktualiom politinėm satyrom, įvairiausių besiformuojančios jaunos miesčionijos ydų pašiepimu „Vilkolakis" į savo mažą saliukę traukė jauną ir seną (neturiu žinių, ar jį lankė gimnazistas Algirdas Jakševičius), pašiepiamuosius veikėjus ir žinomus visuomenės narius. Veiksmas vyko glaudžiam kontakte su žiūrovais, kartais jų viduryje. Antai, aktorius, vaizdavęs populiarųjį kunigą Tumą-Vaižgantą ir pamatęs jį patį besijuokiantį publikoje, strikteli pas jį ir pasiskolina būdingą skrybėlę. Juokdamasis iš visų sluoksnių, iš valstybinio teatro („Buridaniada" buvo pasišaipymas iš spektaklio „Buridano asilas"), teatras, matyt, mokėjo pasijuokti ir pats iš savęs. Tai liudija tokie savo vaidinimų apibūdinimai programuose, kaip griozdyba, gvoltas, nežabotas rykavimas,

kvarkšiai arba kultūringų velnių puota (man regis, čia lyg ir aidi Sruogos aštrių epitetų pamėgimas!). „Vilkolakis" šmaikščiai vaidino ir gastroliavo, jokių cenzūrų nevaržomas (tai buvo seiminės demokratijos laikai), kol vis dėlto perregimu slapyvardžiu šaržas užgavo įtakingą aukštą kariškį. Amen „Vilkolakiui", vieninteliam satyros teatrui laisvoje Lietuvoje. Jis uždarytas 1925 metais po penkerių metų sėkmingo darbo. Tuo pat metu baigė savo žymiai mažiau pavykusį egzistavimą Sutkaus „rimtasis" Tautos teatras. Iš jo liko — abstrakčios idėjos pavidalu — gyvuoti lietuviškojo stiliaus svajonė.

Kai Antanas Sutkus pasitraukė iš teatro direktoriaus posto į valstybės radiofoną, iš esmės baigėsi ir jo įtaka Lietuvos teatrui. Tiesa, jis dar bus pakviestas režisuoti ir pastatys minėtą „Vincą Kudirką" šalia kelių menkiau pavykusių spektaklių, bet jie nebepakeis mišrios nuomonės apie jo darbus, kuri ryškėja iš įvairių šaltinių: gera, gyva satyra, bet sausi, be vaizduotės, publikai nuobodūs spektakliai. Ir tai pažiūrai nekyla nei klaustukų, nei entuziastiškų šauktukų.

Tik reikia pažymėti, kad ir Sutkus, ir anksčiau už jį minėtas aristokratas scenoje Glinskis, ir nustumtasis nuo teatro Vaičkus — visi jie dirbo sąžiningai, atsidėję, geriausiai, kaip išmanė ir sugebėjo. Bet tada į teatrą atėjo Borisas Dauguvietis — atėjo ilgam.

4. Kas yra Dauguvietis?

Kas buvo Lietuvos teatrui Borisas Dauguvietis (1885-1949), man rodos, tebėra lyg nesuvestas balansas, nors visi jo darbai — atvira knyga. Jo kūrybiniame kelyje tiek prieštaravimų, tiek „bet", kad sunku spręsti, kas persveria — menas, ar paskubom sumesti šabloniški vaidinimai, pataikaujantieji dar neišprususiam žiūrovų daugumos skoniui. Darbų skaičiumi — virš 100 jo režisuotų spektaklių — jis toli

pralenkia ne tik Lietuvos kolegas, bet, sakysime, ir tokį Stanislavskį su Vachtangovu drauge sudėjus. Skaičiumi — taip, o kokybe? Idėjiniu gilumu? Išraiškos originalumu ir jėga?

Gimęs aprusėjusioje, kultūringoje šeimoje (tėvas — žymus teisininkas, pamotė ir kiti artimi giminės — muzikai), Dauguvietis baigia Mintaujos vokiečių gimnaziją, mokosi Rygoj agronomijos, miškininkystės; vyksta Maskvon, tikėdamasis irgi studijuoti muziką; jis geba dainuoti. Bet konservatorijoje egzaminų neišlaiko: — „Tamsta dainuoji, kaip brandmajoras", sako profesorius. Kartu su šimtais stoja į Imperatoriškąją vaidybos mokyklą — ir čia mielai priimamas. Jis mokosi beveik drauge su metais jaunesniu Glinskiu ir dar nebaigęs vaidina Mažajame teatre. Drauge tampa savo profesoriaus pagelbininku kaip pedagogas. Veržiasi režisuoti, steigia kažkokias savo antreprizas Petrozavodske, Gardine, vaidina Nižnij Novgorodo mieste, kur jį užtinka Pirmasis karas.

Tuo tarpu, kai kiti mūsų teatro pradininkai — Vaičkus, Glinskis, Sutkus — šalia savo mokslo ir darbo rusiškuose teatruose skiria daug laiko ir energijos lietuviškiems vakarams, vadovauja mėgėjams vaidintojams, Dauguvietis prie tokio darbo piršto neprikiša. Grįžęs į gimtuosius Dauguviečius prie Nemunėlio Radviliškio, laisvoje Lietuvoje jis neieško ryšio su besikuriančiu Lietuvos teatru, bet trejetą metų dirba kaip Biržų girininkas. 1923 metais, kviečiamas į teatrą, neskuba atsiliepti. Prireikia pabendravimo su Biržuose gastroliuojančiais teatro aktoriais, kad jis pagaliau ryžtųsi palikti girias ir alaus darymą ir persikeltų į Kauną.

Tas augalotas, temperamentingas vyras su auskaru kairėj ausy, tas gabus publicistas, romansų dainuotojas, piešėjas, eilėraščių rašėjas, — griebiasi režisūros, kaip jaučio už ragų — su didžiule energija. Aktoriai nudžiunga — įsiveržia gaivus vėjas. Džiaugias ir Glinskis: jam sumažėja nemėgiama režisūros našta. Labiausiai džiaugiasi teatro kasa: per

pirmuosius savo darbo 1924-tuosius metus Dauguvietis pasiekia „rekordą", kurį gal tik jis pats ir galėtų viršyti: pastato dešimt spektaklių. Jų pirmajame — du veikalai: Hauptmanno „Hannele" ir Maeterlincko mistiškos nuotaikos vienaveiksmė „Nekviestoji viešnia". Seka Maironio trilogijos pirmoji dalis „Kęstučio mirtis", Goldoni „Mirandolina", Sudermanno „Drugeliai", Šekspyro „Otelas" ir (po savaitės!) Beaumarchais „Figaro vestuvės"; tų pat metų rudenį — naujas priedas prie „Hannelės" — Puškino „Šykštusis riteris", toliau — Krėvės „Skirgaila", Keturakio „Amerika pirtyje", Vaičiūno „Sudrumsta ramybė". Štai kodėl Sruoga galėjo pasakyti, kad Dauguvietis „spektaklius kepa kaip blynus"!

Be abejo, tai rusiškosios provincinės patirties tęsinys: juo daugiau, juo geriau! Nepatiks publikai Maironis, tai patiks Goldonis. Bet — ir tai lemiamas „bet": džiaugsmas kasai — prapultis aktoriams. Nei pats režisierius per kelias savaites negali tinkamai įsigilinti į rimtesnį veikalą, surasti jam originalų menišką sprendimą, nei jo aktoriai, įjungti į masinę produkciją, neturi laiko įsigyventi ir naujai pamatyti kuriamus personažus. Tenka vaduotis jau įprastais šablonais, kartoti gestus ir intonacijas, nes laiko pakanka tik išmokti tekstą ir apsiprasti mizanscenose. Taip aktoriai „užsištampuoja", suprofesionalėja blogąja, nekūrybiška amato prasme. O juk Dauguvietis stato ne vien palyginti lengvus „Drugelius" ar „Ameriką pirtyje" — tokius dalykus patyrę aktoriai gali sužaisti ir be didelio pasiruošimo. Bet klasiškai Goldoni komedijai reikia stiliaus, Šekspyro tragedijos reikalauja milžiniško tiek statytojo, tiek aktorių kūrybinio darbo, minties, poezijos pajautimo, gebėjimo kalbėti jambais, pasiliekant įtikinamais, intensyviais personažais. . . O „Skirgaila" — ta lietuviškoji klasika, reikalaujanti nemažesnio įsigilinimo ir įsijautimo, bet dar ir specifiškos tautinės poelgių ir žodžio formos. Jokie genijai to negali pasiekti per kelias savaites!

Todėl taip paskubom „iškepti" spektakliai geriausiu atveju gali būti amatine vidutinybe, bet ne originaliu, aktorius ugdančiu, žiūrovus giliai paveikiančiu meno kūriniu. Lengva ranka imdamasis daugelio rimtų veikalų, Dauguvietis parodė energiją ir įgudimą, bet drauge meninio atsakingumo stoką, stačiai arogantiškumą. Aplamai, polėkio, užsidegimo jam užtekdavo kelioms pirmoms repeticijoms, kol jį patį žavėjo vaizduotėj sukurtas vaizdas. Jam greit pabosdavo, imdavo rūpėti sekantis veikalas, ir aktoriai būdavo palikti didžiąja dalimi be vadovaujančios rankos, be kontrolės. Jis pasitenkindavo, pakaitindamas į didesnį emocingumą („davai, davai!"). Kaip koks įkūnytas sąžinės balsas, Dauguvietį persekiojo Balys Sruoga, savo kritikos straipsniuose kartais girdamas jį už kūrybiškesnius darbus, kaip Pirandello „Šiaip arba taip" arba Moljero „Tartiufą", bet dažniau peikdamas už neiškeptus „blynus". Kartą Sruoga subtiliai pagyrė jį su paslėptu kritiškumu, rašydamas: „Jei menininkas nuo poeto skiriasi tuo, kad menininkas savo kūrybą nuolat tobulina, taiso, dailina, kol randa tiksliai išbaigtą, visiškai jį patenkinančią formą, o poetas tenkinasi tuo, kas gimė įkvėpimo valandą, tai B. Dauguvietis nuo pat savo darbo pradžios Lietuvoje buvo poetas". Kitaip sakant, dirbti Dauguvietis nemėgo. Nemėgo jis ir aktorių, kurie ieško, mąsto, dirba, bet ne improvizuoja, kaip jis pats. Henrikas Kačinskas man yra pasakojęs, kad jis pats buvo toks Dauguviečio nemėgstamas aktorius. Tačiau Kačinskas tuo pačiu neatsilygino. Jis tvirtino, kad pirmos dvi Dauguviečio repeticijos būdavo stačiai genialios, jo fantazija buvusi nepaprasta. Bet įgyvendinti nemokėjęs — trūko organizuotumo, valios. Jo žodžiais: „Įdomus žmogus — primityvus režisierius". Ir kiti aktoriai pripažįsta Dauguviečiui ir vaizduotės galią, ir didelę erudiciją, ir gebėjimą uždegti — bent pradžioje.

Pridengdamas savo neatsakingumą darbe, Dauguvietis mėgdavo ir pablefuoti, pakalbėti skambiom ar „moksliškom"

frazėm, žinodamas eilinių spaudos bendradarbių menką nusimanymą. Berods, prieš Šeiniaus silpno veikalo „Diplomatų" premjerą jis didingai pareiškė ieškąs spektaklyje „psichofizinės sintezės" bei specifiško lietuviško gesto. Aktoriams gi pasakęs — „vaidinkit kaip visuomet", ir jokių gudrybių paskubom išleistoje komedijoje nė nemanė ieškoti.

Prisimenu ir tokį jo duotą „spektaklį spektaklyje". Jis sukvietė šiek tiek žmonių, tarp jų ir mus, Sruogos Teatro seminaro narius, į Sofoklio „Edipas Kolone" generalinę repeticiją. Vaidinimas — labai lėtas, nuobodus, pagrindiniai atlikėjai silpni, choro dalyviai, pusiau gulom išdėlioti po sceną, reikšmingu monotonu taria panašius žodžius, kaip „pirmoji - dorytė - negimti - antroji - dorybė - užgimus - tuoj - numirti - ", ir tik netyčiom juokingi momentai pagyvina veiksmą (pvz., trumpa tunika vilkėdama, įlekia druckė Antigona ir iš meilės kone apverčia savo švokščiantį tėvą Edipą ant kažkokios skrynios). O salės vidury atsisėdęs Dauguvietis vaizduoja negalįs suvaldyti ekstazės ir protarpiais savo kimiu balsu sušunka: „Kolosalu! — Maestotiška! — Grandioziška"! Nors tai atrodė kaip pasišaipymas, bet, prisipažįstu, tuo metu dar pusiau įtariau, kad jis tokiu primityviu būdu bando paveikti mūsų visų, žiūrovų, nuomonę. Dabar apie jį geriau galvoju: aišku, jis matė pats, koks patetiškai nevykęs jo darbas, ir tais ironiškais šūktelėjimais tai patvirtino. Bukas jis tikrai nebuvo. Ciniškas — galbūt. Neprincipingas, pataikaująs savo komedijomis bei melodramomis masiniam žiūrovui — taip.

Jis bandė didinti lietuviškąjį repertuarą, įvedė scenon apie 20 autorių, dažnai silpnų, pasirodžiusių tik su vienu veikalu (Tarvydas, Kapnys, Jasiūnas. . .) Tačiau išpuoselėjo savo dramaturgą, Petrą Vaičiūną, kuris už savo jaunystės veikalus buvo taip kritikų sumaltas, kad ilgai nebesiryžo pasirodyti. Dauguvietis jam padėjo patyrusio teatralo patarimais, ir Vaičiūnas pasidarė pačiu sėkminguoju lietuvių dramaturgu. Jo veikėjai — iš kartono išpjauti, be giluminės dimensijos,

skelbiamos mintys savaime suprantamos, bet žiūrovų masei jos savos, o situacijos — sceniškos. Tad publika juos mėgo, gausiai lankė, o Dauguvietis mielai juos statė, niekam kitam nepavesdamas: jis surado savo dramaturgą, o Vaičiūnas — savo režisierių. Per skubotą darbą aktoriai veteranai apaugo štampais, kaip stuobriai grybais, ir, patenkinti savo vaidyba ir tvirta pozicija teatre, liovėsi ieškoję ko nors nauja. O Vaičiūnas — jam, matyt, žmonės ir gyvenime pasidalina tik į keletą pasikartojančių tipų, kaip sename teatre — amplua. Jis juos ir rašė taikydamas esamiems aktoriams, kaip siuvėjas drabužį: herojai (karininkai arba menininkai) — Kubertavičiui, sukti verteivos ar politikai — Dineikai, komikai — Jurgiui Petrauskui. Panašiai ir su moteriškom rolėm. Balys Sruoga rašė apie šią Dauguviečio ir Vaičiūno simbiozę: „Tas pats kūrybos pagrindas, tas pats metodas. Nekuriama scenoje naujų personažų, kenčiančių ar besidžiaugiančių, nekuriama naujų psichinių konstrukcijų, bet kuriama tiktai naujos sceninės apystatos. Mūsų aktoriai su nedidelėmis, deja, vis mažėjančiomis išimtimis, Dauguviečio vadovaujami, jau baigia pamiršti vadinamąjį persikūnijimo meną. Kokį kas žiponą apsivelka, kokius žodžius taria, vistiek pasilieka, koks jis yra gyvenime — Jonas, Petras, Dzidorius, Darata. (. . .) Todėl tat Borisas Dauguvietis taip greitai ir lengvai spektaklį paruošia, kaip ir Vaičiūnas — pjesę parašo".

Veltui barėsi Sruoga! Dauguvietis, įtinkąs visoms valdžioms, — o juk nuo jų priklauso teatras, — buvo gerai įsitvirtinęs teatre, jo nepajudinsi. Publika mėgo tuos lengvai atpažįstamus personažus, kaip amerikiečiai mėgsta savo laikraščiuose serijinius piešinius "comics". O Dauguvietis ir jo aktoriai mėgo lengvą ir greitą pasisekimą. Taigi, visi buvo patenkinti. Išskyrus tik saujelę intelektualų, tokių, kaip Sruoga ir jo mokiniai, — tik tuos nedaugelį, kurie nori, kad teatras būtų ne vien pramoga, bet kai kada ir menas; kad jis ugdytų žiūrovų skonį; kad teatras turėtų kryptį, idėją, stilių, etinį ir estetinį veidą. Svajotojai! . .

Taip, Dauguvietis buvo gabus režisierius — tikrai gabesnis už pirmtakus. Bendrąjį spektaklių lygį nuo gerokai žemo jis pakėlė — iki priimtino vidutinio. Tai — pažanga. O ar padėjo aktoriams augti? Dauguma jų, jau subrendusių, jis paveldėjo iš Vaičkaus, iš Glinskio, iš Sutkaus Tautos teatro. Jais ir rėmėsi. Nors jis buvo ir pedagogas, ir iš jo kursų vėliau į teatrą įsijungė nemaža pajėgių aktorių, bet neatrodo, kad būtų stengęsis jauniems padėti, kad būtų praskynęs jiems kelią, patikėjęs svarbesnių uždavinių. Daugeliui jaunųjų metais reikėjo vargti su menkute algele, nešioti tarno padėklą, su alebarda saugoti pilies vartus.

Dabartinės Lietuvos leidiniai aukština jo nuopelnus, o trūkumus pamini kukliai, lyg gėdindamies, ir tai suprantama. Jis buvo naudingas. Tuoj po pastarojo karo jis prisistatė ne vien su režisieriaus paslaugom — ne, tai būtų niekis: jis griebėsi dramaturgijos ir savo išbandytu režisuojant „blynų kepimo" receptu parūpino kelias propagandines pjeses. Tuo būdu jis bent laikinai užpildė nykią tarybinės lietuvių dramaturgijos tuštumą. Matyt, todėl ir jo talentas bus taip užaugęs; tuo tarpu, kai — atvirkščiu procesu — pasitraukusiųjų emigracijon talentai didžiai prigeso, kaip antai Kačinsko, lyg tai ne jis buvo sukūręs Kudirkos ir Strazdelio portretus, ne jį, „Vilties" Kobiusą, sužavėti žiūrovai privertė bisui pakartoti monologą!

Dar ir šiandien, kada apie daug ką kalbama atviriau, kada yra galimas vertybių persvarstymas, nustebęs randu *Literatūroj ir mene* didžiųjų lietuvių režisierių tarpe pirmuoju minint Dauguvietį, šalia tikrai iškilių scenos menininkų: Andriaus Olekos-Žilinsko ir Romualdo Juknevičiaus. Tad klaidinama ištisa puikiai pasiruošusių, gabių teatrologų karta, kuri neturi galimybės pamatyti Dauguviečio spektaklių ir pasidaryti savo išvadas.

Be abejo, Dauguvietis kai kada ir pasitempdavo. Nešališku Kačinsko liudijimu, jo „Hannele" buvo pirmasis ir geriausias jo darbas — geresnio jis nieko nepadaręs.

Tikriausia, iš šimto su viršum spektaklių buvo ir visai priimtinų, bet daugumas atžagaria ranka sumesti. Lyginate su Oleka-Žilinsku: tai kurgi Dauguviečio „Šarūnas", „Dėdės Tomo lūšnelė", „Varpai"? Kur jo spektakliai, kurie prilygtų Juknevičiaus „Vilčiai", „Norai", „Prieš saulėleidį"? Drįsčiau net, užbėgdamas už akių šiam savo rašiniui, tvirtinti, kad joks Dauguviečio darbas neprilygo užmojo drąsa, poetinės vizijos taurumu, jauno Algirdo Jakševičiaus paminklui — O'Neillo „Marko milijonams".

Kas gi iš tikrųjų Lietuvos teatrui buvo Borisas Dauguvietis — meninės pažangos nešėjas, ar priešingai — įsigalėjusios rutinos, stagnacijos kaltininkas?

Galima būtų teigti, kad ikižilinskinis mūsų teatras buvo pačios visuomenės ištikimas veidrodis. Galbūt kiekvienas iš ankstyvųjų pradininkų atstovavo kuriam nors reikšmingam tos visuomenės aspektui. Vaičkus — visa atkaklia savo esybe dar kaimas. Glinskis — veržimasis iš kaimo ištrūkti, ilgesys estetikos, kultūros. Sutkus — pasimetimas novatoriškose, dar nesuvoktose srovėse, o iš kitos pusės — kandi stiprėjančios miesčionijos pašaipa. O kas gi buvo tas chameleoniškų spalvų Borisas Dauguvietis — ar ne pilnas prieštaravimų visų anų bruožų mišinys? Kaimo, veržimosi iš jo, pretenzingos miesčionijos drauge apologetas ir satyrikas? Koks yra tikrasis jo veidas — tas veidas, kurio vienintelis solidus bruožas buvo aukso auskaras kairėj ausy? . .

Į Kauną atvyksta jaunas, jautrus paauglys, atviras visiems kaleidoskopiškiems įspūdžiams. Jį patraukia jaunų bičiulių drąsūs literatūriniai bandymai, spalvinga dailė, atsiplėšianti nuo senos buitinės tradicijos. Gal ir magiška scenos iliuzija.

Išėjęs į gyvenimą iš gimnazijos suolo, jaunuolis jaučia: jo kelias — kūryba, menas. Jis dar nepasirenka teatro — stoja į Meno mokyklą.

Jo sąmonėje bręsta tvirtas, labai individualus polinkis — analizuoti, svarstyti, vertinti, spręsti. Jei ir buvo pirmykštis

susižavėjimas scena, tuo iki tol nematytu viliojančiu pasauliu, tas susižavėjimas palengva ima blėsti, stiprėjant jo kritiškam protui. Jaunuolis neskuba į savo likimą, laukia tinkamo momento. Algirdas Jakševičius nesiveržia scenon vaidinti betką ir betkur. Tai, kam jis paves savo gyvenimą, turi būti prasminga. Turi būti siekiama daugiau negu tuščios pramogos. Jo Teatras turi būti rašomas didžiąja raide.

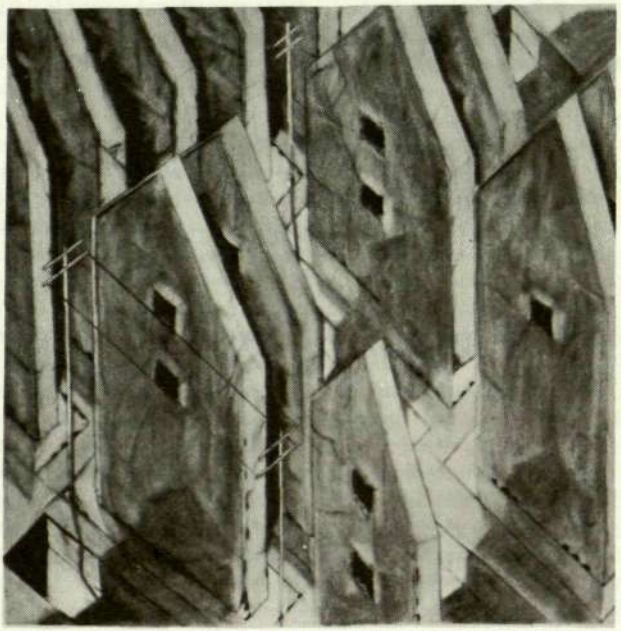

MOKSLAI IR IDĖJOS

AMERIKOS NAUJIEJI KONSERVATORIAI

Kaip ir kitos plačiai paplitusios modernios ideologijos, konservatizmas turi daug skirtingų versijų, kurios nė kiek nepalengvina bandymų surasti jo tikrąją esmę. Yra nuomonių, jog konservatizmas išvis nėra ideologija, jei tuo suprantama idėjų, institucijų ir prielaidų sistema, kurios dalys sudaro logiškai išvystytą visumą. Priešingai, jis geriausiu atveju tėra tik gana palaidų idėjų rinkinys, kuris jei ir turi tam tikrus bendrus bruožus bei tikslus, tačiau yra be didesnių pretenzijų daug ką pasakyti apie žmogaus prigimtį, socialinius santykius, valstybės esmę ir iš jų išplaukiančias ar juos grindžiančias etinių vertybių sistemas.

Modernusis konservatizmas atsirado kaip reakcija į Didžiosios prancūzų revoliucijos radikalizmą. Gal tai ir yra pagrindinė priežastis, kodėl jis mažiau ideologiškas negu socializmas arba liberalizmas. Kaip ten bebūtų, šios revoliucijos vadai buvo paveikti Apšvietos amžiaus optimizmo apie mokslo pajungimą žmonijos gerovei. Rousseau paskelbė, jog žmogus gimė laisvas, bet buvo pavergtas institucijų paremtų godumu, savanaudiškumu, misticizmu ir supersticija. Todėl žmonija negali būti išlaisvinta, kol nebus sunaikinta visa tai, kas yra jos vergijos priežastis. Tik nušlavus iki šiol egzistavusias institucijas ir su jomis susietas etines struktūras, bus galima sukurti naują santvarką, kuri garantuotų besąlyginį ir amžiną žmonijos gėrį.

Nėra perdaug ko stebėtis, jog Prancūzų revoliucijos vadai ir bandė ant senosios santvarkos griuvėsių sukurti grynai racionalią ir logišką sistemą, kurioje laisvės, lygybės ir brolybės principai būtų universaliai įgyvendinti. Panaikinus blogį, turėjo neišvengiamai ateiti gėris, arba bent taip Robespierras ir jo pasekėjai galvojo. O, kaip jau minėta, viskas, kas egzistavo prieš revoliuciją, buvo iš esmės bloga. Jau vien šiomis prielaidomis vadovaujantis nesunku suprasti, kodėl prireikė teroro išlaisvinti žmoniją nuo politinių, ekonominių, socialinių ir religinių pančių. Kovojant su blogiu negali būti kompromisų arba išimčių. Kovojant su blogiu, kad sukūrus laisvę, lygybę ir brolybę

paremtą santvarką, kompromisai ar išimtys pasidaro dar pavojingesni. Tačiau revoliucinis teroras pasidarė neišvengiamas ir todėl, kad sunaikinus tradicines institucijų ir etinių vertybių struktūras nebuvo kam sustabdyti ar bent apriboti terorą. Nei religiniai principai, nei teismai ar kiti valdžios organai negalėjo padėti tiems, kurie nežiūrint amžiaus, lyties ar net statuso revoliucinėje hierarchijoje buvo apkaltinti žmonijos priešais. Radikalūs tikslai, neribojami jokių etinių vertybių ar prieš revoliuciją egzistavusių institucijų, sukūrė sąlygas, kuriose visų galvos nebuvo saugios, įskaitant net pačius radikaliausius revoliucijos vadus.

Kad galėtų pradėti sėkmingą kovą prieš Prancūzų revoliucijos radikalizmą, konservatoriai pirmiausia turėjo parodyti, jog pasaulis nebuvo toks racionalus kaip Apšvietos amžiaus išmintingai manė ir kad mokslinė metodika nebūtinai buvo visų žmonijos problemų išsprendimo garantija. Kas teoretiškai atrodė priimtina ir net būtina, sunku įgyvendinti gyvenimo praktikoje. Įvairiausios utopinės sistemos labai įtikinančios filosofinių doktrinų kontekstuose, bet bandymai jas realizuoti dažniausiai ne tik kad žmonėms neatnešė geresnio gyvenimo, bet dažnai sudarė anksčiau neturėtų problemų.

Konservatoriai taip pat bandė įrodyti, jog žmonijos vargai nebuvo laikinas poreiškis, kuris išnyks atsikračius blogų institucijų ir valdovų. Iš esmės jie buvo pesimistai apie žmogaus potencialą pasidaryti altruistu bet kokiose politinėse, socialinėse ar ekonominėse sąlygose, o ypatingai paviršutiniškai suformuluotose utopijose. Kitaip sakant, žmogaus pažiūros ir veiksmai neišpranašaujami ir gali būti apsprendžiami įvairiausių nenumatytų priežasčių. Dėl to galima taip pat sakyti, kad konservatoriai yra skeptikai ideologijų, institucijų ar santvarkų atžvilgiu, kurios žmonijai žada absoliučią laisvę, materialinę gerovę ar dvasinį pasitenkinimą. Jie dažnai šių tikslų realizavimą mato tik kitame pasaulyje.

Skeptikai ir pesimistai retai kada pavirsta į radikalus, reikalaujančius egzistuojančių institucijų ir etinių vertybių besąlyginio pakeitimo, ypač jei tie reikalavimai grindžiami kolektyvinio altruizmo, tautinės vienybės ar rasinio grynumo principais. Konservatoriai aplamai atsargūs žmonės, kurie nepasisakys už politines, socialines ar ekonomines reformas, kol nesurinks užtenkamai medžiagos parodančios, kad reformos tikrai reikalingos ir kad jos greičiausiai nesudarys daugiau problemų negu galės išspręsti. Jų motto: geriau nieko nedaryti negu daryti tai, kas gali padėtį pabloginti. Konservatorių ideologiją galima būtų apibūdinti kaip

ribotumo arba netobulumo ideologiją, kuri remiasi pažiūra, jog viskas žmogaus gyvenime turi ribas: jo paties potencialas pasiekti absoliutų tobulumą; institucijų — užtikrinti visuotinį gėrį arba būti visų blogybių priežastimi; ideologijų — nušviesti kelią į žmonijos išganymą; mokslinių metodų — surasti socialinių problemų išsprendimo būdus; ir, pagaliau, didžiųjų istorinių asmenybių — visus pavergtuosius išlaisvinti!

Toks konservatoriškos ideologijos apibūdinimas nėra visiškai idealus. Jis labai bendras ir suglaustas. Čia, žinoma, galima pastebėti, kad net ir labai smulkiai ir plačiai išvystytos ideologijos, kaip, pavyzdžiui, marksizmas, nėra išvengusios gausių problemų surištų su jos apibūdinimu. Tačiau mūsų konservatizmo ideologijos definicija net nesudaro išbaigto teoretinio fasado. Dėl to čia „ideologijos" terminas gal ir nėra visiškai tikslus. Ideologiniai rėmai arba principai būtų daugiau priimtinas apibūdinimas. Kaip ten bebūtų, konservatizmo ideologija nėra taip sistematiškai išvystyta kaip marksizmas ir net fašizmas ar liberalizmas. Tai ir yra jos koncepcinis stiprumas, bet taip pat ir silpnumas ar problematiškumas.

Konservatizmas kaip ribotumo ideologija nėra susietas su bet kokia filosofija, valstybine santvarka, ekonomine sistema ar socialine programa. Kas yra žmogaus prigimtis; ar Dievas egzistuoja; kokia valstybinė santvarka — yra klausimai, į kuriuos ši ideologija neturi bendrų atsakymų. Ką ji iki tam tikro laipsnio gali pasakyti, tai kokios politinės ar ekonominės sistemos, filosofijos, socialinės programos yra priešingos konservatizmo principams, pažiūroms bei dvasiai. Šia prasme ideologija yra rodiklis, kuris parodo, kas priimtina ir kas ne. Kaip toks rodiklis, konservatizmas neturi su kitomis ideologijomis susietų teorijos ir praktikos sutapimo problemų. Tačiau šis teoretinis ribotumas ir iš jo kylantis lankstumas turi tam tikrų sunkumų.

Konservatizmas kaip ribotumo ideologija yra iš esmės negatyvus. Jis neturi uždegančios utopinės santvarkos vizijos; emocijas iššaukiančių moralinių principų; grandiozinių planų išlaisvinti pavergtą žmoniją. Jis taip pat, bendrai paėmus, nėra paremtas dievo, istorijos, tautos, rasės arba charizmatinių asmenybių sankcionavimu, vadovavimu ar palaiminimu. Jis neturi bendros politinės, ekonominės ir socialinės programos, kuri apeliuotų į daugumos interesus, viltis, prietarus. Trumpai sakant, ši ideologija neturi to, kas žmones motyvuotų aukotis, kovoti, net rizikuoti savo gyvybe, kad pasiekus jos tikslus.

Dabar jau turbūt gali kilti klausimas: tai kam iš viso apie

konservatizmą kalbėti? Jei jis toks ribotas, negatyvus, atsargus, neuždegantis, be aiškaus turinio, be specifinių tikslų, be idealios valstybinės santvarkos ar socialinės programos, be emocinių šūkių ir moralinių normų, be potencialo sėkmingai apeliuoti į masių interesus. Atsakymas galimas tik šią ideologiją kiek išsamiau padiskutavus ir pažiūrėjus į jos dabartinius poreiškius, ypatingai Amerikoje.

Kaip jau anksčiau minėta, konservatizmas yra iš esmės reakcija į kitas ideologijas, sroves, judėjimus, revoliucijas. Jis visada yra atsargus, pasisakąs už reformas, bet prieš revoliucijas, už laisvę, bet be tradicinių institucijų sunaikinimo, už ekonominį ir socialinį progresą, bet ne bet kurios mažumos ar daugumos sąskaita; už demokratiją, bet be sumažinimo individualinių teisių. Kitaip sakant, šios ideologijos pasekėjai, sąmoningai ar nesąmoningai, nori dalykų eigą sulėtinti, ypač jei jiems atrodo, kad viskas pradeda per greitai vystytis, arba ją išlaikyti tradicinių institucijų kontekste, ypač jei atsiranda tendencijų pačias institucijas pulti. Konservatoriai nėra iš principo nusistatę prieš reformas, bet jie pasiryžę daryti viską kas galima, kad permaina vyktų palaipsniui ir nesuardydama visuomeninio ir socialinio gyvenimo harmonijos ir ją remiančių tradicijų ir papročių.

Konservatizmo ideologija gali būti paryškinta ją palyginus su kitomis svarbesnėmis ideologijomis. Nuo liberalų konservatoriai skiriasi tuo, kad nors abeji kategoriškai pasisako už individualinę laisvę, pirmieji daug labiau optimistiški dėl žmogaus potencialo tokia laisve paremtą visuotinį gėrį pasiekti. Be to, konservatoriai visiškai neentuziastiški liberalų pažiūrai, jog laisvė yra beveik absoliutus konceptas — tai yra, kuo daugiau laisvės, tuo geriau —, kuriam įgyvendinti liberalai pasiryžę panaudoti konservatoriams nepriimtinas priemones kaip padidintą valstybės intervenciją į privačią sferą.

Skirtumai tarp konservatorių ir dešiniųjų radikalų labiau esminiai. Čia, kaip ir su liberalais, ribotumo principai užima pagrindinę rolę. Dešiniųjų radikalumas glūdi jų esamos padėties interpretacijoje ir tikėjime į žmogaus potencialą ją visiškai pakeisti. Tie į egzistuojančias institucijas žiūri kaip į visiško blogio įsikūnijimą ir dėl to reikalaujančias ne reformos, bet sunaikinimo. Be to, jie įsitikinę žmogiškos valios galia suidealizuotas istorines santvarkas ar amžius atkurti ir pritaikyti moderniajame pasaulyje.

Kairieji radikalai taip pat tiki į žmonijos išlaisvinimą, nors jų kelias į utopiją skiriasi nuo liberalų ir dešiniųjų. Tarp šių trijų ideologijų yra daug skirtumų, bet jos sutinka, jog žmogaus potencialas save išvaduoti

iš institucinės vergijos yra neribotas. Liberalai žmogaus išlaisvinimą mato individualinės laisvės, lygybės ir socialinio teisingumo principų įgyvendinime; dešinieji — rasinės arba tautinės vienybės interesu paremtos santvarkos sukūrime; kairieji — istorinio proceso išvadoje atsiradusioje utopijoje. Nors marksistinė ideologija ir pramato tam tikrą žmogaus potencialo pasiekti absoliutų gėrį ribotumą — istoriniame procese žmogus yra jo agentas o ne priežastis —, tačiau šios ideologijos pagrindinė prielaida vis dėlto yra, kad istorinio proceso sukurtoje beklasinėje visuomenėje žmogaus galėjimas gyventi nuolatinėje harmonijoje su kitais jos nariais garantuos visos žmonijos besąlyginį išsilaisvinimą.

Nors konservatizmas ir nėra tiesiogiai susietas su bet kokiu vienu filosofu ar viena politinės, ekonominės ar socialinės santvarkos teorija, jis, pradedant nuo XVIII amžiaus, yra išsivystęs į tam tikrų principų ir tradicijų korpusą, kuris sudaro šios ideologijos turinį. Turbūt nėra stebėtina, kad tie principai ir tradicijos šiuometinių konservatorių yra ne vienodai interpretuojami ar net iš viso priimami.

Vienas iš žymesniųjų Amerikos konservatorių, kuris bandė apibrėžti pagrindinius ideologinius principus ir tradicijas, yra Russell Kirk. Savo 1953 m. išleistoje knygoje *The Conservative Mind* jis paskelbė šešis konservatizmo kanonus.*(2)*

Pirmasis liečia religijos įtaką žmonių gyvenime. Individai negali pasitikėti vien protu; religijoje jie randa pagrindinį gyvenimo tikslą ir priemones jam pasiekti. Tikėjimas į visagalį Dievą žmogui primena jo paties netobulumą; be to, moralinės normos, paremtos religine dogma, jį sulaiko nuo neriboto pasitikėjimo protu ir iš to iškylančių nerealistinių premisų, jog žmogui nėra nenugalimų kliūčių pasiekti absoliutų gėrį.

Antrasis kanonas pabrėžia tradicijos reikšmę. Tradicijoje konservatoriai mato amžių patyrimo ir praktikos pasiektą žmogiškąją išmintį. Nors kai kurios tradicijos ir gali būti priešingos individo gerovei, jos, bedrai paėmus, yra daug realistiškesnės ir dėl to žmonėms naudingesnės negu bet kokios utopinės schemos, kurios pažada greitą ir visuotinį žmonijos išlaisvinimą.

Trečiasis kanonas kalba apie nelygybę. Konservatoriai įsitikinę, jog žmonės lygūs tiktai moraline prasme: kaip Dievo kūriniai, jie turi teisę būti lygiai traktuojami visų visuomenės institucijų. Tačiau individai nėra lygūs, kas liečia jų asmeninius sugebėjimus, energiją, ryžtą, etinius principus, bei paties nustatytus tikslus. Dėl to konservatoriai ne tik kad nėra priešingi socialinių klasių egzistavimui,

bet dažnai pabrėžia natūralių vadovų elito neišvengiamumą ir reikalingumą visose gyvenimo sferose.

Ketvirtasis Kirko kanonas nustato ryšį tarp privačios nuosavybės ir asmeninės laisvės. Pagal jį, vieno negali būti be kito. Dėl to konservatoriai kovoja prieš valstybės pastangas įvesti ekonominę lygybę. Tai, aišku, nereiškia, jog jie nusistatę prieš bet kokią privačios nuosavybės kontrolę. Šis, kaip ir visi konservatorių principai, turi savo ribas. Tačiau tos ribos turi būti nustatomos praktiškų ir tradicinių reikalavimų, o ne abstrakčių schemų kontekste.

Penktasis kanonas išreiškia tipišką konservatorių skeptiškumą žmogiškosios prigimties atžvilgiu. Žmogus iš esmės nėra nei geras, nei blogas. Jis gali save pagerinti arba pabloginti. Kokiu keliu jis eis, priklausys nuo jo paties pastangų ir aplinkos. Žmogus negali pasidaryti visiškai tobulas, nes jis tada pavirstų į antgamtinę būtybę, Dievą. Kita vertus, jis negali pasidaryti visiškai blogas, nes tada jis pavirstų į kitą antgamtinę būtybę, velnią. Šio kanono praktiška išvada yra ta, kad institucijos, kurios neatsižvelgia į šią skeptišką žmogaus prigimties interpretaciją, nėra pragmatiškos ir kaip tokios nenaudingos arba net pavojingos.

Paskutinysis Kirko kanonas susumuoja konservatorių nusistatymą prieš radikalias permainas politiniame, ekonominiame ir socialiniame gyvenime. Permainos neišvengiamos ir net gali būti pozityvios, bet konservatoriai turi būti labai atsargūs ir remti tik tas reformas, kurios nekeičia tradicinių institucijų esmės, o tik jas pagerina, sustiprina ir pritaiko pasikeitusiom aplinkybėm.

Ne visi konservatoriai sutiks su Kirko pažiūromis. Kai kuriems pirmajame kanone išreikšta religijos svarba žmogaus gyvenime nebus priimtina. Kiti galbūt mažiau dėmesio kreips į laisvės ir privačios nuosavybės ryšį. Dar kiti nesutiks su Kirko nelygybės interpretacija. Tačiau, bendrai paėmus, jo gana bekompromisiškai išreikšti kanonai gerai susumuoja tradicinio arba senojo konservatizmo principus.*(3)*

Vadinamasis naujasis konservatizmas Amerikoje grynai pokarinio laikotarpio reiškinys. Nors pirmieji poreiškiai pasirodė tuoj po Antrojo pasaulinio karo, jo įtaka Amerikos politiniame, ekonominiame ir intelektualiniame gyvenime pasidarė reikšminga tik nuo nuo 1960 metų dešimtmečio.

Kaip jau minėta, konservatizmas iš esmės yra ribotumo ideologija. Jo pagrindiniai principai suponuoja tradicijų išlaikymą, atsargumą, skeptiškumą, pesimizmą ir net cinizmą. Tačiau istorija rodo, jog visos ideologijos ir jomis paremtos santvarkos, įskaitant ir pačias

konservatyviausias, turi laikas nuo laiko atsinaujinti, kad nenustotų energijos ir tikėjimo savimi ir kad visiškai neišnyktų. Dvidešimtojo amžiaus traumatiški įvykiai, be abejo, palietė visas dabartines ideologijas. Amerikos naujieji konservatoriai buvo tiesiogiai paveikti Stalino ir Hitlerio totalitarinių sistemų ir jų konservatyvumas bent iš dalies buvo tam tikra į jas reakcija. Ši tezė gali būti paremta tokiais faktais.

Yra tikrai stebėtina, kiek daug panašių charakteristikų galima rasti naujųjų konservatorių tarpe. Pirmiausia, jų dauguma gimė 1920 m. dešimtmetyje, brendo abiejų totalitarinių sistemų laikotarpyje. Nemaža šios grupės dalis buvo žydų kilmės, kuriem Hitlerio, o vėliau ir Stalino, sistemos turėjo ypatingos reikšmės. Be to, beveik visi naujieji konservatoriai studijų metais jei ne tiesiogiai priklausė kokiai nors komunistinei ar socialistinei organizacijai, tai bent buvo aiškiai kairiųjų pažiūrų. Baigę universitetą jie pasirinko akademines arba intelektualines profesijas kaip rašytojai, literatūros kritikai ir pan. Nemažas jaunųjų konservatorių procentas gimė ir augo New Yorke arba bent lankė vieną iš jo universitetų.*(4)*

Iš šių trumpų biografinių bruožų aišku, jog naujieji konservatoriai nebuvo nei tipiški Amerikos konservatizmo atstovai nei išvis tipiški amerikiečiai. Jie daugiau panašūs į europiečius. Šios grupės eventualią evoliuciją iš kairės į dešinę galima, tam tikra prasme, charakterizuoti kaip pasikeitimą iš europėjiškumo į amerikoniškumą.

Pirmasis naujųjų konservatorių žingsnis į dešinę pasireiškė ideologinio dogmatizmo (dažniausiai marksizmo) atmetimu ir įsijungimu į „antidogmatinių" liberalų eiles. Reikia pastebėti, jog net ir dabar kai kurie naujieji konservatoriai save laiko liberalais. Kad juos atskyrus nuo kitų liberalų, Amerikos spaudoje jie kartais vadinami konservatyviais, dešiniaisiais, senaisiais ar ortodoksiniais liberalais.

Ideologinio dogmatizmo atmetimas nebuvo vien naujiesiems konservatoriams būdingas. Buvo ir kitų jaunosios kartos idealistų, kurie prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo įsitikinę, jog žmonijos išvadavimas iš politinės, socialinės ir ekonominės vergijos galimas tik sukūrus naujas sistemas, paremtas socialiniu teisingumu, ekonomine lygybe ir politinėmis institucijomis, kurių pagrindinis tikslas būtų įgyvendinti tuos principus. Šie jaunieji idealistai, be abejo, buvo labai sukrėsti, kai pamatė, jog jų žmonijos išlaisvinimo vizija, kuri teorijoje atrodė lengvai pasiekiama ar net neišvengiama, gyvenimo praktikoje išvirto į istorijoje nepalyginamo teroro realybę.

Naujųjų konservatorių atvejyje ideologinių iliuzijų praradimas

turėjo dar vieną aspektą. Jie galbūt geriau negu kiti tos kartos atstovai suprato, jog panaikinus tradicines institucijas ir vertybes kartu buvo panaikinti ir visi tie teisiniai, socialiniai ir net politiniai faktoriai, kurie istorijoje neretai padėjo žmones apsaugoti nuo įvairiausio plauko tironų užmačių. Tegalima spėti, kad žydų kilmės konservatorių tarpe šis tradicinių institucijų sunaikinimas ir iš to kylančios išvados buvo ypatingai stipriai pajaustos.

Po Antrojo pasaulinio karo dauguma dabartinių naujųjų konservatorių jau buvo atmetę kairiųjų ideologinį dogmatizmą ir save laikė liberalais su ryškiomis antitotalitarinėmis pažiūromis. Bet jie dar nebuvo pasidarę konservatoriais. Jų antrasis žingsnis į konservatizmą prasidėjo Šaltojo karo pradžioje ir baigėsi 1960 m. dešimtmetyje, civilinių teisių revoliucijos ir Vietnamo karo laikotarpyje.

Naujųjų konservatorių palaipsnis atsiskyrimas nuo liberalų buvo grindžiamas šiais motyvais. Pirmiausia, jie ilgainiui priėjo išvados, jog amerikiečiai liberalai pradėjo atmesti savo tradicines pozicijas ir per toli pasuko į kairę. Tarptautinėje plotmėje naujieji konservatoriai liberalus kritikavo stalininio totalitarizmo grėsmės nesupratimu, o vidaus politikoje jiems buvo nepriimtinas daugumos liberalų entuziazmas kai kurių radikalių idėjų ir organizacijų atžvilgiu.

Konkrečiai kalbant, naujieji konservatoriai reikalavo realistiškos užsienio politikos. Politikos, kuri būtų paremta kariniu pasiruošimu, naujomis sąjungomis, ekonomine ir karine pagalba sąjunginiinkams ir kitom draugiškom valstybėm, iš viso — tarptautiniais įsipareigojimais visomis priemonėmis ginti Amerikos saugumo interesus. Dėl to naujieji konservatoriai entuziastiškai rėmė prezidento Trumano užsienio politiką ir visas jos praktiškas implikacijas kaip Korėjos gynimą, užsienio žvalgybos agentūrų išplėtimą, vadinamąją antikomunistinę politiką Trečiojo pasaulio tautų atžvilgiu ir pan.

Užsienio politikos baruose naujieji konservatoriai inkorporavo Amerikos nacionalinius interesus į tarptautinio solidarumo principus. Amerikos saugumas, kuris garantuotų visų tradicinių institucijų išlaikymą, jiems buvo pagrindinis tikslas. Tačiau naujieji konservatoriai taip pat buvo įsitikinę, kad Amerika viena būtų nepajėgi atsispirti moderniųjų totalitarinių sistemų grėsmei. Dėl to karinės ir ekonominės sąjungos su kitomis valstybėmis neišvengiamos. Toks bendradarbiavimas su demokratiniais kraštais buvo logiškas ir nesukėlė didelių moralinių dilemų. Tačiau pokariniame pasaulyje niekas negalėjo ignoruoti buvusių kolonijų arba ekonomiškai dar primityvių valstybių. Čia ir iškilo vienas iš svarbesnių užsienio

politikos skirtumų tarp liberalų ir naujųjų konservatorių. Pirmieji, su kai kuriomis išimtimis, priešinosi sąjungoms su bet kokio plauko diktatūrom; gi antrieji, Amerikos saugumo ir realistinės politikos principu vardu, buvo pasiryžę bendradarbiauti su visom antikomunistinėm valstybėm.

Kitas svarbus užsienio politikoje iškilęs tarp liberalų ir naujųjų konservatorių skirtumas lietė Amerikos užsienio saugumo agentūrų veiklą. Kai buvo sužinota, kad pagrindinė Amerikos žvalgybos įstaiga, CIA, finansavo kai kurias tarptautines antikomunistines organizacijas ir leidinius, liberalai tuoj prieš šią politiką kategoriškai pasisakė. Naujieji konservatoriai nors ir laikė nepageidaujamu CIA įsivėlimą į antikomunistinių organizacijų ir leidinių finansavimą, bandė jį teisinti kaip neišvengiamą kovoje su totalitarinėmis sistemomis. Iš jų taško žiūrint, kas normaliose sąlygose būtų etiškai nepriimtina, pasidaro reikalinga tarptautinio pavojaus metu.

Reikia pabrėžti, jog to tarptautinio pavojaus interpretacija ir buvo daugumos skirtumų šaltinis užsienio politikos plotmėje. Po Antrojo pasaulinio karo liberalai, arba bent jų didelė dauguma jau nebeturėjo daug iliuzijų stalininės Sovietų sąjungos atžvilgiu. Bet jie su naujaisiais konservatoriais nesutiko užsienio politikos tikslų ir priemonių tikslams pasiekti klausimais. Konservatoriai Stalino politikoje matė pasaulio dominavimo tikslus, o liberalai, su kai kuriom svarbiom išimtim, Staliną traktavo kaip tradicinį rusiškojo nacionalizmo atstovą, kurio užmačios iš esmės nebuvo globalinės. Tarp šių grupių skirtumai dėl Sovietų Sąjungos tikslų interpretavimo buvo maži, kol tęsėsi Korėjos karas ir paaštrėjo tiktai prasidėjus Amerikos įsivėlimui Vietname.

Šie pažiūrų skirtumai tarptautinių santykių plotmėje neišvengiamai atsiliepė Amerikos vidaus politikoje. Dar prieš prasidedant Šaltajam karui dauguma liberalų, įskaitant ir tuos, kurie vėliau pasidarė naujaisiais konservatoriais, priėjo išvados, kad komunistinės organizacijos turi būti traktuojamos kaip sudarančios pavojų Amerikos demokratijai. Kitaip sakant, jas arba reikėjo legaliai uždaryti, arba tiesiogiai kontroliuoti. Skirtumai tarp liberalų ir naujųjų konservatorių prasidėjo, kai iškilo nesutarimai kaip, teisine ir moraline prasme, žiūrėti į paskirus individus, kurie buvo eiliniai komunistinių ir prokomunistinių organizacijų nariai. Dauguma liberalų šių individų nelaikė antidemokratinės konspiracijos dalyviais ir dėl to buvo priešingi jų pagrindinių konstitucinių laisvių suspendavimui arba apribojimui.

Naujieji konservatoriai, kurie komunistinių organizacijų veikloje matė didesnį pavojų Amerikos demokratinėm institucijom, mažiau dėmesio kreipė į eilinių narių teises. Jų ir liberalų šiuo klausimu skirtumai paaštrėjo, kai Wisconsino senatorius McCarthy pradėjo vadinamąją raganų medžioklę. Pradžioje nei liberalai, nei būsimieji konservatoriai, kaip ir beveik visa Amerika, jo nekritikavo. Liberalai buvo pirmieji, kurie pradėjo priešintis senatoriaus taktikai ir ilgainiui patraukė į savo pusę dalį konservatorių. Žiūrint iš istorinio taško, galima sakyti, kad nei liberalai, nei konservatoriai nebuvo principiškai nusistatę prieš McCarthy akcijos tikslus, o tik ilgainiui pradėjo nesutikti su Wisconsino senatoriaus metodais.

Nors iki šiol diskutuoti nesutarimai Amerikos liberalų tarpe buvo svarbūs, tiesioginės naujųjų konservatorių atsiradimo priežastys randamos pilietinių teisių revoliucijoje, Vietnamo kare ir Watergate skandale. Liberalai, kaip visada su tam tikromis išimtimis, bekompromisiškai rėmė juodųjų ir moterų kovą už savo teises; priešinosi Amerikos įsivėlimui į karą Vietname; ir kritikavo prezidento ir jo padėjėjų elgesį Watergate aferoje.

Liberalai buvo įsitikinę, jog 1960 ir 1970 m. dešimtmečiuose Amerika pergyveno krizę, kuri esmiškai palietė visas politines, socialines ir ekonomines institucijas. Kad iš šios krizės išėjus, jie reikalavo naujų valdžios programų ir akcijos pilietinių teisių srityje ir esminio egzekutyvinės valdžios galios apkarpymo užsienio politikoje ir tam tikruose vidinės politikos aspektuose.*(5)*

Naujieji konservatoriai, nors ir sutikdami su daugeliu šiais klausimais liberalų pažiūrų ir prielaidų, vis dėlto visame tame nejžiūrėjo tokios jau didelės Amerikos politinių, socialinių ir ekonominių institucijų krizės. Priešingai, jie krizę matė vadovaujančių sluoksnių politikoje ir asmeniniame elgesyje, o ne institucijose. Pakeitus vadovaujančius asmenis ir jų politiką, krizė arba visiškai išnyktų arba labai sumažėtų.

Naujieji konservatoriai daug didesnį Amerikos institucijoms pavojų mato liberalų nusistatyme atsisakyti tam tikrų konstitucinės, politinės ir socialinės veiklos tradicijų ir politinio ir socialinio radikalizmo toleravime.

Naujieji konservatoriai pritaria rasinių mažumų ir moterų pastangoms užsitikrinti Amerikos konstitucijos visiems piliečiams garantuotas teises. Jie nuo liberalų skiriasi pažiūra, kad mažumoms nebūtų suteiktos teisės daugumos, t. y. baltųjų vyrų (daugumos, aišku, legaline, o ne demografine prasme) teisių sąskaita. Dėl to

konservatoriai yra pasisakę prieš vadinamąją kvotų sistemą, pagal kurią tam tikras mažumų skaičius turi būti pasamdomas, nors baltųjų vyrų kandidatų kvalifikacijos į tas pačias darbo vietas gali būti geresnės.

Viena iš Vietnamo karo pasekmių buvo egzekutyvinės valdžios rolės sumažinimas užsienio politikoje. Nuo 1970 m. dešimtmečio pradžios Kongreso įtaka šios politikos formulavime žymiai išsiplėtė. Liberalai šį naują balansą tarp dviejų valdžios šakų labai entuziastiškai remia. Jie jame mato atsakomingesnę užsienio politiką, su kuria galimybės pakartoti Vietnamo fiasko daug mažesnės.

Naujieji konservatoriai dabartinius tarp prezidento ir kongreso santykius laiko pagrindine Amerikos užsienio politikos paralyžiaus priežastimi. Pagal juos, vadinamoji superpower negali efektingai funkcionuoti, jei jos užsienio politika formuluojama ir net vedama prezidento ir virš penkių šimtų kongreso narių. Be to, konservatoriai įsitikinę, jog naujoji Kongreso rolė galutinai užbaigė tuoj po Antrojo pasaulinio karo sėkmingai vestą nepartinę politiką. Esant dabartinei padėčiai, pagalba Turkijai ir Graikijai, Marshallo planas, Berlyno blokados pralaužimas, NATO ir Korėjos gynimas greičiausiai nebūtų buvę galimi.

Watergate įvykiai dar labiau padidino Kongreso įtaką egzekutyvinės valdžios sąskaita. Liberalai į šią aferą žiūrėjo kaip į jų nuomonės patvirtinimą, jog Amerikos institucijų gerovei imperinis prezidentas turi būti Kongreso ir įstatymų apribotas. Konservatoriai prezidentūroj nematė jokių esminių problemų, o tik paskirų asmenų neatsakomingus veiksmus. Jie taip pat buvo įsitikinę, jog liberalų šios institucijos kritika buvo grynai politiškai motyvuota. Istoriškai liberalai rėmė stipraus egzekutyvo konceptą. Tačiau kai nuo Eisenhowerio laikų, dauguma prezidentų pasidarė konservatyvesni už Kongresą, jie pradėjo sistematišką Kongreso teisių gynimą ir prezidento įtakos kritiką.

Pilietinių teisių revoliucija, Vietnamo karas, Watergate afera ir kiti politiniai, socialiniai ir ekonominiai reiškiniai iššaukė naujųjų konservatorių reakciją, kurios dėka išsikristalizavo jų pagrindinės pažiūros dabartinės Amerikos atžvilgiu.

Naujieji konservatoriai įsitikinę, jog Amerikoje ir visame Vakarų pasaulyje vyksta valdomųjų institucijų ir elitų krizė.*(6)* Jos poreiškiai matomi valdžios autoriteto sumažėjime ir valdančiųjų sluoksnių savim pasitikėjimo išnykime. Dabartinėje Amerikos visuomenėje visi reikalauja teisingumo, bet mažai kas rūpinasi politinės ir socialinės

santvarkos pastovumo ir tradicinių Vakarų civilizacijos principų ir institucijų išlaikymo klausimais. Jų nuomone, be stiprių institucijų teisingumo principai nebus galimi įgyvendinti. Intensyvioje liberalų Amerikos institucijų kritikoje konservatoriai mato liberalams tipišką užsimojimą reikalauti socialinio teisingumo ir lygybės principų visuotinio ir greito įgyvendinimo visiškai neatsižvelgiant į tokios akcijos pasekmes. Pavyzdžiui, jie įsitikinę, kad liberalai yra per toli nuėję reikalaudami apkaltintiems naujų kriminalinio proceso teisių, kai šiuo metu Amerikoje nusikaltimų skaičius žymiai padidėjęs.

Naujieji konservatoriai dabartinėje Amerikoje taip pat mato ir moralinę krizę arba kovą tarp tradicinės ir jai priešingos kultūros, kuri paremta prielaida, jog individą reikia išlaisvinti nuo visų tradicinės kultūros varžtų (pavyzdžiui, religijos, šeimos, darbovietės, tautos, generacijos ir t. t.), kad jis galėtų laisvai ir visiškai išreikšti visus savo asmenybės atributus. Kaip antitradicinės kultūros poreiškių pavyzdžius, konservatoriai dažnai mini pornografijos ir narkotikų toleranciją bei įvairius pedagoginius eksperimentus, kurie ignoruoja arba yra tiesiogiai priešingi religijos, tautos, šeimos ir kitų tradicinių institucijų įtakai auklėjime ir švietime.

Ši antitradicinė kultūra propaguojama, bent taip konservatoriai yra įsitikinę, kai kurių akademikų, spaudos darbuotojų, valdžios biurokratų ir profesionalių įvairių sričių ekspertų; tai yra, žmonių, kurie užsiima žinojimo ir žinių rinkimu, platinimu ir manipuliacija. Jų motivacija įvairi, bet juos visus riša du bruožai: (1) įsitikinimas, jog tik jie žino, kas visiems gera ir reikalinga ir (2) antagonizmas tradicinėms institucijoms ir vertybėms. Dėl to konservatoriai šią grupę kartais vadina „viską žinančios" klasės vardu.

Kaip šios klasės negatyvumo tradicinėm institucijom ir vertybėm pavyzdį, naujieji konservatoriai dažnai cituoja Amerikos spaudos, įskaitant televiziją ir radijo, darbuotojų neatsakingumą. Pagal juos, *bet kokie asmeniniai ar valstybiniai interesai nėra toleruojami, jei jie* prieštarauja spaudos laisvei, o šio laisvės koncepto praktiškas įgyvendinimas, aišku, nusprendžiamas pačių spaudos bendradarbių ir jų viršininkų.

Konservatoriai įsitikinę, jog spauda į šiandieninę Ameriką iš esmės žiūri iš negatyvaus taško. Dėl to televizijoje ir svarbesniuose laikraščiuose dauguma žinių bei analizės yra apie negatyvius reiškinius kaip bedarbę, diskriminaciją, valdžios ir privačią korupciją, neatsakingą užsienio politiką, socialinį konfliktą, protestus ir t. t. Toks negatyvių reiškinių kasdieninis pabrėžimas daug kam sudaro

įspūdį, jog Amerikos institucijos yra iš esmės blogos arba kad jas bent reikia iš pagrindų pakeisti.

Naujieji konservatoriai kategoriškai atmeta šią pažiūrą. Jie teigia, jog visos institucijos reikalingos patobulinimo laiko sąlygoms keičiantis, bet tai dar nereiškia, kad jas reikia pagrindinai keisti, ypatingai kai institucijų kritika daugiausia propaguojama tik „viską žinančios" klasės narių. Konservatorių nuomone, Amerikos problemų pagrindinė priežastis randama ne jos tradicinėse institucijose, o vadovaujančių partijų ir jų vadų neatsakingoje politikoje ir asmeninėje veikloje. Kaip neatsakingos politikos ar elgesio pavyzdžius, jie mini užtęstą visiem pilietinių teisių garantavimą, Vietnamo karą, Watergate skandalą ir dar besitęsiančią Irangate aferą. Čia, kaip daugelyje kitų vadinamųjų problemų atvejuose, kalti buvo individai arba jų politika, o ne institucijos.

Iš naujųjų konservatorių taško žiūrint, trečias negatyvus reiškinys pokarinėje Amerikoje tai per didelis valdžios programų išsiplėtimas vidaus reikalų sferoje. Nors jie nėra iš principo priešingi valstybės įsipareigojimams socialinės apsaugos baruose, tam, kas Amerikoje vadinama *welfare state*, tačiau konservatoriai taip pat įsitikinę, jog šių programų nekontroliuojamas dauginimasis galutinoje išvadoje pasidaro neproduktyvus jų pagrindinių tikslų siekime ir parazitinis kitoms valstybės funkcijoms reikalingų finansų atžvilgiu, pavyzdžiui, karinei gynybai arba kovai su narkotikais.

Kai kurie naujieji konservatoriai yra siūlę socialinės apsaugos programas skirti tik tiems, kurie tikrai patys negali sau padėti, ir tiems, kurie už valdžios gaunamą pašalpą sutiktų dirbti įvairiuose viešųjų darbų projektuose. Dauguma konservatorių mano, jog valstybės įsipareigojimų plėtimosi priežastis randama liberalų pastangose visiems garantuoti ne tik politinę ir teisinę, bet taip pat ekonominę ir socialinę lygybę. Šių abstrakčių principų labui liberalai pasiryžę paaukoti tradicines vertybes kaip darbštumą, taupumą, individualią iniciatyvą, asmeninį atsakingumą ir privačios nuosavybės vaidmenį demokratinėje santvarkoje.

Aukščiausiame Amerikos teisme, bent iki Reagano prezidentavimo pradžios, naujieji konservatoriai taip pat matė labai efektingą liberalų lygybės idėjų proponuotoją. Šio teismo vaidmuo valstybės įtakos išsiplėtime pasidarė ypatingai reikšminga po Antrojo pasaulinio karo, kai konservatoriai Kongrese ir egzekutyve atgavo savo New Deal laikotarpyje prarastas pozicijas. Prasidėjus vadinamajai Vyriausio Teisėjo Warreno erai, Aukščiausias teismas

sankcionavo daugelį socialinių ir ekonominių programų, kurios tikrai būtų buvę atmestos tiesiogiai išrinktų bet, bendrai paėmus, konservatyvesnių Kongreso ir prezidento. Dėl to naujieji konservatoriai, bent tuo laiku, imperinę valdžios instituciją matė ne prezidentūroje, o Aukščiausiame teisme.

Baigiant reikia pripažinti, jog naujieji konservatoriai į Amerikos politinį, ekonominį ir socialinį gyvenimą įnešė tam tikrą dozę nuosaikumo. Audringaisiais Vietnamo karo, pilietinių teisių ir Watergate skandalo metais jie patiekė racionalią Amerikos institucijų interpretaciją ir pateisinimą, kai jos buvo puolamos iš dešinės ir kairės. Kita vertus, naujieji konservatoriai kritikavo įvairius kairiųjų ir dešiniųjų užmačius Amerikos santvarką pagrindinai pakeisti, kad ją išgelbėjus nuo tamsiųjų jėgų grėsmės. Jų iš esmės praktiški ir nuosaikūs pasiūlymai kaip išspręsti įvairias to laikotarpio problemas reikšmingai prisidėjo prie temperatūros nuleidimo politinėje arenoje.

Nors naujųjų konservatorių niekada nebuvo ir dabar nėra daug, jų įtaka daug didesnė negu jų skaičiai. Tą įtaką galima pamatyti paminėjus tik kelis šios grupės narius: Irving Kristol, Norman Podhoretz, Daniel Bell, Daniel Moynihan, Sidney Hook, Ben Wattenberg, Henry Kissinger, Zbigniev Brzezinski, Herman Kahn, George Will. Kas šiuos asmenis padaro ypatingai įtakingus Amerikos visuomenėje, tai jų sugebėjimas savo idėjas efektingai propaguoti. Jie daug rašo įvairiais aktualiais klausimais, bet tai dar jų nepadaro skirtingais nuo kitų panašių grupių kaip, pavyzdžiui, liberalų. Naujųjų konservatorių unikalumas randamas sėkmingose pastangose išnaudoti visokias tribūnas savo pažiūrom skleisti bendrosios visuomenės ir specialiųjų interesų tarpe. Jie dažnai sutinkami televizijoje ir populiariojoje spaudoje; taip pat įtakinguose valdžios postuose bei universitetuose; pagaliau, kaip ekspertai duodą patarimus valdžios įstaigom arba privačiam sektoriui.

Iš negatyvios pusės žiūrint, reikia pripažinti, jog naujieji konservatoriai, begindami Amerikos institucijas, vertybes ir tradicijas, kartais sąmoningai ar nesąmoningai užmerkdavo akis svarbių problemų atžvilgiu arba į jų sprendimą įsijungdavo labai pavėluotai; tai yra, daug vėliau negu liberalai arba kairieji radikalai. Kartais susidaro įspūdis, jog konservatoriai į kovą už konstitucijos garantuotas civilines teises įsijungė ne tiek dėl jų pasiekimo, kiek dėl susirūpinimo, kad be konservatorių dalyvavimo ši kova pasidarytų liberalų ir kairiųjų radikalų monopolis.

Bet į šią kritiką naujieji konservatoriai gali atsakyti, jog istoriškai jų misija niekad nebuvo dalykus keisti, o tik sudaryti sąlygas, jog neišvengiama pakaita vyktų tradicinių institucijų ir vertybių rėmuose. Nors naujieji konservatoriai dar neišvystė bendrų pozicijų ar programos svarbiųjų dienos klausimų atžvilgiu, jie savo istorinę misiją Amerikoje didelių politinių, socialinių ir ekonominių pasikeitimų laikotarpyje palyginti gerai atliko.

Dar galima paklausti, kokie yra pagrindiniai skirtumai tarp vadinamųjų senųjų (tai yra, visų tų, kurie nėra naujieji konservatoriai) ir naujųjų konservatorių. Tų skirtumų yra keli. Pirmiausia, naujieji konservatoriai daugiau linkę toleruoti pakaitą tol, kol ji vyksta tradicinių institucijų kontekste. Antra, jie, bendrai paėmus, liberalų ir net kai kurių radikalų reikalavimuose pagrindinai keisti tam tikras Amerikos institucijas bei tradicijas mato ne tarptautines konspiracijas, o tik naivius, neužtenkamai apsvarstytus ir faktais neparemtus bandymus pasiekti daugiau socialinės bei ekonominės lygybės. Trečia, nors naujieji konservatoriai religiją laiko viena iš tradicinių Amerikos institucijų, jie religijai nepriskiria tiek reikšmės kaip senieji konservatoriai. Ketvirta, pirmieji valstybei pramato daug didesnę rolę socialinėse ir ekonominėse sferose negu antrieji. Penkta, tarptautinių santykių plotmėje naujieji konservatoriai tinkamam karinės apsaugos pasiruošimui neskiria daugiau reikšmės kaip diplomatijai, ekonominei politikai bei tarptautinei ginklų kontrolei, ko nebūtų galima pasakyti apie jų pirmtakus.

Julius Šmulkštys

IŠNAŠOS

1 Noel O'Sullivan, *Conservatism* (New York, 1976), p. 11-12.
2 Russell Kirk, *The Conservative Mind* (Chicago, 1953), p. 7-8.
3 Clinton Rossiter, *Conservatism in America* (New York, 1962) ir Robert Schuettinger, *The Conservative Tradition in European Thought* (New York, 1970).
4 Peter Steinfels, *The Neoconservatives* (New York, 1979), p. 2-7, 25-29.
5 Arthur M. Schlesinger, Jr., *The Imperial Presidency* (Boston, 1973) ir Duane Lockard, *The Perverted Priorities of American Politics* (New York, 1971).
6 Steinfels, p. 53-56.

ARCHITEKTŪROS PAMINKLŲ APSAUGOS IR RESTAURACIJOS PROBLEMOS LIETUVOJE*

Modernus septintojo-aštuntojo dešimtmečio gyvenimas Lietuvoje, vertęs kurti tik nauja, pamirštant istorines tradicijas, seklėjo ir vedė į tarptautinę kultūrą. Lietuviams, turintiems turtingą kultūrinį palikimą (seniausias rytų Europoje universitetas, vienas didžiausių Europoje senamiesčių, savita, archaiška kalba ir mitologija, turtinga liaudies kūryba) atitrūkimas nuo istorinių tautos šaknų gimdė nepasitenkinimą. Vis dažniau įvairių sričių intelektualai pradėjo spaudoje populiarinti žinias iš tautos kultūros praeities. Atsirado didesnės apimties istorinės studijos. Kuo daugiau augo visuomenės domėjimasis kultūros istorija, tuo aiškiau gyvenime matėsi spartus jos palikimo nykimas. Susidarė didelis prieštaravimas tarp visuomenės istorijos pažinimo poreikio ir jos paminklų praktinio išsaugojimo.

Naujoji atvirumo politika, kuri palietė ir Lietuvą, leido garsiai suabejoti paminklų apsaugos organizacijomis, jų vienintele teise į paminklų likimo sprendimą. Išaiškėjo eilė negražių pavyzdžių, kaip Katedros ir Žemutinės pilies niokojimai dėl importinės kondicionavimo sistemos įrengimo dabartinėje Paveikslų galerijoje, Kernavės archeologinio miesto melioracija ir vėlesnis jo suarimas, neleidimas paminkluose atlikti pilnų mokslinių tyrimų ir t. t. Dar daugiau žalojimų ar net griovimų vyko periferijos paminkluose, apie kuriuos sužinoti kur kas sunkiau. Šiandien visuomenė, spaudos pagalba, pajėgi kovoti ir išgelbėti jai priklausantį turtą. Paminklų apsaugos įstatymai pakankamai geri. Jokioje modernioje šalyje tyčia jų nenaikina, bet paminklų apsaugos organizacijų supuvimas ir technokratinės biurokratijos, kuriai jie maišo modernizuoti gyvenimą, valdymas nepastebimai leidžia išnykti istorinėms vertybėms. Kaltų niekad nelieka. Paminklų sunykimas dažniausiai aiškinamas ekonominių netikslingumu. Bet dar didesnė žala juos ištinka, kuomet ekonominio tikslingumo priežastimi jie žymiai apnaikinami pačios restauracijos metu. Sutaupomi pinigai — prarandamos istorinės vertybės.

---

* Šiuo straipsniu dėkoju visiems restauratoriams kovojantiems už mūsų paminklus, ir ypač arch. Ž. Simanavičiui.

Naujosios atvirumo politikos dėka palengvėjo publikuoti kritiką spaudoje, galėjo susikurti nepriklausomas jaunimo paminklosaugos klubas, pradėjo aktyviai reikštis nauja Kultūros fondo organizacija, tačiau nepakito nei biurokratiniai kultūros paminklų apsaugos organai, nei statybinė industrija, žalojanti daugiau negu karas. Projektuotojams ir toliau tenka kreiptis į visuomenę, norint apginti savo idėjas ar paminklus nuo galimo sužalojimo.

Kokybinį šuolį šiandieninėje restauracijoje padarė urbanistinis ir kultūrologinis jos supratimas, tai yra paminklo kaip kultūrinės sistemos, neišskiriant nei vienos dalies, supratimas. Jei mes sutariame, kad senamiestis yra urbanistinis paminklas, tai turime jį saugoti nuosekliai jo visumoje, o ne skaldyti atskiromis dalimis. Aišku, kad paminklinė vertė jame įvairauja, bet jis yra vertingas tik visoje savo apimtyje, net įjungiant tolimesnius istorinius priemiesčius. Kita vertus, šiandien paminkluose išsaugome kas lengviausia — stabiliausias jo dalis, kaip mūrą, fasado dekorą, pastato tūrį, kartais interjero fragmentus. Labiau apnykę ar trapesni paminklo elementai pasmerkti sunaikinimui, ypač industrinės statybos metu.

Labai svarbu, ką pripažįstame paminklais. Istorija nuolat keičia šį sąrašą, tad jis turi būti gyvas, jautrus ir niekad neužbaigtas. Paminklai — kiekvienos epochos ne tik geriausi, bet ir tipiškiausi pavyzdžiai. Dabar juridiškai saugomi tik tie objektai, kurie įtraukti į paminklų sąrašus. Tuo būdu kiti atiduodami bet kokiems pertvarkymams ar net sunaikinimui. Taip ant išnykimo slenksčio atsidūrė ištisos į paminklų sąrašą neįtrauktos ar net įtrauktos paminklų grupės, kaip senieji gamybiniai pastatai, technikos paminklai, medinė kaimo architektūra, XIX-XX a. architektūra. Paminklai turi būti išsaugoti su pilna kultūrologine informacija, nes kultūra biologiškai nepaveldima, ir kiekvienas žmogus gimdamas turi įsisavinti ją nuo nulio. Paminklų apsauga neturi apsiriboti tik architektūra, o apimti visą materialinį ir dvasinį tautos palikimą.

Prie istoriškumo svarbos išaugimo Lietuvoje priklauso postmodernizmas kaip naujas architektūros stilius arba kaip nauja filosofija architektūroje. Kaip modernizmą keičiantis stilius, postmodernizmas gimė Amerikoje ir greitai užvaldė Europą. Lietuvoje jaunieji architektai greitai įvaldė naująją madą, daugiau kopijuodami negu suprasdami jos filosofinę prasmę. Vyresnieji kolegos jų architektūrą pavadino žurnaline ir tai atitiko teisybę. Tiek Europoje, tiek Lietuvoje šis naujas stilius po truputėlį prisigyveno, nutoldamas nuo amerikietiško, kad daugelis jojo nebevadina postmodernizmu,

nenorėdami sutapatinti su ankstesniais pavyzdžiais. Dažniau naujasis stilius vadinamas kontekstualizmu. Pastato vietos analizė — istorinė, gamtinė, urbanistinė, filosofinė — tapo pagrindiniu principu kūryboje. Šalia šių analizių, naujasis stilius reikalauja paties pastato ir jo funkcijos filosofinio supratimo ir tuo pagrindu forminės išraiškos ieškojimo. Atgaivintos detalės, simboliai, klasikinės kompozicijos dėsniai. Po pastato ir jo aplinkos istorijos ir dabarties išstudijavimo autorius susidaro teorinį pastato modelį, vienijantį gamtinę-istorinę aplinką su vidine pastato paskirtimi. Tik tuomet ieško formos, įjungdamas savo individualybę. Kūrinys esti pavykęs tik tuomet, jei jį perkėlus kitur, jis taptų svetimas naujai vietai, o projektuojama vieta be jo liktų neišbaigta ir skurdi. Kai kurie jauni architektai savo architektūrine forma bando išreikšti šiuolaikinę ekonominę ir politinę šalies situaciją.

Filosofiškumas architektūroje ypač svarbus projektuojant senamiestyje. Postmodernizmo idėjoms neprieštarauja jokie iki tol buvę ar esantys kūrybos principai. Joms prieštarauja tik nesiskaitymas su pastato aplinka, istorija, tautos kultūra, kosmopolitinės architektūros kūrimas. Gili ir pilna analizė priveda prie vienintelio teisingo sprendimo, o ne prie variantų begalybės. Todėl ypač išaugo projektavimo programų senamiestyje svarba. Europoje organizuojami konkursai vien tik dėl senamiestyje projektuojamo pastato sąlygų.

Postmodernizmas padėjo pakeisti restauracijos metodikos supratimą nuo bendros visiems pastatams iki labai individualios konkrečiai situacijai. Naujo stiliaus įtaka jaučiama tiek restauruojamuose, tiek naujuose pastatuose senamiestyje. Netolimoje ateityje išvysime nemažą tokių pavyzdžių.

Kad geriau supratus, kaip turėtų vystytis restauracija, reikia susipažinti su paminklų tyrimais ir analize, kurie sudaro objekto pažinimo procesą. Teorinis šio pažinimo procesas atrodytų taip:*

Objekto pažinimo procese būtina sužinoti:

1. Objekto vidinę struktūrą (tyrimai pačiame objekte).

2. Sistemos, kurioje egzistuoja objektas (pastato, kvartalo, senamiesčio, miesto), sandarą.

3. Objekto ryšių visumą su sistema, kurioje jis egzistuoja.

Objektas, būdamas sąlyginai pastovus erdvės atžvilgiu, yra kintantis laike (istorinė jo evoliucija), tai reikia suvokti sistemos,

* Čia panaudotas arch. R. Stulpino sukurtas teorinis modelis.

kurioje jis egzistuoja, raidos procesą. Todėl objektą būtina nagrinėti trijuose laikuose:

1. Buvusiame (pastato ar sistemos praeitis).
2. Esamajame (dabartinė jų padėtis).
3. Būsimajame (jų ateities prognozė).

Kadangi objektas yra žmogaus pakeista savita gamtinė struktūra tikslinei socialinei funkcijai realizuoti, būtina nagrinėti dvi tarpusavyje tampriai susietas sistemas:

1. Gamtinę (klimatas, landšaftas).
2. Socialinė (žmogaus veikla).

Objekto pažinimas susideda iš šio trijų grupių sudėtinių dalių tarpusavio kombinacijų galimybių.

Iš teorinio modelio aišku, kad didelė klaida galvoti, kad pastato istoriją galima sužinoti tik tyrinėjant jį plaktuku. Senamiestis — ilgo žmonių gyvenimo produktas. Jis tesudaro dar didesnės sistemos dalį. Vilnius be Lietuvos, Europos nepaaiškinamas.

Pats senamiestis susideda iš priemiesčių, kvartalų, gatvių, pastatų, o jie iš konstrukcijų, detalių. Istorijos eigoje šie išoriniai ir vidiniai ryšiai nuolat kito, tad labai svarbu juos pažinti. Kad senamiestis šiandien toks, didele dalimi nulėmė objektyvusis pradas — gamtinės sąlygos, klimatas ir pats žmogus kaip biologinė būtybė. Jie istorijos eigoje beveik nepasikeitė, keitėsi tik pačių žmonių požiūris į juos. Istoriniai stiliai natūraliai susiliedavo su gamta, jautriai reagavo į klimato ypatumus, žmogaus biologinius poreikius. Žymiai vėliau, technikos ir mokslo pagalba, žmogus pradėjo prieštarauti gamtai ir sparčiai keisti ją.

Objektyvusis pradas padarė didelę įtaką Vilniaus senamiesčiui ir ypač jos pirminei architektūrai. Jo pilių ir miesto išsidėstymas esamoje gamtinėje situacijoje yra optimaliausias. Prie objektyvaus prado reikia priskirti kaimyninį užstatymą, tai yra — konkrečiu istoriniu laikotarpiu šalia objekto egzistavusius kaimynus, to laikmečio urbanistinę situaciją. Tą ypač svarbu išsiaiškinti, kuomet senamiestyje projektuojama tuščiose vietose.

Senamiesčio organizmas visad buvo gyvas. Pirminių objektyvių sąlygų programa mažai pasikeitė, tačiau kitimui didele varomąja jėga buvo ir tebėra žmonių socialinis judėjimas. Žmonija kiekvienoje savo egzistavimo pakopoje, šalia bendrųjų, turėjo ir tik to laikotarpio bruožus.

Išsiaiškinę objektyviąsias kūrimo priežastis ir žmonių socialinių santykių ir kultūros istoriją, galime daug lengviau suprasti

konkrečių istorinių laikotarpių palikimą, to meto architektūrinę-urbanistinę padėtį. Svarbu įvertinti, kad istoriniai stiliai yra imlūs paminėtoms objektyvioms priežastims. To negalime sakyti apie modernizmą, bet tai bando atgaivinti postmodernizmas.

Apie Vilniaus ikigotikinį stilių dar mažai žinome. Jis randamas, bet nei tikslių dokumentų, nei išlikusių pilnesnių to stiliaus pastatų neturime. Mokslas dar turi atsakyti į šį klausimą.

Tur būt Vilnius būtų kitoks, jei jo pradžia tikrai prasidėtų Gedimino laikais. Gotikinių miestų planas turi kietą, konservatyvų išplanavimą su stačiakampiais kvartalais ir aikštėmis, kas būdinga Kaunui. Vilnius — plastiškas miestas, tad jo gatvių tinklas atėjo iš ankstesnių laikų, kuris mažai pakitęs išsilaikė iki šiol.

Restauratoriai-tyrėjai Vilnių vadina gotikiniu miestu, nes tuo laikotarpiu miestas jau buvo užėmęs tą pačią teritoriją kaip ir šiandien. Tiesa, didelė užstatymo dalis buvo medinė, bet tai mažai keitė vėlesnę urbanistiką. Stipri gotikos įtaka Lietuvoje perėjo į renesansą. Šie stiliai sudaro Vilniaus senamiesčio klestėjimo metus.

Didelę įtaką miesto struktūrai tuomet padarė gynybinė siena. Ji ribojo miestą ir turėjo keliolika vartų, kas paveikė gatvių tinklą ir pastatus. Iki klasicizmo miestas mažai tepraaugo jį supusią sieną. Jos reikšmė šiandieninėje restauracijoje ypač didelė, nes, šalia gynybinės ir ekonominės reikšmės, ji Viduramžių gyventojui turėjo ir semantinę — riba nuo išorinio, svetimo pasaulio.

Barokas — tai gaisrų, karų, religinės reakcijos metai. Kilo bažnyčios, plėtėsi vienuolynai. Miesto vaizdas daugiausia kito jo panoramose, gatvių perspektyvose, bet ne išplanavime.

Po jo sekęs klasicizmas atspindi valstybės atsigavimą. Atstatomos apgriuvusios posesijos, dažnai apjungiant jas ir jose buvusius pastatus. Dabar nesunkiai galima atsekti pagal jų vingius ir lūžius buvusias posesijų ribas. Daugiausia senąjį užstatymą išsaugojo rūsiai, ko negalima pasakyti apie šiuolaikinę statybą, kuri sugeba iškasti viską.

Klasicizmas greitai sutvarkė po suirutės apgriuvusį miestą, paaukštindamas jį, bet daugiausia apjungdamas pastatus po vienu karnyzu. Miestas sparčiai žengė tolyn už gynybinės sienos ribų.

Daugiau Vilnių palietė XIX-XX pr. eklektika. Labai pasikeitė posesijų vidus. Kiemas sumažėjo, o pastatai aplink paaukštėjo. Padidėjo gyventojų tankumas senamiestyje, dėl to ypač pablogėjo gyvenimo sąlygos jame. Prasidėjo griovimai politiniais sumetimais. Aukomis tapo Žemutinė pilis, gynybinė miesto siena, kelios

bažnyčios ir vienuolynai. Ypač pakenkė pastarųjų uždarymas ir pritaikymas kitoms paskirtims.

Šie pasikeitimai senamiestyje daugiau skirtini carinės Rusijos politikai negu su ja atėjusios eklektikos stiliui, nors Europoje eklektika daug kur suardė viduramžiškus miestus. Lenkiškos okupacijos metu Vilniuje mažai statė, ir modernizmo stiliaus pastatų Vilniaus senamiesty beveik nėra.

Didžiausi nuostoliai susiję su Antruoju pasauliniu karu ir ypač pokariniu atstatymu. Ne tiek pakenkė karas, kiek apdegusių griuvėsių, gana neblogai išlikusių, valymas. Taip pat didelį nuostolį padarė stalinistinių urbanistinių projektų įgyvendinimas. Senamiestyje svarbu atskirti, kas jame vyko natūraliai, nuo tyčinio griovimo (dažniausiai politiniais sumetimais) ar stichinių nelaimių (karai, gaisrai, epidemijos). Tad po paskutinio karo atsiradusios dykvietės ir naujos aikštės yra pats didžiausias nuostolis senamiestyje per visą jo istoriją. Kyla dar didesnio nuostolio grėsmė — šiuolaikinė restauracija ir ypač jos industriniai metodai, po kurių telieka restauruotas fasadas, o kiemai virsta didžiulėmis naujomis aikštėmis.

Kiekvienos epochos kultūrologiniai tyrimai ir analizė padeda praktiniame darbe. Jie vyksta nuo valstybės, miesto istorijos iki kvartalo, ansamblio, pastato, o jame iki plytos vystymosi, po to atgal iki dabarties ir ateities analizių. Tik taip galima suprasti objektą ir jį ne tik išsaugoti, bet ir perduoti ateičiai gyvybingą ir vertingą. Praeities, dabarties ir ateities problemas būtina nagrinėti glaudžiame sąlytyje, nei vienos nepervertinant, nes tai tiek pat žalinga, kaip ir neįvertinimas.

Restauracija prasideda ir baigiasi tyrimais. Kuo jie išsamesni, platesni ir gilesni, tuo galima tikėtis geresnio rezultato. Aišku, autoriaus intuicija ir talentas padeda sulaukti gerų darbų, bet senamiestyje vien tuo pasikliauti negalima. Tyrimai turi sudaryti sistemą, kuri duoda išsamią medžiagą apie objektą ir padeda atlikti gilią analizę. Tik po jos gali atsirasti pasiūlymai paminklo pritaikymui šiandienai ir ateičiai.

Į tyrimus ir analizę įdėtas triūsas yra didelis indėlis į visos Lietuvos kultūros istorijos mokslą, palengvina darbus su kitais objektais. Šis darbas niekad nebus veltui, net jei liks neįgyvendintas restauracijoje.

Paminklų restauracija, kaip ir kiekvienas reiškinys, susideda iš turinio ir formos. Paminklo turinį apima jo funkcijos istorinė

evoliucija, socialinė jojo istorija, todėl jis taip pat saugotinas ir restauruotinas, kaip ir forma — medžiaginis paminklo palikimas. Turinio restauracija svarbi, į paminklą žiūrint kaip į kultūrinių vertybių sistemą. Ši restauracijos pusė Lietuvoje vystoma ypač silpnai.

Istorijos eigoje daugelis funkcijų išnyko ar tiek pakito, kad prieštarauja bet kuriai šiandien egzistuojančiai. Lengviausias būdas tokiuose paminkluose išsaugoti turinį yra paversti juos muziejais. Taip tikslinga elgtis tik su vertingiausiais pavyzdžiais kaip pilys ar rūmai. Nors visuomenė ir siūlo paminkluose įkurti daugiau muziejų, tačiau biurokratija kratosi šio turinio restauracijos metodo, teisindamasi lėšų stoka.

Ne visada funkcija istorijos eigoje tiek pakito, kad, sugrąžinus ar restauravus, ji žymiai pakenktų paminklui. Labiau sunykusias ar istoriškai mažiau vertingas paminklo dalis reikėtų skirti šiuolaikiniams reikalavimams, o kitose maksimaliai artėti prie istorinės tiesos. Geriausi paminklo turinio restauracijos rezultatai gaunami, kai juose išsilaiko istorinė paskirtis. Toks pavyzdys, gavęs europinį restauratorių pripažinimą, — Vilniaus Universitetas. Prie tokių pavyzdžių priskirtinos ir visos veikiančios bažnyčios.

Šiandien dalis istorinių funkcijų yra politiškai nepriimtinos. Tai palietė daugumą religinių pastatų. Restauratoriams aktualu jiems surasti naujas, artimas istorinėms. Būtina išstudijuoti jų mechanizmus, kad naujoji paskirtis būtų kiek galima artimesnė senajai ir nežalotų paminklo. Pavyzdžiui, buvusios bažnyčios lengviausiai pritaikomos koncertų salėms. Svarbu, kad tam pačiam naudotojui išliktų visas architektūrinis ansamblis, o ne jo dalis. Geras pavyzdys — Dailės Institutas, kuriam priklauso ir vienuolynas, ir bažnyčia. Blogi pavyzdžiai yra visos uždaros (karinės ar slaptos) įstaigos, esančios paminkluose. Istorinės vertybės tampa neprieinamos visuomenei.

Senamiesčio gyvenamieji namai sudaro atskirą problemą. Nors ir išlaikoma istorinė funkcija, tačiau labai pakitusi, ji sužaloja paminklą. Buvę dideli butai suskaldomi į mažus, labirintinius butelius. Ūkinės pastato dalys taip pat perplanuojamos į butus. Pirmieji aukštai paverčiami visuomeninės paskirties patalpomis. Taip suskaldomi istoriniai pastato ryšiai.

Butams senamiestyje reikėtų skirti mažiau vertingus pastatus, o tuose, kur išlikusi Viduramžių struktūra, apimanti visą posesiją, įrengti didesnius butus ar net atiduoti nedideliems kooperatyvams,

kur žmonės gyventų, dirbtų ir realizuotų savo darbo vaisius. Tai atitiktų istorinei posesijos idėjai.

Aktualia problema tapo dvarų ansamblių nykimas. Tai istoriškai mirusi funkcija. Vyksta neišvengiamas jos aukojimas naujoms. Tik susidariusios padėties analizė gali sumažinti šį prieštaravimą.

Negalima menkinti funkcijos restauravimo, nes tai mūsų dvasinės kultūros sudėtinė dalis. Kam sterilizuoti paminklus naujomis funkcijomis, jei galima sugrąžinti istorinę ar artimą jai paskirtį.

Paminklo kūno, jo materialiosios dalies — formos — restauracijos yra keli metodai. Pavadinimas „restauracija" bendras visiems paminkluose atliekamiems darbams.

Konservacija — maksimalus autento išsaugojimas, sulaikant nuo tolesnio irimo. Pagrindinis paminkluose atliekamas darbas — apsauga nuo atmosferos poveikių. Tam užtenka sutvarkyti stogus. Labai paprastas ir pigus darbas, deja, labiausiai apleistas. Gera jų priežiūra išgelbėtų daugelį paminklų. Sudėtingesnė problema — griuvėsių ar archeologijos apsaugojimas. Paprasčiausias būdas — uždengti, bet tai nėra gražu ir dažnai klaidina žiūrovą.

Kitas svarbus darbas konservuojant paminklus — konstrukcijų sutvirtinimas. Uždavinys — sukurti estetiškas, kuo mažiau pastebimas naujas, stiprinančias istorines, konstrukcijas. Panašus darbas — dekoro sutvirtinimas. Jo sėkmė priklauso vien nuo chemikų mokslinių pasiekimų ir savalaikio atlikimo.

Konservacija — pats autentiškiausias paminklo išlaikymas. Keista, bet jis šiuo metu nemėgstamiausias Lietuvoje. Savalaikis paminklo konservavimas jį išlaikytų autentišku, gerame stovyje, sutaupytų lėšas kitiems paminklotvarkos darbams, nereikėtų paminkle vykdyti kitų labiau jį žalojančių darbų.

Populiariausias paminklotvarkos metodas Lietuvoje yra restauracija. „Restauracija — paminklo istorinės bei estetinės vertės atskleidimas. Visi darbai jame turi būti pagrįsti natūrine medžiaga ir autentiškais dokumentais. Restauravimas turi baigtis ten, kur prasideda hipotezės. Visa, kas nauja, turi turėti šiuolaikiškus bruožus". Toks yra restauracijos apibūdinimas tarptautiniame pagrindiniame restauratorių dokumente — Venecijos chartoje. Dar keli svarbūs principai šiame dokumente: „Reikšmingas kiekvieno stiliaus palikimas paminkle, stiliaus vienybė nėra restauracijos tikslas. Vienas asmuo negali nulemti paminkluose vykdomų darbų".

Gana sunku visais šiais principais vadovautis Lietuvoje, kur

istorija ir klimatas tokie negailestingi paminklams. Bepigu toms Europos šalims, kurias aplenkė karai, kurių paminklai iš akmens ir nėra tokios gausybės lietaus. Todėl Lietuvoje paskutiniu dešimtmečiu padaugėjo kito paminklotvarkos būdo pavyzdžių.

Atstatymas. Pastatas ar jo dalis atstatomi iš natūros likučių ir ikonografijos. Naudojamas išimtinais atvejais, kuomet paminklo negalima kitaip išsaugoti arba būtina užbaigti esamo paminklinio ansamblio kompoziciją. Tokie pavyzdžiai: Arsenalas, Gedimino bokšto trečias aukštas, Biržų pilis ir kt. Po didelių istorinių sunaikinimų ir turint nepalankias klimatines sąlygas, tenka sutikti, kad be atstatymo nesugebėsime išsaugoti ir praturtinti savo kultūros. Vyksta aštrūs ginčai, ar galima naudotis šiuo metodu, nes jis prieštarauja Venecijos chartai. Lenkai po Antro pasaulinio karo atstatė ištisus senamiesčius, tuomet kai pas mus, valant griuvėsius, jie buvo gerokai apnaikinti. Manau, ir ateityje Lietuvoje vis daugiau pasirodys atstatymo pavyzdžių.

Rekonstrukcija: hipotetinis atstatymas neturint istorinių ir natūros duomenų. Nauja architektūra turi kompoziciškai derėti prie esamos. Ypač palankus postmoderno stilius, kuris semiasi įkvėpimo kontekste, naudoja klasikinius kompozicijos dėsnius. Galimos ir modernizmo priemonės kaip kontrastas. Visa tai paaiškėja po tyrimų ir analizės.

Pats svarbiausias visų restauracijos metodų uždavinys yra autentiškų pastatų dalių maksimalus išsaugojimas ir eksponavimas. Komplikuočiausia darbo dalis — išsiaiškinti ir nustatyti įvairių laikotarpių autentikos vertingumą ir sudaryti jos išsaugojimo sistemą. Dažnai keli sluoksniai dengia vienas kitą. Juos vertinant negalima apsiriboti pačiu paminklu, o būtina žvelgti visos Lietuvos, Europos mastu, atsižvelgiant į vertingumą ir paplitimo dažnumą. Analizės metu turi būti sudarytos kiekvienos epochos rekonstrukcijos vaizdai, ir nustatytas paminklo klestėjimo laikotarpis. Nemažiau svarbus stiliaus išlikimo laipsnis paminkle. Kuomet jo išlikę nedaug, teisingiausia parodyti stiliaus buvimą zondažais, kurie yra specifinės formos restauravimo priemonė — istorinės citatos paminklo kūne. Tiek eksterjere, tiek interjere zondažai parodo pastato istoriją, restauracijos metodikos pasirinkimo teisingumą. Galimi mažos ir didelės apimties zondažai, parodantys net ištisus istorinius fasadus. Tikslinga eksponuoti tik būtiniausius, unikalius, kitur nesutinkamus pastatų fragmentus. Juos galima tik konservuoti, kitaip jie praranda

savo autentiškumą. Galutiniame sprendime turi vyrauti vienas, kompoziciškai užbaigtas stilius.

Dar viena labai svarbi problema restauracijoje — naujų, papildomų pastato dalių ar detalių architektūrinis sprendimas, seno ir naujo problema.

Nei vienas paminklas neapsieina be naujų priedų. Jie yra kelių rūšių. Vertingiausias — restauracija pagal objekte išlikusius formos pėdsakus. Turint tik apie 10% formos, dažnai įmanoma moksliškai pilnai atrestauruoti. Problema tėra medžiaginis naujos dalies sprendimas: panaudoti analogišką medžiagą ar išskirti. Sprendimas kiekvienam atvejui individualus. Jei restauruojant tetrūksta kelių procentų, daroma artimai originalui, kad naujas vietas atskirti galėtų tik specialistai. Esant didesniems sunaikinimams, tikslinga daryti didesnį skirtumą tarp originalo ir naujos medžiagos, bet nesuardant bendros kompozicijos. Galimas ir kontrasto būdas, bet jis retai pasiseka.

Nauja sukurta pagal ikonografiją. Vertingas metodas norint pilnai užbaigti apnaikintus ansamblius. Išskyrus fotografijas, kita ikonografinė medžiaga negalima iki galo pasitikėti, tačiau ją sujungus su informacija iš natūros tyrinėjimų ir istorinių dokumentų, nesunku atkurti bendrą pastato istorinę-kompozicinę idėją. Naujame reikia atsisakyti smulkaus dekoro pakartojimo, o vietoj jo sukurti panašią, labai apibendrintą kompoziciją, tuo ją atskiriant nuo autento.

Trečią naujo priedą gauname panaudodami analogiją. Ji vertingiausia, jei yra iš to paties objekto ar ansamblio, bet mokslinės garantijos, kad taip buvo, nėra. Dar galima ieškoti iš to paties regiono, bet tik ten, kur labai būtina. Pavyzdžiui, pastatuose retai išlieka jų medinės dalys, kaip langai, durys, tad verta jas pakeisti pagal restauruojamo laikotarpio pavyzdžius. Jų panaudojimas iš restauratoriaus reikalauja didžiulės erudicijos ir informacijos apie architektūrines mokyklas, kurių atstovai kūrė Lietuvoje, būtinumą susipažinti su jų darbų pavyzdžiais tokiose šalyse kaip Italija, abi Vokietijos, Olandija, Lenkija. Deja, šiandien studijos apsiriboja vien knygų iš ten analize.

Ketvirtas naujo priedas — visiškai naujų formų paminkle kūrimas. Su tuo susiduria kiekvienas autorius, nes šiandieninis gyvenimas stipriai skiriasi nuo istorinio, ypač neatitinka pastatų inžinerija. Be to, nauju verčia papildyti žymūs istoriniai nuostoliai. Daug naujo atsiranda, kuomet dabartinė paskirtis prieštarauja

buvusiai ar kuriama nauja architektūra nugriautų vietose. Tėra viena teisinga metodika — turi būti sukurta talentingai nepadarant žalos paminklui. Pasirinkti padeda visų istorinių likučių atidūs tyrimai ir gili problemos analizė. Iš bet kurios vietos senamiestyje spinduliuoja tiek istorinės energijos, kad tereikia ją suprasti ir sprendimai savaime paaiškės. Projektuodamas naujus pastatus istorinėje aplinkoje, autorius turi parodyti ne tik talentą, bet ir istorinę erudiciją, ir kultūrinę toleranciją, nes jie statomi ilgiems laikams. Mažesnė atsakomybė kuriant detales. Jei tik jos nesunaikina autento, visad galima bus pakeisti.

Visuomenės domėjimasis restauracija paskutiniais metais žymiai išaugo, lyginant su tuo, kas buvo prieš dešimt ar daugiau metų. Praeities vertybių mada virto gilesniu ir platesniu domėjimusi kultūros palikimu ir tradicijomis. Pagaliau tapo aišku, kad suprasti praeitį ir prognozuoti ateitį tegalima tik apimant visą istoriją, kokia ji bebūtų, neišmetant ir neiškraipant nei vieno jos etapo. Dar yra neatitaisytų ar praleistų kultūros istorijos faktų, todėl aktuali pačios kultūros restauracija, nes be jos neįmanoma teisingas architektūros paminklų saugojimas ir tvarkymas.

Naujoji politika Tarybų Sąjungoje duoda vilties visiems restauracijos specialistams laimėti kovoje su biurokratija, apginant savo idėjas. Jiems aktyviai padeda visuomenė. Vis sunkiau bus nuslėpti negražius pavyzdžius. Negali visos tautos turtas priklausyti nuo atskirų žmonių nuotaikos ir išprusimo. O jis yra didžiulis ir visų lietuvių pareiga jį išsaugoti ir perduoti savo ainiams.

Rimvydas Glinskis

New York, 1988 sausio 11

ŠLIOGERIS IR EGZISTENCIALIZMAS

Arvydas Šliogeris, *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas* (Vilnius: Mintis, 1985).

Šliogerio veikalą „Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas" galima laikyti svarbiu įnašu egzistencializmo svarstymams. Jo svarbumą apsprendžia ypatingas autoriaus stropumas, gausus

šaltinių citavimas ir gilesnių egzistencializmo sąvokų nagrinėjimas. Tuo pačiu veikalas stato nemažus reikalavimus skaitytojui: jis neįveikiamas tam, kuris nežino nuoseklios XIX-o ir XX-o amžiaus istorinės filosofinės eigos. Veikalas parašytas ne plačiajai visuomenei, bet filosofinės minties plotmėje. Užuot vedęs už rankos, autorius reikalauja, kad skaitytojas priaugtų iki tam tikro mąstymo lygio.

Sprendžiant iš paties veikalo, autorius pateikia keturlypę įžangą į egzistencializmo filosofiją. Pirmoji yra interpretacijos metodologija, padedanti suprasti šią filosofiją iš jos pačios tekstų ir galvosenos kontekstų. Antra — ieškojimas prielaidų, kurios nors ir glūdi joje, bet nėra pastebėtos egzistencializmo šalininkų. Trečiojoje ši filosofija įvedama į mūsų amžiaus problematikos kontekstą. Ketvirtoji išryškėja, palyginus egzistencializmą su kitokiomis mintimis, kaip antai: modernizmo moksliškumu ir racionalizmu. Pastaroji metodologinė kryptis siejasi su pirmąja, nes autorius gan dažnai vartoja modernizmo terminologiją vietoj egzistencializmo terminologijos, interpretuodamas egzistencializmą. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie Heideggerio mintį, Šliogeris vartoja žodį „subjektas", kuris ne visiškai atitinka Heideggerio sąvoką, ypač todėl, kad toks žodis priklauso moderniajai tradicijai, kurią Heideggeris atmeta.

Išaiškinimai

Šliogeris pradeda veikalą išaiškinimais, kurie padeda skaitytojui suprasti, dėl kokių priežasčių ir kokiomis aplinkybėmis iškilo egzistencializmo filosofija. Dėl recenzijos trumpos apimties negalime plačiau apsistoti prie šios temos. Įdomiau ir reikšmingiau būtų pateikti skaitytojui Šliogerio sampratą apie egzistencializmą ir jo vidinę problematiką. Istoriniai išaiškinimai nelabai ką padeda, nes tuomet ir pastarieji turi būti pateikti, juos aiškinant istoriškai. Būtų daina be galo.

Tikėjimo paradoksas

Šliogeris pradeda nagrinėti egzistencializmą, remdamasis Kierkegaardu. Šliogeris nurodo, kad pagrindinis Kierkegaardo filosofinis klausimas yra sąryšis tarp amžinosios tiesos ir individo, tarp šio pasaulio imanencijos ir ano pasaulio transcendencijos. Šis sąryšis apima tris sferas: estetinę, etinę ir religinę, tarp kurių išryškėja dvi

ribos. Tarp etinės ir estetinės sferų yra ironija, o tarp etinės ir religinės — humoras. Šie struktūriniai elementai persmelkia visus Kierkegaardo raštus. Pirmoji sfera, kurioje nėra jokių meno prielaidų, turi gana ypatingą reikšmę. Joje žmogus gyvena gamtiškai ir hedonistiškai, be jokių iliuzijų, be asmenybės ir vidinio pasaulio. Jo ryšiai su išoriniu pasauliu betarpiški, o dėl jį supančio pasaulio jam nekyla jokių klausimų.

Perėjimas į etinę sferą kur kas sudėtingesnis jau vien tik dėl kalbos. Pasak Šliogerio, Kierkegaardas nesąs tikslus mąstytojas ir žodžius vartoja daugiau pagal prasmę, suteikdamas jiems neįprastų reikšmių. Estetinė ir etinė sferos yra absoliuti priešingybė viena kitai, kuri išreikšta ironija. Pastaroji sudaro begalinę rezignaciją, kuri neigia visą estetinę patirtį ir perkelia galvoseną į idealizmo plotmę. Tokiu būdu ironija yra transcendentalinis judesys, užsibaigiantis etinėje būsenoje. Kas yra etiška, skiriasi nuo estetinio pasaulio margumo ir nesurištų trumpalaikių įvykių ir sudaro visuotinumą, kuris privalomas visiems. Privalomumas priklauso ne vien tik nuo bendruomenės, bet ir nuo amžinybės etinės plotmės. Antra vertus, žmogui neužtenka etinės sferos ir jis kopia į religinę — pagal Šliogerį — etinės ir estetinės sferų sintezę. Religinė sfera aprengta „mitologiniu kostiumu" ir pasireiškia dviem paradoksais: racionaliai nepateisinamu etinės sferos paneigimu (Abraomas) ir absurdiškumu, kada absoliuti tiesa pasirodo istoriniame laike (Kristus).

Šliogerio Kierkegaardo skaitymas formuojasi tradiciniuose filosofiniuose rėmuose. Kada Kierkegaardas tuos rėmus pralaužia, Šliogeris jį apkaltina neracionalumu ir „misticizmu". Bet ar šis skaitymas nepraleidžia Kierkegaardo radikalumo? Koks yra visų Kierkegaardo raštų tikslas? — Vartoti tradicinį racionalumą ir jo viduje parodyti, kad savo pagrinduose jis yra neracionalus. Šis parodymas nėra kokia nors mistifikacija. Darykime prielaidą, kad Kierkegaardas pristato šią tradicinę hipotezę taip: tai yra absoliuti tiesa, pasiekiama arba mokslu arba metafizika. Bet tokia tiesa — absurdiška hipotezė, nes ji nei įrodoma, nei galima žmogiškai būtybei, kuri yra laikina ir ribota. Norint tokią tiesą suprasti, reikia, kad visos racionalios prielaidos būtų paremtos ne racionalumu, bet absurdišku tikėjimu. Visa šio racionalumo galia tai tik sulipdyti sau didžiules sistemas ir įsivaizduoti, kad tokios sistemos sudaro tiesą. Kaip kad ironiškai pasakyta, Kierkegaardas pasistatė savo lūšnelę šalia didžiulės Hegelio stiklinės racionalizmo pilies ir pradėjo ją apmėtyti akmenimis. Aišku, nesvarbu, ar ta pilis būtų suvokta

idealistiniu, ar materialistiniu racionalizmu — ji yra absurdiška prielaida.

Esant tokiai padėčiai, Šliogeris neteisingai teigia, kad estetinė ir etinė plotmės susilieja religinėje plotmėje. Pastaroji, simbolizuojanti absoliučią tiesą, nėra išvis prieinama žmogui, kuris savo ribotumu negali nieko apie ją nei pasakyti, nei panaudoti ją sąryšiu tarp kitų plotmių sudarymui. Jeigu kalbėtume racionaliai, tai turėtume sutikti su Kierkegaardo teigimu, kad negali būti jokio sąryšio tarp laikino ir riboto supratimo ir absoliučios tiesos. Pasak Kierkegaardo, tarp jų yra begalinė bedugnė, kurios žmogus negali peržengti.

Iš šių pastabų iškyla kita Kierkegaardo darbuose randama tema: individas. Visokių spalvų racionalizmai stiebiasi vienas aukščiau už kitą, kad sukurtų vis didesnes kategorines sistemas, kuriose žmogus „ištiriamas", bet tuo pačiu jis turi jose ir pradingti kaip individas, tapdamas sisteminių reikalavimų funkcija. Kierkegaardo sukurtų sistemų kritika, kur išvis nefigūruoja individas, taikoma visame moderniame pasaulyje. Tokiame pasaulyje individas supaprastintas į statistikos vidurkį, į sakinio funkciją, į kategorijų pavyzdį ir net į ekonominį rezultatą.

Fenomenologija

Nors antrasis Šliogerio pristatytas mąstytojas nieko bendra neturi su egzistencializmu ir net yra metodiškai atmetęs visus egzistencijos klausimus kaip bereikšmius spėliojimus, jis veikale pristatomas kaip egzistencialistas — tai Edmundas Husserlis. Mums reikia tokią autoriaus prielaidą suprasti todėl, kad jis be jokios abejonės įrodo aukščiausio lygio Husserlio mąstysenos suvokimą. Husserlio mąstysenos diskusiją jis pradeda nuo eidetinės patirties klausimo. Eidetinė yra esminė patirtis, kuri skiriasi nuo empirinių ir psichologinių patirčių. Esmės, pagal Šliogerį, sudaro visuotinę plotmę, peržengusią visas faktiškas ribas ir faktiškus atsitiktinumus. Bet Šliogeris tuojau pastebi, kad Husserlio esmė nėra hipostatizuota loginė ir kategorinė plotmė, kaip kad būtų pagal Vakarų tradicijas. Esmė yra visai kas kita, ir įžiūrima prieš loginį bendrumą ir faktinį sąlygiškumą. Esmė yra tarp formalios logikos ir jutimiškai patirtų duomenų. Ši Šliogerio esmės samprata yra viena iš geriausių tarp visų Husserlio komentatorių. Jis net vartoja Husserlio variacijos metodą, norėdamas pailiustruoti, kad, keičiant formalius ir faktinius duomenis, gaunamas nekintantis duomuo, kuris nėra nei idealus, nei

pavienis objektas. Taigi Husserlis nėra nei platonistas, nei materialistas.

Esmė nėra transcendentalinė plotmė, sudaryta iš logikos bei idealių idėjų, todėl ir Husserlio metodologinis natūralios sampratos redukavimas nėra transcendentavimo judesys, atsveriantis idealų bei jų žinojimo universalumą. Ši Šliogerio samprata yra griežta ir tiksli, ir jo apibūdinimas Husserlio metodui, kuriuo norima pasiekti esmę, yra vienas iš geriausių pasaulio literatūroje. Net ir jo abiejų redukavimo stadijų — fenomenologinės ir eidetinės — samprata parodo neįprastą įžvalgumą į Husserlio sąvokas. Metodo turėjimas, anot Šliogerio, sukuria sąmonę, kuri gali stebėti tiek realias, tiek ir idealias plotmes be jokio įsimaišymo tarp jų ir jų pakeitimo. Šis stebėjimas yra priešingas klasikinėms filosofijoms, kuriose patirto pasaulio duomenys perdirbami diskursyviai ir logiškai. Kitais žodžiais tariant, pasaulio samprata, jo tiesioginis pažinimas tradiciniu būdu turi būti racionalizuotas ir perdirbtas pagal metafizines taisykles.

Gerai supratęs Husserlio metodą ir esmės sąvoką, Šliogeris interpretuoja šią sampratą tradiciniuose metafiziniuose rėmuose ir teigia, kad Husserlio sąvokos peržengia šių rėmų ribas ir tokiu atveju turi sutapti su egzistencializmo tų pačių ribų peržengimu. Pavyzdžiui, Husserlio transcendentalinės sąmonės sąvoka yra tokia pati, kaip ir Kierkegaardo tikėjimo stadija, o Husserlio metodas yra toks pat kaip Kierkegaardo begalinė rezignacija. Aišku, reikia pripažinti, kad šis Husserlio „skaitymas" yra kūrybiškas ir įdomus, tik gaila, kad jis parašytas konservatyviuose rėmuose. Šliogerio nuomone, visa tai turėtų tilpti tradiciniuose metafizikos rėmuose, kurie, jo žodžiais tariant, „konstruojami" logiškai. Bet čia ir atsiveria Husserlio moderniojo moksliškumo problematika: moksliškumas konstatuoja objektyvumą, kartu paremdamas objektyvumą neišaiškinta ir dirbtine bei subjektyvia, vadinamąja diskursyvine arba logine plotme. Modernizmas dogmatiškai hipostatizuoja dvi plotmes — empirišką ir logišką —, bet neišaiškina žmogaus patirties šiose plotmėse. Husserlio metodas taikytinas ištirti tradicinių metafizikos priimtų dogmų patirties galimybėms.

Antra svarbi Husserlio tezė, kurią diskutuoja Šliogeris, vadinasi „gyvenimo pasaulis". Anot Šliogerio, šia teze Husserlis sugrįžta prie pagrindinio savo tikslo: duoti pirmenybę moksliniam, jutimiškai pažintam pasauliui, ir tuo pačiu neteisėtai kritikuoti logiškai

sudarytą mokslinį objektyvumą. Aplinkinio pasaulio tezę autorius pristato, remdamasis su didele atsakomybe parinktomis citatomis ir plačiais komentarais. Bet iškyla vienas neaiškumas, kuomet jis teigia, kad aplinkinis pasaulis patiriamas jutimiškai. Pirmiausia reikia pastebėti, kad Husserlio analizėje mažiausias jutimas jau yra ne empirinis ir susideda iš sudėtingos laiko, esmės, perspektyvų, variantų, reikšmių ir kategorinių įžvalgų sistemos. Kiekviena percepcija yra apercepcija. Antra, Husserlio transcendentalinės sąmonės nagrinėjimas neveda prie idealizmo, bet parodo visiems prieinamus ir visuomet veikiančius veiksmus, kurie skiriasi nuo patirto objekto. Kitaip sakant, Husserlis, nieko nepaneigdamas, parodo, kad yra skirtumas tarp patirties ir objektų struktūrų ir, norint tyrinėti patirties struktūras, nereikia jų maišyti su objektų struktūromis bei ypatybėmis. Raudonos spalvos patirtis nėra raudona, bet susideda iš įvairių veiksmų. Toks tyrinėjimas skiriasi nuo bet kokio egzistencializmo tezių ir todėl negalima teigti, kad fenomenologija ir egzistencializmas yra vienas ir tas pats. Remdamasis šiuo skirtumu, Šliogeris išveda tezę, priešingą Husserlio fenomenologijai: pagal ją galima vienintelė transcendencija, kuri yra ideali prasmė. Tačiau Husserlio tezė yra ši: sąmonės vienintelė transcendencija yra visas natūralus pasaulis, nes pastarasis visiškai skiriasi nuo sąmonės.

Būties problema

Šliogerio nuomone, Heideggeris yra vienas iš svarbiausių egzistencializmo sistemintojų, nepaisant jo poetinės, negriežtos ir neakademinės kalbos. Pagal jo sistemą — žmogus visada ir visur esanti atvira būtybė, neturinti jokios substancijos; ji yra būtybė pasaulyje ir visos jos struktūros yra pasaulietiškos. Be pasaulio nebūtų žmogaus. Tačiau Heideggerio tikslas yra surasti būties prasmę vien tik todėl, kad Vakarų tradicija ir jos būties samprata buvo ne atvėrusi, bet užmiršusi šį pagrindinį būties klausimą. Anot tikslaus Šliogerio supratimo, Heideggeris įrodinėja, kad tarp būties ir bet kokio esinio yra dvilypumas, skirtumas. Pagrindinė ontologinė ašis yra dvilypumas, ir jeigu jis užmirštamas, tai užmirštamas ir skirtumas tarp būties ir esinio, tokiu būdu būtis supaprastinama į esinių visatą. Išvada: Vakarų metafizika mąstė ne apie būtį, bet apie esinį.

Norėdamas geriau suprasti Heideggerio mąstymą, Šliogeris dar

kartą diskutuoja keliomis svarbiomis temomis, ypač pabrėždamas transcendencijos temą. Heideggeris vartoja transcendenciją kaip žmogaus pagrindinę ypatybę, kad peržengtų esinių plotmę ir atsivertų pasauliui, o svarbiausia — laikui. Šia transcendencijos samprata užkertamas kelias galvoti iš substancijos pozicijų, amžinybėje, metafiziškai. Svarbu tai, kad šiuose rėmuose Heideggerio žmogaus transcendentinės struktūros sutapatinamos su laiku ir su žmogaus būties reikšmės klausimu. Kitos Heideggerio sąvokos, kaip antai: samprata, projektas, aplinkos objektai, esą remiasi transcendencijos galia.

Šliogeris griežtai įrodinėja, kad Heideggerio būties samprata, nors kartais lyg ir tradicinė, iš esmės nepripažįsta esinio, todėl Šliogeris ją laiko mitologiška. Tai yra, jeigu būties sampratos negalima supaprastinti į tradicines substancijos sąvokas, tai, Šliogerio manymu, tokia samprata negalioja, o jei galioja, tai yra mistifikacija. Šiuo atveju reikia pastebėti, kad mistifikacija atsiranda tiktai tada, kada būtis yra vėl atskiriama nuo laiko. Bet pagal Heideggerį būtis nėra amžina: ji yra atviras galimybių horizontas ir, kaip teigia Volkmann-Schluckas, būtis yra galimybių galimybė. Priėmus šią sąvoką, galima geriau suprasti Heideggerio žmogaus kaip transcendencijos sąvoką. Žmogaus transcendencija peržengia dabarties esinių ribas ir atidaro laikinas jos būties galimybes. Nėra abejonės, kad Šliogeris šią sąvoką puikiai supranta, parodydamas, kad Heideggeriui nėra „nieko stabilaus, nieko sustingusio, sukurto kartą ir visiems laikams". Turėdamas omeny šią sampratą, Šliogeris vis nenori prileisti, kad žmogus nėra subjektas, o vieta, kurioje atsiveria esinių laikinos būties galimybės.

Pastebėtina, kad Šliogeris kritikuoja Heideggerį daugiausia už tradicinio vakarietiškojo racionalaus prado, tiesių kelių ir objektyvumo nebuvimą. Tačiau tradicinis objektyvumas rėmėsi pastoviomis sąvokomis, galinčiomis suteikti iliuziją, kad trukmė ir laikas yra nepavojingi. Atrodo, kad Šliogeris kritikuoja Heideggerį todėl, kad pastarasis atmeta tokią iliuziją ir kalba apie paties žmogaus laikinumą. Kartu visiškai atmetamos galimybės pastoviai tiesai pasiekti, kuri reikalinga laikinumo nuslėpimui. Juk galima prieiti išvadą, jeigu viskas laikina, tai ne vien tiktai žmogus, bet ir jo „tiesos" yra laikinos, neleidžiančios teleologiško augimo į absoliučios tiesos pastovų rangą. Kadangi Šliogeris vis dar laikosi šiuolaikinių prietarų, kad galima surasti pastovumą, tai jam laikinumas ir tuo pačiu žmogaus žinojimo ribotumas neleidžia

pasiekti jokio pastovaus objektyvumo ir sukelia abejonių visomis tradicinėmis prielaidomis.

Būties šifrai

Nors Jaspersas skiriasi nuo kitų egzistencialistų ir pripažįsta mokslą bei jo įnašus, vis dėlto mokslą ir kitas žmonijos sritis, pavyzdžiui, religiją, jis priskiria antrajam planui. Anot Šliogerio, Jaspersas yra vienas iš egzistencialistų, kuris nejaučia antagonizmo savo istorijai; jis ją net gerbia. Tačiau tuo būdu jis atima iš filosofijos daug tradicinių teigimų, pavyzdžiui, jo filosofija neturi jokio pažintinio potencialo. Visas pažinimas — kaip ir daugelio šio amžiaus filosofų — atiduota mokslui. Pagal Šliogerį, Jaspersas grindžia savo filosofiją dviem postulatais: pirmas — žmogaus baigtinumo, konkrečios situacijos ir istoriškumo pripažinimas. Visus metafizinius klausimus žmogus gali kelti tik ribotai ir laikinai, o ne žiūrėdamas iš amžinybės taško. Šiuo atveju žmogus negali pažinti visatos, o būtis jam yra išvis nepasiekiama. Antras postulatas — tai būties reiškiniškumas arba pasirodymas, neįrodant būties. Per reiškinių visumą mes negalime pasiekti tikrovės, taigi Jaspersas nebeskiria reiškiniškumo nuo kokios nors paslėptos būties, bet priima pasaulio regimybę, nedarydamas prielaidų apie kito pasaulio buvimą. Tiek pažinimas, tiek ir tikėjimas priklauso šiam pasauliui.

Šliogerio nuomone, Jaspersas atmeta pažinimą, nes pastarasis neleidžia sunaikinti dualizmo. Tuo tarpu visi mokslai turi teigti, kad objektą jie turi priešais save, objektyviai. Tokiu būdu neišvengiama priešpriešos. Dualizmui peržengti reikia rasti kitą kelią. Pasak Šliogerio, Jaspersas čia pateikia du būdus: mistiką, kurią jis atmeta, ir transcendentinį posūkį, kurį jis priima. Tačiau Jaspersui šis posūkis nereiškia pasaulio ribų peržengimo. Jo transcendencija yra filosofinis posūkis šiame pasaulyje, ir jos tikslas esąs „išdaiktinimas, deobjektyvacija" arba „desubstancializacija". Turi būti panaikintas objektų pastovumas, jie įvesti į laikinę tėkmės plotmę. Transcendencija yra tikslas pats sau: pastovumo, sustingimo panaikinimas. Egzistencija esanti istoriškai konkreti, situacinė, nepakartojama ir kintama bei atvira.

Iš Jasperso tezės išplaukia pagrindinė išvada: šifro samprata. Šliogeris labai teisingai nurodo, kad šifras nėra simbolis, galima pridurti, kad jis nėra ir ženklas. Šliogerio nuomone, nors Jaspersas ir kalba apie būtį, šifras nenurodo būties ir nieko apie ją nepasako.

Jis yra tarp jutimų ir idealų, yra pavienis - visuotinis, daiktiškas - bendras. Anot Šliogerio, jis yra paradoksalus ir mistifikuotas. Kad jis paradoksalus, su tuo galima sutikti, tačiau jame nėra jokios mistifikacijos. Šliogeris turėtų pastebėti, kad šifras Jaspersui yra „transcendentalinis skirtumas" tarp ženklo ir to, ką tas ženklas ženklina ir reikšmės pertekliaus kiekviename ženkle. Kitaip sakant, ženklas reiškia daugiau negu konotaciją arba denotaciją, ir tas „daugiau" sudaro šifrą, neturintį jokios krypties. Tas išplaukimas be stabilumo, be rėmų ir gal net be gramatikos, pasirodąs šifruose, yra plotmė, kuri negali būti užgniaužta tradicinių metafizikų. Šliogeris, laikydamasis senųjų tradicijų, neranda vietos kitoms plotmėms, ir jas pavadina mistifikacijomis, aptemdymais ir neracionalumu. Bet ar visa tai turi būti supaprastinama į vienos tradicijos rėmus, kurie jau atmesti net ir tos pačios tradicijos istorijoje kaip konservatyvūs ir nebetinkami šių laikų gyvenimui? Šliogeris netgi teigia, kad vakarietiška tradicija yra matas, pagal kurį turi visi matuoti sampratų teisingumą ir „objektyvumą".

Išvados

Šliogerio veikalas yra vienas iš geriausių egzistencializmo filosofijos darbų. Suprasdamas egzistencializmą, Šliogeris rašo kritiką, remdamasis tradiciniais rėmais, ir prieina išvadą, kad egzistencializmas pagal Vakarų metafizinius mastus nėra moksliškas. Taigi, ką egzistencializmas parodo virš tų ribų, turi būti laikoma „neracionaliu" arba net „mistifikuotu". Kiek galima spėti iš jo veikalo, Šliogeris nenori pripažinti pagrindinės XX-ojo amžiaus sampratos, kad visi įvykiai, visi „daiktai" nėra pastovūs, nejudantys, kad jie ne tiktai egzistuoja laike, bet yra tikrai laikini. Teiginys gali būti dar radikalesnis: net ir išgalvoti „įstatymai" yra laikini. Tradiciniam mąstytojui, kuriam reikia už ko nors nusitverti, šis radikalus laikinumas tikrai nepriimtinas.

Algis Mickūnas

Metmenų redakcijai

Metmenų 1987 metų Nr. 53 Vincas Trumpa „autobiografinių škicų" rašinio p. 125 cituoja sakinį iš mano knygos p. 85. Tame puslapyje to sakinio nėra. Pasižvalgęs po savo knygą radau tokį sakinį p. 89, bet visai ištrauktą iš konteksto ir todėl *Metmenų* skaitytojus klaidinantį. Parafrazuojant p. Trumpą, arba jis nenorėjo, arba kaip nefilosofas nesugebėjo mano minties suprasti. Buvau taip rašęs: „Žmogui be Dievo nuveikti nihilizmą yra lygu ateizmą atsieti nuo amoralizmo (nesusipratimui išvengti įsakmiai pabrėžiame dar kartą, kad amoralizmu laikome ne asmeninį nedorumą ar nedoros skelbimą, o neradimą pagrindo į žmogų žvelgti moraliniu žvilgiu)". Ateizmas kaip paprastas Dievo neigimas nieko neimplikuoja. Užtat toje knygoje ir nagrinėju, kaip ateistai įvairiai ieško pagrindo savo vienokiai ar kitokiai moralinei pozicijai. Visai be pagrindo V. Trumpa prileidžia, kad turėjau prieš akis Sovietų Sąjungą, kaip kad jis dažnai ją turi prieš akis savo „Ir taip, ir ne" įprastinėse polemikose.

Juozas Girnius

1987.XII.22.

V. Trumpos atsakymas

Ačiū Juozui Girniui už klaidos pataisymą. Iš tikrųjų mano cituotas sakinys iš jo *Žmogus be Dievo* yra ne 85, bet 89 puslapyje. Nežinau, kodėl J. Girnius savo laiške *Metmenų* redakcijai pateikia ne mano cituotą, bet prieš tai einantį sakinį, su kuriuo ir aš sutinku. Man visiškai nepriimtinas pasirodė sekantis sakinys, kurį aš ir pacitavau, būtent: „Kur išsiskleidžia ateizmas, ten iškyla ir amoralizmas, ir atvirkščiai, kur įsigali amoralizmas, ten išauga ir ateizmas". To sakinio prasmė tokia aiški, kad nereikia būti jokiu filosofu, kad jį suprastum.

J. Girnius tvirtina, kad taip rašydamas jis neturėjo Sovietų Sąjungos prieš akis. Galbūt. Iš kitos pusės, galima galvoti, kad visą tą savo knygą rašydamas jis turėjo komunizmą prieš akis. O kas geriau reprezentuoja komunizmą, jeigu ne Sovietų Sąjunga. Juk ir pratartyje jis rašo: „Nors laisvojo pasaulio ateistai aplamai įžvelgia komunizmo grėsmę, tačiau principiškai ateizmas negali teikti atsparos prieš komunizmą. Ateizmo kuriama dvasinė tuštuma yra kvietimas komunizmui ją užpildyti". Gal J. Girnius paneigs, kad ir

šiuos sakinius rašydamas jis neturėjo Sovietų Sąjungos prieš akis. Jo valia.

Buvo laikai, kada ir J. Girnius pripažino mane šiokiu tokiu filosofu, pavyzdžiui, Čikagoje viešai darydamas lietuviškos filosofinės minties apžvalgą. Bet man dėl to nei šilta, nei šalta. Malonu tik, kad ir J. Girnius kartais paskaito mano straipsnelius Akiračiuose.

METMENIMS AUKOJO:

$120.00

Dr. Šarūnas Lazdinis

$100.00

A.A. Vytauto Sauliaus atminimui — Julija Saulienė

Dr. Marija Arštikaitytė-Uleckienė
Dr. Marija Gimbutienė
Dr. Edvardas Kaminskas
Dalius Vasys

$55.00

Dr. A. Šležas

$50.00

Eugenija Pukelienė

Rb. 15.

metmenys

Redaguoja: Vytautas Kavolis
Dickinson College
Carlisle, Pennsylvania 17013

Redakcijos bendradarbiai: Algirdas Titas Antanaitis, Živilė Bilaišytė, Mykolas Drunga, Marija Gimbutienė, Algirdas Julius Greimas, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Violeta Kelertienė, Algirdas Landsbergis, Ilona Gražytė Maziliauskienė, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Alina Staknienė, Donatas Šatas, Rimvydas Šilbajoris, Vincas Trumpa, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Vytautas O. Virkau

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Marija Paškevičienė, Lina Žilionytė

Administracija: Aleksas Vaškelis
3113 W. Vina del Mar Blvd.
St. Petersburg Beach, FL 33706

Kaina: Pavienio numerio — $8.00. Prenumerata metams (du numeriai) — $15.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiuta.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Spaudė: M. Morkūno spaustuvė, Chicago, Illinois.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ISSN 0543-615X

ALp(LKA)1742
1988, Nr.54

30.474.103.